

XIK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BÁBA ISTVÁN
L. BALOGH BÉNI
DEMETER KATA
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
JUHÁSZ BALÁZS
KOLONTÁRI ATTILA
KOVÁCS KISS GYÖNGY
ROMSICS IGNÁC
SEBESTYÉN KINGA
VÁMOS PÉTER
VITÁRI ZSOLT
VONYÓ JÓZSEF

8

A HATALOM MEGSZÁLLOTTJAI

III. FOLYAM
2023.
AUGUSZTUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXIV/8. • 2023. AUGUSZTUS

TARTALOM

ROMSICS IGNÁC • Franco és rendszere	3
VITÁRI ZSOLT • Hitler és a hatalom	18
JUHÁSZ BALÁZS • Benito Mussolini – régi és új megközelítések egy életrajzhoz	35
KOLONTÁRI ATTILA • Sztálin – a hatalom bővületében	46
L. BALOGH BÉNI • A nép szolgálatában? Nicolae Ceaușescu, a „bölcș vezető”	63
VÁMOS PÉTER • Mao Ce-tung, a forradalom politikusa	77
■ MŰHELY	
KOVÁCS KISS GYÖNGY • A történész mestersége	93
■ MŰ ÉS VILÁGA	
DEMETER KATA • A történelem és a hatalom abszurd gépezete – Shakespeare és Ionesco egy témára	99
■ TÉKA	
SEBESTYÉN KINGA • Egy rendhagyó kötet ezer arca (<i>Sasszé</i>)	109
VONYÓ JÓZSEF • Hetven év két kötetben	113
FILEP TAMÁS GUSZTÁV • A világ bennünk, mi a világban	119
■ ABSTRACTS	125
■ KÉP	
BÁBA ISTVÁN	

KK**KK****ALAPÍTÁSI ÉV 1926**

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÓRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség. A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, MOL Románia, a bukaresti Kulturális Minisztérium és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

ROMSICS IGNÁC

FRANCO ÉS RENDSZERE

Francisco Franco, aki 1936-tól 1975-ig, tehát 39 éven át állt Spanyolország élén, minden 20. századi európai diktátornál tovább tartotta kezében a hatalmat. Abban, hogy ezt megtehesse, szerepet játszott Spanyolország történelmileg kialakult regionális és mély társadalmi megosztottsága, az 1936 és 1938 közötti véres polgárháború tapasztalata és egy olyan könnyörtelenségig erőskezű katona szerepfelfogása, mint amilyen ő volt.

1892. december 4-én született az ország északnyugati csücskében, az óceán partján fekvő galíciai El Ferrol nevű városkában, amely évszázadokon át az ország egyik legfontosabb haditengerészeti támaszpontjának adott otthont. Felmenői hét generáció óta, a 18. század elejétől ebben a helyőrségi városkában éltek, és valamennyien a haditengerészetnél szolgáltak. Apja, Nicolás Franco a fegyvernem egyik – ellátási ügyekkel foglalkozó – főintendánsává küzdötte fel magát, ami az altengernagyi rangnak felelt meg. Kezdetben a Fülöp-szigeteken szolgált, házasságra csak 34 éves korában, onnan hazatérve, 1890-ben adta fejét. Választottja egy galíciai kismemesi eredetű és a felső középosztályhoz tartozó, mélyen vallásos család leánya volt, aki nyolc éven belül öt gyermeket szült.

Francisco testvéreivel együtt magántanulóként sajátította el a betűvetést és a számtani alapl műveleteket, majd 12 éves korától a városka egyik magániskolájába járt, s végül a katonai akadémiára előkészítő, ugyancsak helyi tanin-

**A spanyol néphez
intézett utolsó kiáltvá-
nyában mindenkitől
bocsánatot kért,
és ő is megbocsátott
mindazoknak, akik
őt ellenségüknek
tartották.**

tézményében tanult. Tanárai átlagos képességű és átlagos szorgalmú diákként emlékeztek rá, aki egyedül a rajzban jeleskedett. Felmenőjéhez és bátyjához hasonlóan maga is tengerésztisztnek készült, ám végül a toledói Gyalogsági Katonai Akadémián lett kadét 1907-ben. 15 éves korában került ide, és 18 évesen, 1910-ben avatták alhadnaggyá az akadémiának helyet adó erődítményben, a 16. században épült Alcázarban. Az ott töltött három év alatt Franco ugyancsak közepes teljesítményt nyújtott. Bár bizonyos tárgyakból, például hadtörténelemből és topográfiából jó eredményeket ért el, 312 fős évfolyamából összesített eredményei alapján csak a 251. helyen végzett. Az utolsó harmadba kerülése mellett rossz emlékeket hagyott benne az is, hogy 1,6 méteres, alacsony termete és szétálló, nagy fülei miatt gyakran vált az idősebb és jobb kiállítású növendékek céltablájává, akik előszeretettel hívták Franquitónak, vagyis Frankócskának, illetve kis Frankónak.¹

A fiatal alhadnagy első állomáshelye szülővárosa lett, amelyet az elmúlt három évben csak nyaranta láthatott viszont. Felettesei gyorsan megbizonyosodtak róla, hogy alacsony termete és vézna alkata ellenére Franco kiváló katona, aki nagyon is ért az irányításhoz és a parancsnokláshoz. Arra vágyott, hogy minél előbb tűzvonalba kerüljön, és „élesben” is bizonyíthassa rátermettségét. Nem kellett sokat várnia. 1911 augusztusában a marokkói Melilla város térségében a kabil törzsek megtámadták az egyik spanyol katonai egységet. A rend helyreállítása és a további lázadások megakadályozása megkövetelte a helyőrségek megerősítését. A marokkói spanyol hadsereg létszámát ezért néhány hónap alatt 80 ezer főre emelték, amelyet 24 ezer tiszt – köztük csaknem ötszáz tábornok – irányított. Francisco Franco – saját kérésére – egyike lett annak a 24 ezer tisztnek.²

A 19 éves alhadnagy 1912. február 12-án lépett Spanyol Marokkó földjére, és négy és fél éven át, 1916 nyaráig szolgált ott. Először Melilla környékén irányított védelmi feladatokat ellátó kisebb spanyol osztagokat, ami azonban távolról sem elégítette ki ambícióit és kötötte le energiáit. 1912 végén – immár hadnagyként – ezért áthelyezését kérte a marokkói bennszülöttekből toborzott rohamosztagokhoz. Ezek egyikének élén számos ütközetben tüntette ki magát merészségével, sőt vakmerőségével. A körülötte röpködő golyókra ügyet sem vetve többnyire fehér lovon vezette csatába katonáit, akik csodálták hősiességéért és halált megvető bátorságáért. Elismerést vívott ki beosztottjai körében rendszeretével, alattvalói iránti figyelmével és pártatlan szigorúságával is. Teljesítményét felettesei is méltányolták. Dámaso Berenguer tábornok, a későbbi miniszterelnök már 1914-ben kapitánnyá léptette elő, és röviddel ezután megkapta az első osztályú katonai érdemrendet is. Társai közül közben sokan elestek. Francótól 1916 nyarán pártolt el a szerencse, ám ekkor sem teljesen. Súlyos haslövést kapott, ami az észak-afrikai éghajlati körülmények között általában halállal szokott végződni. Őt azonban elkerülte a kaszás. A vérzést sikerült megállítani, s az egyik katonai kórházban talpra állítani. A sebesüléssel járó ütközetben tanúsított hősiességért közben előléptették őrnaggyá, és a legmagasabb katonai kitüntetésre (Gran Cruz Laureada de San Fernando) terjesztették fel. Bár fiatal korára hivatkozva ezt ekkor nem kapta meg, az is egyedülálló volt, hogy valaki hat év alatt alhadnagytól az őrnagyi rangig jusson. 1916-ban, amikor zubbonyára erősíthette az újabb csillagot, alig múlt 23 éves, s ezzel az egész spanyol hadsereg legfiatalabb őrnagya lett. Teljesítményére maga az uralkodó, XIII. Alfonz is felfigyelt, s neve a sajtóban is felbukkant – ekkor először.³

Franco szívesen maradt volna továbbra is Afrikában, ám a marokkói hadseregben nem akadt számára rangjának megfelelő parancsnoki beosztás. 1917 februárjában ezért vissza kellett térnie az anyaországba. Ötéves afrikai szolgálata egész későbbi pályája szempontjából meghatározónak bizonyult. Átesett a tűzkeresztségen, megismerte a gerilla-hadviselés szabályait, megtanult a katonákkal bánni és kisebb katonai egységeket vezetni, sokszorosan bizonyította rátermettségét, valamint bátorságát, s nem utolsósorban olyan tisztekkel került baráti vagy szoros bajtársi kapcsolatba, akik hozzá hasonlóan gondolkodtak, és a későbbiekben, már tábornokként vagy főtisztökként azonos irányba igyekeztek alakítani országuk sorsát.

A fiatal őrnagy új állomáshelye a Galíciához közeli Asztúria székvárosa, Oviedo lett, ahol egy gyalogsági ezred élére került. A városka központjában elhelyezkedő Hotel Paris egyik lakosztályában berendezkedve élte a békeidők tisztjeinek kényelmes életét. Délelőtt általában a laktanyában tartózkodott, délután lovagolt, és olykor olvasott, esetenként pedig társasági életet élt, és élvezte a szépen dekorált „comandantúnt” (kis őrnagyot) övező tiszteletet és csodálatot.

Ezt az idillt törték meg az 1917. augusztusi országos munkássztrájk helyi eseményei. A katonai kormányzó augusztus 13-én statáriumot hirdetett, és a legszigorúbb fellépésre utasította a tartomány katonai parancsnokait, köztük Francót. Az eredmény: 80 halott, 150 sebesült és több mint kétezer letartóztatás. „Afrika hőse”, ahogy az újságokban Francót nevezni kezdték, ekkor került először olyan helyzetbe, hogy saját honfitársai ellen vetette be katonáit. Ez a hadsereg funkciójának olyan kiterjesztése volt, amely nem az ország, hanem a fennálló társadalmi rend védelmét szolgálta. Ez azonban Francónak egyáltalán nem esett nehezére. Salvador de Madariaga, a neves író, professzor és diplomata így jellemezte a bányászmozgalmak leverése során tanúsított viselkedését: „Meglátszott, hogy hűvösfejű és fegyvelmezett katona, aki a parancsot szadizmus és különösebb harag nélkül hajtja végre. Az ő számára az asztúriai bányászok nem különböztek a berber hegyi lakóktól, sőt ugyanahhoz a fajtához tartoztak: a lázadók fajtájához.”⁴

A sztrájk letörése és a rend helyreállta után Franco korábbi életvitele két szempontból is mozgalmasabbá vált. Részben azért, mert megbízták a körzet fiatal tisztjeinek képzésével, majd őt magát is két hónapos parancsnoki továbbképzésre vezényelték egy Madrid közeli katonaiskolába. Részben pedig azért, mert 1917 őszén megismerkedett egy jómódú, arisztokrata felmenőkkel is rendelkező helyi család tizenöt éves leányával, María del Carmen Polo y Martínez Valdésszal, a szalézi rend leánykollégiumának növendékével. Carmen nem utasította el a szépreményű fiatal tiszt közeledését, így közel hároméves udvarlás után, 1920 nyarán megtarthatták az eljegyzést.

Néhány hónap múlva következhetett volna maga a házasság, amelyre azonban csak jóval később, 1923 októberében került sor. A családalapítás lehetőségével és a családi fészek melegével szemben Franco ugyanis ismét a háborúskodást részesítette előnyben: 1920 szeptemberében visszatért Marokkóba. Nem tervezett lépésére azért került sor, mert az uralkodó 1920 elején a francia idegenlégió mintájára új gyarmati seregetestet (Tercio de Voluntarios) állított fel, amelynek parancsnoka, az ugyancsak galíciái származású és az úgynevezett afrikanisták közé tartozó Millán Astray alezredes nemcsak a 21 ezer fős alakulat első zászlóaljának parancsnokává kérte fel Francót, hanem általános helyettesévé is. Aki közletről ismerte az ambiciózus fiatal őrnagyot, az nem csodálkozott döntésén. Igazolódott Carmen apjának balsejtelme: „egy toreróhoz adja a leányát”. Amikor

értésült leendő veje döntéséről, rezignáltan így kommentálta: Franco olyan, „mint a vadászkutya, ha meghallja az első lövést, elrohan”.⁵

Amikor 200 önkéntes kíséretében 1920 októberében Franco partra szállt a Gibraltárral szembeni Ceutában, Millan Astray már lefektette a legionáriusok krédójának alapjait: rend és fegyelem, nélkülözés és szenvedés, a harc és a halál vállalása, ám ugyanakkor szolidaritás, barátság, testületi szellem, kiváló élelmezés és a zsold pontos folyósítása. Franco nemcsak egyetértett ezekkel az elvekkkel, hanem ha lehet, még többet követelt embereitől, akik között vasfegyelmet tartott. Bár a szolgálati szabályzat tiltotta a haditörvényszék ítélete nélküli kivégzéseket, amikor egyik katonája kifogásolta a kapott táplálék minőségét, és dühében azt az egyik tisztre öntötte, Franco azonnal kivégzőosztagot állított fel, és az elégedetlenkedő katonát minden formaság mellőzésével, habozás nélkül agyonlövötte. Majd az egész zászlóaljat átmasírozhatta a holttesten. Ugyanez lett a sorsa két rabláson kapott, majd szökni készülő katonájának is. Amikor egyik tisztára kifogásolta eljárását, Franco röviden csak ennyit mondott: „Ha nem cselekednék vaskéz-zel, rövidesen káosz lenne.”⁶ Katonái ezért rettegték tőle, miközben személyes bátorságáért és pártatlanságáért tisztelték, sőt a maguk módján szerették is.

Az 1920–22-es harcokban a spanyol gyarmati hadsereg súlyos vereségeket szenvedett, és képtelenek bizonyult az Abd el-Krim vezette felkelés leverésére. 1921 szeptemberében a felkelők kikiáltották a független Rif Köztársaságot, amely sikeresen terjesztette ki uralmát újabb és újabb területekre. 1924-re mindössze néhány tengerparti város maradt a spanyolok kezén. A légiósok és személy szerint Franco azonban minden ütközetben helytálltak, és több kisebb, taktikai jellegű győzelmet arattak. Felettesei ezért alezredesi rangra terjesztették fel, amelyeket Franco 1923-ban meg is kapott. Ennél is nagyobb elismerésnek számított, hogy az uralkodó kamarai nemességgel jutalmazta, 1923 nyarán a légió parancsnokává és soron kívül ezredessé nevezte ki, októberi esküvőjén személyes küldöttével képviseltette magát, majd mielőtt Franco visszautazott volna Afrikába, a szokásosnál jóval hosszabb audiencián fogadta. Franco csillaga tehát a marokkói vereség ellenére továbbra is meredeken emelkedett felfelé. Neve egyre többször jelent meg az újságokban, s katonái még dalt is költöttek róla. „*Franco a hős parancsnok az esküvő helyett, / a nászát elhalasztva a harcba sietett...*” – énekeltek. Arca erre az időre kikerekedett, teste megizmosodott, alacsony természetéhez pedig hozzászoktak.⁷

Észak-Marokkó sorsát végül Franciaország döntötte el. Pontosabban Abd el-Krim, aki a spanyolok fölött aratott győzelmektől megittasulva Marokkó francia ellenőrzés alatti részein is terjeszkedni kezdett. Franciaország erre határozott katonai fellépéssel válaszolt, és ebbe Spanyolországot is bevonta. Az összehangolt támadás kulcseleme az alhucemasi partraszállás volt 1925 szeptemberében, amelynek első hullámát Franco vezette a rá jellemző határozottsággal és elszántsággal. A terv kivitelezése nem volt könnyű, mert a parthoz közeli magaslatok nyújtotta fedezékekből a mórok heves ágyú- és géppuskatűzzel fogadták a hajókon érkező spanyol egységeket. Franco azonban nem adta fel; igen jelentős veszteségek árán kétételes tűzharcban sikerült a part mentén hídfőállásokat kialakítania, és a felkelőket visszavonulásra kényszeríteni. A két tűz közé szorult felkelők napjai ezzel meg voltak számlálva; a Rif Köztársaság 1926 tavaszára összeomlott.

A hadjáratban és különösen a partraszállás során nyújtott teljesítményéért 1926. február 3-án Francót dandártábornokká léptették elő, amihez a francia Becsületrend tisztikeresztje társult. 33 évesen Spanyolország és egyben egész

Európa legfiatalabb és egyik legszebben dekorált – az elmúlt években összesen 13 katonai és polgári érdemrendet, vitézségi keresztet és érdemérmét kapott – tábornoka volt. A spanyol újságok, amelyek napról napra tudósítottak az expedíciós hadsereg előnyomulásáról és győzelmeiről, most címlapon számoltak be az eseményről. Katonai minősítési lapjára pedig ezt jegyezték: „Pozitív nemzeti beállítottságú, és úgy az országnak, mint a hadseregnek bizonyosan nagy előnye származna abból, ha rendkívüli adottságai magasabb beosztásokban kamatozód-nának.” A „magasabb beosztások” első lépcsőfoka a madridi elit hadosztály első dandárjának a parancsnoki posztja lett.⁸

1926-os áthelyezésével Francónak első ízben nyílt alkalma hosszabb madridi tartózkodásra. Feleségével és 1926. szeptember 14-én megszületett kislányával együtt, akit maga az uralkodó tartott a keresztvíz alá, a főváros legelőkelőbb útvonalán, az úgynevezett Castellánán béreltek lakást. Oviedói éveikhez hasonlóan Madridban is sok szabadidővel rendelkezett. Posztjából adódó feladatait a szokásoknak megfelelően beosztott tisztjeire ruházta, s maga csak reprezentatív feladatokat látott el. Szabadidejét részben olvasással, mindenekelőtt katonai ismereteinek az elmélyítésével töltötte, részben társas életet élt. Valószínűleg ekkortájt kezdett kialakulni az a meggyőződése, hogy akár a legmagasabb posztkon is képes lenne hazája szolgálatára.

A Franco család 1927 végéig élvezhette a spanyol *high society* kényelmes fővárosi életét. Az uralkodó és a miniszterelnök, Primo de Rivera bizalmából a tábornok ekkor a katonai hierarchia és a társadalmi ranglétra újabb fokára léphetett: a Zaragozában létrehozott egységes spanyol tisztképző intézet, a Központi Katonai Akadémia parancsnokává nevezték ki. A király és diktátora egyaránt úgy látta, hogy harci tapasztalatai, mentális képességei és nem utolsósorban hazafias elkötelezettsége okán fiatal kora ellenére Franco lehet a legrátermettebb személy a spanyol hadsereg modern kor kihívásaira megfelelő válaszokat adni képes, technikailag jól felkészített és ugyanakkor a hazája és a fennálló társadalmi rend védelme iránt elkötelezett fiatal tisztikar kinevelésére.

A kadétkok Franco által kidogozott „tűzparancsolata”, amely elvárt magatartásuk alapszabályait rögzítette, nagyban emlékeztetett a marokkói légió krédójára: kötelességtudat, fegyelem, engedelmisség, becsület, hazaszeretet, bátorság, önfeláldozás és önmegtartóztatás. A régi tankönyvek egy részét kidobatta, s az elméleti ismeretek helyett a hangsúlyt a terep- és fegyvergyakorlatokra helyezte. Az iskola szervezési elveiről és belső rendjéről többen nyilatkoztak elismerően, köztük André Maginot francia hadügyminiszter. Korszerűségét ugyanakkor vitatták. Európa katonai szakértőinek többsége jól látta, hogy a jövő a páncélosoké és a légierőé. Franco viszont a lovasság fontosságáról volt meggyőződve, és ezért a növendékek lovassági kiképzését forszírozta.⁹

Nem sokkal azután, hogy a Franco család Zaragozába költözött, Spanyolországot is elértek az 1929-ben kezdődő gazdasági válság első hullámai. Ennek következtében újra kiéleződtek a társadalom régi ellentétei, amelyek Primo de Rivera 1930-as bukásához vezettek. A hosszú idő óta 1931. április 12-én először megrendezett községi választásokon a köztársasági blokkban egyesült baloldali erők diadalmaskodtak, amelyek két nap múlva kikiáltották a köztársaságot. XIII. Alfonz és a monarchista politikusok többsége elhagyta az országot. Úgy látszott, hogy a spanyol társadalom többsége a köztársaság és a demokrácia mellé állt. Ez azonban csak látszat volt. Az 1930-as évek elejétől két Spanyolország nézett farkasszemet egymással, és csak idő kérdése volt, hogy mikor ugranak egymás torkának.¹⁰

Bár több főtisztól és tábornoktól eltérően Franco felesküdt a köztársaságra, növekvő bizalmatlansággal és határozott ellenérzésekkel figyelte a fejleményeket. A kibontakozó új renddel szembeni ellenérzései különösen megerősödtek azután, hogy antimilitarista politikájának részeként 1931. június 29-én a kormány a zaragozai katonai akadémiát is megszüntette. Búcsúbeszédében, melyet kadétjaihoz intézett, Franco elég félreérthetetlenül érzékeltette véleményét a kialakult állapotokról. Vannak helyzetek – mondotta –, amikor a parancs „önkényességet” vagy „tévedést” hordoz, s ilyen esetekben érthető, ha „a szívnek titokban a lázadás kísértésével kell megküzdenie”. Beszédéért Manuel Azaña y Díaz miniszterelnök figyelmeztetésben részesítette, és előbb Oviedóba, majd a galíciai La Coruñába vezényelte.¹¹

Miközben Franco Galíciában hallgatta a tenger morajlását, a baloldali Azaña-kormány egymás után bocsátotta ki az ország gyökeres átalakítását célzó demokratikus rendeleteit. Ezek az intézkedések és az egész országon eluralkodó egyházellenes atrocitások a régi – a köztársaságiak által feketének nevezett – Spanyolország minden számottevő politikai irányzatát egységfrontba tömörítették, és ellenállásra ösztönözték. A csendőrség és egyes katonai egységek 1932 augusztusában megpróbálták átvenni a hatalmat, ám a munkásság általános sztrájkja és a köztársasághoz hű fegyveres erők megghiúsították a puccskísérletet. Bár felkérték rá, Franco nem csatlakozott a puccsistákhoz. Passzivitásával javította kormányzati megítélését, ám a személyét övező bizalmatlanságot korántsem oszlatta el teljesen. 1933 februárjában Azaña miniszterelnök ezért úgy honorálta magatartását, hogy rangjánál magasabb beosztásba helyezte, ám egyben a félszigetről is eltávolította: a Baleár-szigetek katonai parancsnokává nevezte ki Palma de Mallorca székhellyel. „Ott minden kísértéstől távolabb lesz” – indokolta döntését.¹²

Franco száműzetése nem tartott soká. Az 1933. októberi választásokon a szétforgácsolódott baloldallal szemben a szövetségre lépett jobboldali pártok nyertek. Az új kormány Francót hadosztálytábornokká, vagyis vezérőrnaggyá léptette elő, és a jobboldali fordulat elleni zavargások és munkásmegmozdulások letörésével bízta meg. Ez Francóra szabott feladat volt. 1934 októberében személyesen irányította az asztúriai bányászfelkelés leverését. A Marokkóból ide vezényelt légiósokkal és mór rohamosztagosokkal szemben, akik ugyanolyan kegyetlenséggel léptek fel, mint néhány évvel korábban az afrikai harcokban, a bányászoknak semmi esélye sem volt. Az elvonuló katonák mintegy ezer holttestet hagytak maguk mögött, miközben a kormányerők csak ötven embert vesztek. „Afrika hőse” mellett Franco ezt követően kezdett a jobboldal szemében az ország megmentőjévé válni. A kormány, amelytől újabb magas katonai kitüntetést kapott, 1935 februárjában a marokkói hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Alig érkezett azonban meg régi-új állomáshelyére, 1935 májusában a kormány máris visszahívta, és a legmagasabb katonai poszt ellátásával bízta meg: az egész hadsereg vezérkari főnökévé nevezte ki.

Franco nagy energiával látott hozzá új és felelősségteljes beosztásának ellátásához. A baloldali Azaña-kormány antimilitarista intézkedéseinek többségét érvénytelenítette, és a kulcspozíciókba konzervatív-nemzeti beállítottságú tábornokokat helyezett. Törekedett a hadsereg megrendült tekintélyének a helyreállítására; a laktanyákban eluralkodott lazaságokat szigorúan büntette, és jóval nagyobb hangsúlyt helyezett az újonnan behívott sorkatonák kiképzésére. Tudta, hogy a hadsereg felszerelése és fegyverzete egyaránt korszerűsítésre szorul, ám

a szükséges pénzüsszegek híján e téren csak keveset tehetett. Pozíciójából adódóan számos alkalommal találkozott a politikai és a szellemi elit vezető képviselőivel, akik közül elsősorban a kormány kulturális minisztere, Salvador de Madariaga hatott rá. Madariaga ekkortájt megjelent könyvének (*Anarquíja o jerarquíja*) központi gondolata a pártelvű parlamentarizmus felváltása vagy kombinálása volt a testületi elvvel, amelyet Mussolini Olaszországában és a szomszédos Portugáliában már alkalmaztak is. Franco ebben mintegy saját, évek óta körvonalazódó antiparlamentáris és tekintélyelvű kormányzati eszményének az igazolását látta. Másik, intellektusát kimutathatóan befolyásoló személy újdonsült sógora, Ramón Serrano Suñer, a jezsuita neveltetésben részesült fiatal, ám máris neves jogász és államügyész volt, aki az 1930-as évek elején megszerveződött, radikálisan jobboldali és antiliberalis Falange alapítói és ideológusai közé tartozott. A párt jelképei, a járom és a kötegebe fogott nyílveszők arra utaltak, hogy a 19. század gyűlölt eszméinek, a liberalizmusnak és a szabadkőművességnek, a materializmusnak és a marxizmusnak, a szabadosságnak és a dekadenciának a kiirtásához és a szociálisan igazságos társadalmi viszonyok megteremtéséhez erős és autoriter, az ellenség megsemmisítését bátran felvállaló államra van szükség.¹³

Franco vezérkari főnöksége kevesebb mint egy évig tartott. Az 1936. februári választásokon ugyanis újból a népfronteszmé jegyében egységbe tömörült baloldal szerzett többséget, s az újjáalakult Azaña-kormány ismét eltávolította a félszigetről. Ezúttal a Kanári-szigetek katonai főparancsnokává nevezték ki. Más konzervatív beállítottságú táborno­kok hasonlóképpen jártak. Az országban eközben újra kezdődtek az egyházellenes megmozdulások, a sztrájkok és az önkényes földfoglalások. Néhol egész falvak ütköztek meg a csendőrséggel.¹⁴

A féltreállított jobboldali táborno­kok válasza nem váratott sokáig magára. Hamarosan újabb kormányellenes összeesküvés kezdődött, amelyben Francónak is kulcsszerepet szántak. A terv szerint a marokkói csapatok élére kellett volna állnia. A családjával együtt Tenerifén berendezkedett táborno­k némi habozás után csatlakozott az összeesküvőkhöz. Miután családját egy Le Havre-ba tartó német hajón biztonságba helyezte, Agadir és Casablanca érintésével 18-án éjszaka Tetuanba repült.¹⁵ A tenerifei rádióban közben beolvasták szövegét, melyben „irgalom nélküli háborút” hirdetett „a politikát kizsákmányolásra használók, a becsületes munkást rászédők, a külföldiek és kiszolgálóik ellen, akik nyíltan vagy magukat álcázva Spanyolország lerombolására törekednek”. Ezzel szemben „igazságot és törvény előtti egyenlőséget” ígért mindenkinek, „békét és szeretetet a spanyolok között”, valamint „szabadságot és testvériséget a szabadosság és tiránia helyett”. „Mindenkinek munkát. Szociális igazságot, gyűlölet és erőszak nélkül, a gazdagság egyenlő és progresszív elosztását a spanyol gazdaság lerombolása és veszélyeztetése nélkül.”¹⁶

Az újabb államcsíny annyiban sikerült, hogy a hadsereg jelentős része azonnal a felkelők mellé állt. Nem sikerült viszont annyiban, hogy a köztársasághoz hű fegyveres erők és a civil lakosság egy részének ellenállása megakadályozta a kormányzati hatalom átvételét és az ország egészének birtokbavételét. A hatalomátvételi kísérlet így néhány nap alatt véres polgárháborúvá alakult, amely egészen 1938-ig tartott. A táborno­kok közül Franco viszonylag gyorsan, már 1936 őszére vezérszerepre tett szert. Szeptember folyamán tisztársai az egész nemzeti hadsereg fővezérévé, majd a háború időtartamára az ország teljhatalommal felruházott ideiglenes államfőjévé választották. Az ideiglenességre vonatko-

zó megszorítás azonban az idő múlásával egyre inkább feledésbe merült, s Francót kezdték nemcsak generalisszimónak, hanem a középkori spanyol hadvezérek szokásos nevét kölcsönözve, ám valójában Hitler és Mussolini megszólitásához (Führer, illetve Duce) hasonlóan Caudillónak nevezni. Az *Ein Volk, ein Reich, ein Führer* mintájára a felkelők által ellenőrzött területeken az újságok ettől kezdve az *Una Patria, Un Estado, Un Caudillo* fejléccel jelentek meg, s október 1-jei ünnepélyes burgosi beiktatásán Franco már arról beszélt, hogy az új spanyol állam- és kormányzati rendszernek a „totalitáriánus koncepcióra” kell épülnie. A magát egyre inkább Isten küldöttének és Spanyolország megmentőjének, harcát pedig a gonosz elleni keresztes háborúnak tekintő, 43 éves tábornok 39 éves diktatúrája 1936. október 1-jén elkezdődött.¹⁷

A közel hároméves polgárháború iszonyatos anyagi és főleg emberveszteséggel járt. A Madridba 1938. március 28-án bevonuló nacionalisták romba dőlt házakkal, üres és betört ablakú, homozsákokkal védett üzletekkel, találoztak. A katalán főváros, Barcelona ugyanilyen képet mutatott. Az emberi áldozatok mértéke ugyancsak felülmúlt minden képzeletet. A háború alatti harcokban összesen mintegy 150 ezren estek el, nagyjából egyenlő arányban mindkét oldalon. Ezt megközelítette a megtorlások során kivégezettek száma, összesen közel 110 ezer fő, amelyből a nemzeti erők számlájára 72-73, a köztársaságiak terhére pedig 35-36 ezer fő írható. A „vörös Spanyolország” elsősorban a papokat üldözte, akik közül csaknem 8 ezret – köztük 12 püspököt, 283 apácát és 192 szerzetest – öltek meg, míg a „fekete Spanyolország” elsődleges céltáblái a világi értelmiségiek, egyetemi tanárok, tanítók és művészek – köztük Federico Garcia Lorca – voltak. Az ő számuk ugyancsak 10 ezerhez közelített. A harcokban elesett civilekkel (mintegy 15 ezer fő) együtt a háború közvetlen áldozatainak a száma összesen tehát mintegy 268-270 ezerre tehető. Az élelemhiány és alultápláltság miatt, továbbá a különböző betegségekben elhalálozottakkal (160 ezer fő) együtt a három év demográfia vesztesége így megközelítette a félmilliót, vagyis a 25 milliós összlakosság 2%-át. S ehhez még hozzá kell venni azt a mintegy félmillió köztársaságit, akik – főleg Katalóniából és Baszkföldről – a bosszú elől külföldre, elsősorban Franciaországba menekültek. Többségük – vállalva a felelősségre vonás következményeit – egy-két év után hazatért, ám 162 ezren tartósan külföldön maradtak.¹⁸

A Franco vezette diktatúra politikai és jogi kereteinek a kialakítása az egy pártrendszer bevezetésével kezdődött. A fasiszta falangisták és a konzervatív, tradicionalista monarchisták egyik csoportjának (karlisták) egyesítésével 1937. április 19-én megalakult a Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensivas Nacional Sindicalista (FET y de las JONS), amelyhez a következő hetekben más polgári pártok, köztük a monarchisták másik, úgynevezett alfonszista csoportja is csatlakozott. A többi szervezetet Franco betiltotta, s aki tiltakozni merészelt, azokat egyszerűen letartóztatta, és vagy kivégeztette, vagy börtönbüntetésre íteltette őket. A Nemzeti Mozgalomnak is nevezett új párt élén egy koalíciós jellegű nemzeti tanács állt, valódi vezetője, pontosabban vezére (Jefe Nacional) azonban Franco volt, aki a szervezet alapszabálya szerint „minden hatalmat birtokolt”, s tetteiért csak „Istennek és a történelemnek tartozott felelősséggel”. A pártalakítás heteiben adott nyilatkozataiban Franco megerősítette, hogy célja az olasz és a portugál modellt követő „totalitáriánus állam”, kombinálva a spanyol történelem hasonló államjogi előzményeivel.¹⁹

Az új rendszer jövője szempontjából rendkívül fontos volt, hogy Franco a katolikus egyház bizalmát is bírta. 1937. július 1-jei kollektív levelükben a spanyol püspökök feltétlen támogatásukról biztosították a még harcoló tábornokot, és sok szerencsét kívántak „keresztes hadjáratának” sikeres véghezviteléhez. Ehhez járult a Vatikán elismerése, amit a pápai követ októberi megérkezése tett egyértelművé.²⁰ 1937 végére Franco mögött állt a hadsereg, a jobboldal minden irányzata és a velük évszázadok óta összefonódott katolikus egyház. 1938. január 31-én ezek után került sor egy koalíciós jellegű kormány felállítására. Miniszterelnökként ennek vezetője ugyancsak Franco, egyik kulcsfigurája pedig sógora, Serano Suñer lett.

A kormányalakítással párhuzamosan kezdetét vette egy olyan szimbolikus politika, amely minden elképzelhető eszközzel Franco kultuszának a kialakítására és propagálására törekedett. Arcképét nemcsak a közhivatalokban függesztették ki, ami az államfőknek a monarchiákban és a köztársaságokban is kijárt, hanem a kórházakban, iskolákban, szállodákban, éttermekben és filmszínházakban is. Fényképe gyakran díszítette az újságok és a magazinok címdalait, és azok a milliók, akik levelet vagy képeslapot küldtek és kaptak, úgyszintén találkoztak vele, mert a postabélyegek különböző színű portréit ábrázolták. 1946-tól a fémpénzokről és az 500 pesetas bankjegyekről is ő – „Francisco Franco, Isten kegyelméből Spanyolország vezére” – nézett honfitársaira. A mozikban minden film előtt híradókat vetítettek, amelyek főszereplője ugyancsak a Caudillo volt, aki fogadta a külföldi diplomatákat, felavatott új építményeket, megnyitott különböző eseményeket, és meglátogatta a vidéki tartományi központokat, ahol a kirendelt tömegek lelkesen éljeneztek. Nem akadt nagyobb település az országban, amelynek főutcáját és főterét ne róla nevezték volna el.

Rezidenciáját az Escorial felé vezető országút mentén, Madridtól néhány kilométerre fekvő, reneszánsz stílusban épült kétszintes El Pardo palotában rendezte be, amelyet a spanyol uralkodók évszázadokon át vadászkastélyként használtak. A kastélyhoz 15 ezer hektáros (80 km kerületű) vadaskert tartozott erdőkkel, ligetekkel, dombokkal és kis tavakkal. Ebben Franco kedvére hódolhatott sportszenvedélyének, a lovaglásnak, és az utóbbi években megszeretett két másik individuális kikapcsolódási tevékenységnek: a vadászatnak és a horgászatnak. A háromtagú család, amelyhez idővel egyik-másik közeli rokon is csatlakozott, a tágas földszinti lakosztályokban rendezkedett be, amelyekhez saját kápolna és színház, illetve moziterem is tartozott. Eltekintve a nyaraktól, melyek jó részét egy ajándékba kapott galíciai kastélyban töltötte, Franco ettől kezdve mindvégig itt lakott és dolgozott. Biztonságáról speciális alakulatok, köztük régi mór gárdájának katonái gondoskodtak.²¹

Amikorra a Franco család az El Pardóban berendezkedett, javában tartott a II. világháború. A Caudillo és kormánya az első hónapokban semlegességre törekedett. Ezt nemcsak óvatosságból és a feldúlt ország korlátozott teherbírása miatt tette, hanem azért is, mert a Molotov–Ribbentrop-paktum és a katolikus Lengyelország közös lerohanása az egész spanyol jobboldal megrökönyödését váltotta ki. Hitler, akinek a képe Mussoliniéval együtt évek óta Franco íróasztalát díszítette, azzal az állammal fogott össze, amely a Caudillo szemében a legfőbb gonoszt testesítette meg, és amelynek a beavatkozása a polgárháborúba oly nehézzé tette győzelmét.

A Szovjetunió elleni hadjárat megindulása 1941 júniusában azonban új helyzetet teremtett. Németország most az ellen az állam ellen viselt hadat, amelyet

Franco az emberiség fő ellenségének tartott. Ezért nem ellenezte, hogy a falangisták azonnal irodákat állítsanak fel a keleti frontra küldendő önkéntesek toborzása céljából, és hozzájárult ahhoz is, hogy a 18 ezer fős „kék hadosztály” tisztjei és altisztjei, valamint legénységének egy része is a hadsereg hivatásos állományából kerüljenek ki. Suñer ezekben a napokban harsogta el híres beszédét arról, hogy „a történelem és Európa jövője Oroszország megsemmisítését követeli”. Franco ugyanekkor felállította a „két háború” elméletét. Eszerint a világban 1941 nyarától kettős harc zajlik: az egyik, amelyet sürgősen be kellene fejezni, a civilizált nemzetek között, a másik pedig az európai civilizáció és a bolsevizmus között. Az elsőben Spanyolország semleges, a másodikban viszont teljes erejével Németország és az általa indított „új kereszties háború” mellett áll. Hadüzenetre azonban ennek ellenére sem ragadtatta magát, s ilyen nyilatkozatot a Szovjetunió sem tett.²²

Az Egyesült Államok 1941. decemberi hadba lépése, a német előnyomulás lefékeződése a keleti fronton, majd a nyugati szövetések 1942. novemberi partraszállása Észak-Afrikában igazolták Franco óvatosságát, és a szigorú semlegességhez való visszatérésre ösztönözték. 1942. december 3-án a legnagyobb határozottsággal közölte Ribbentroppal, hogy Spanyolország sem most, sem később nem fog belépni a háborúba. Ezzel egy időben hazahívta a kék hadosztály parancsnokát, majd 1943 októberében – Hitler óhaja ellenére – magát a hadosztályt is. Annak érdekében, hogy alkotmányos látszatot kölcsönözzön rendszerének, 1943-ban újjá szervezte és hatalomra kerülése óta először összehívta a spanyol törvényhozó testületet, a Cortezt. Tekintettel azonban arra, hogy a korporatív jellegű testület közel harmadát az általa irányított FET y de las Jons Nemzeti Tanácsa, egy tizedét pedig közvetlenül ő maga jelölte, hatalmát veszélyeztető valódi ellensúlytól továbbra sem kellett tartania. 1944 májusában bezáratta a tangeri német konzulátust, augusztusban visszahívta vichyi nagykövetét, majd novemberben – a németek erős rosszallását kiváltva – elismerte De Gaulle ideiglenes londoni kormányát. A háború utolsó napjaiban megszüntette a felemelt karral való kötelező köszönést a hivatalokban, és ettől kezdve nem játszották a rádióban a hírek előtt addig mindig elhangzó, *Arccal a nap felé* című falangista himnuszt. Vagyis megkezdte az igazodást a leendő győztesekhez, elsősorban Nagy-Britanniához, amelynek miniszterelnökével, Churchill-lel kölcsönösen becsülték egymást.²³

Franco nemcsak a háború és a külpolitika, hanem a zsidóüldözés és a „végső megoldás” tekintetében sem igazodott Hitlerhez. Bár egy-egy beszédében találhatóak a zsidókra vonatkozó negatív utalások, a kor mércéjével mérve ezek egyáltalán nem tekinthetők antiszemita kirohanásoknak. Kormányzása alatt egyetlen zsidóellenes intézkedést sem hoztak, és a hadseregében szolgáló zsidó tiszteket semmiféle diszkrimináció nem érte. A rendszer politikai ellenzékével szembeni represszió viszont folytatódott, és irtózatos méreteket öltött.

A tisztogatás elsődleges célpontjai a polgárháború befejezésekor fogságba esett köztársasági katonák voltak. A mintegy 400 ezer főt előbb koncentrációs táborokban helyezték el, majd „átvilágításuk” után hozzávetőlegesen 150 ezer főt börtönbe zártak. A politikai foglyok száma ezzel 1939 végére 270 ezerre nőtt. A börtönviszonyok miatt közülük sokan – egyes becslések szerint közel 200 ezren – meghaltak, néhány ezren pedig amnesztiával szabadultak. A politikai okokból fogva tartottak száma mindazonáltal még 1945-ben is megközelítette a félszáz ezret. 1940 és 1959 között főleg az ő verejtékükből – és részben életük árán – épült fel az az Escorialhoz közeli gigantikus emlékhely (Elesettek Völgye),

amelynek hegyoldalba vájt temploma nagyobb a római Szent Péter-bazilikánál, s amelyet a hegy oromzatán elhelyezett 152 méter magas kereszt díszít. (A létesítmény mai értéke mintegy 330 millió euró.)²⁴

A tengelytől távolodó és a nyugati szövetségesek felé kacsingató, 1942 utáni külpolitikája ellenére Franco háború utáni megítélése a győztesek körében kifejezetten ellenséges volt. Úgy tekintettek rá, mint Európa utolsó fasiszta diktátorára, amit számos módon és alkalommal kifejezésre juttattak. 1945. június 15-én az ENSZ alapító tagállamai a mexikói delegáció javaslatát elfogadva kimondták, hogy Spanyolország nem lehet a szervezet tagja. A portugáliai Estorilban tartózkodó trónörökös, Don Juan nyíltan követelte Franco távozását és a monarchia restaurálását, amihez 1946 februárjában 458 neves hazai híve – köztük több tábornok is – csatlakozott.²⁵

Francónak azonban eszébe sem jutott a lemondás vagy a menekülés. Madridban és másutt hatalmas tömeggyűléseket szerveztetett, amelyek résztvevői „Az ENSZ tervez, Isten végez!”, „Franco igen, kommunizmus nem!” „Szabad választásokat Oroszországban” és persze „Éljen Franco!” feliratú transzparenszekkel vonultak el vezérük előtt, aki biztosította őket, hogy az ENSZ delegátusai nem nemzeteik őszinte akarát képviselik, hanem a világalomra törő szabadkőművesek és kommunisták ügynökei, akik „büntetlenségükkel visszaélve sértegetnek minket”.²⁶ A sajtó ugyanakkor a korábbiaknál is nagyobb hódolattal magasztalta és építette tovább kultuszát. A nemzeti mozgalom hivatalos lapja, az *Arriba* Nagy Sándornál és Julius Cézárnál is nagyobb hadvezérként dicsőítette, és azt állította, hogy Franco „Isten küldötte, aki mindig a kritikus pillanatokban tűnik fel, és veri le ellenségeit”. Egy személyben Caudillo, uralkodó, fejedelem és hadúr, s mindez egyedülálló képességei okán.²⁷

Franco és rendszerének nemzetközi elszigeteltsége az 1950-es évek elejéig tartott. Az 1949 áprilisában megalakult NATO-ba Spanyolországot még nem hívták meg, az ENSZ 1950. őszi ülészakán azonban a tagállamok többsége már az 1946-os szankciók feloldása mellett szavazott. 1950 telén pedig, amikor a rossz termés miatt a spanyolok százezrei éheztek, az Egyesült Államok 62 millió dolláros élelmiszersegélyt nyújtott az országnak. E döntések háttérében azok az 1949–50-es világpolitikai fejlemények – a Szovjetunió atomhatalommá válása, a Kínai Népköztársaság kikiáltása és szövetsége e Szovjetunióval, a KGST megalakulása, a koreai háború és a két német állam létrejötte – álltak, amelyek igazolták Franco (és Churchill) prognózisait a Szovjetunió expanzív törekvéseiről és a kommunizmus világméretű terjedéséről. Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsának 1949. októberi határozata a kommunista rendszerek felszámolásának stratégiai célként való elfogadásáról és a NATO főparancsnokának, Eisenhower tábornoknak az 1950. szeptember 6-ai bejelentése a „szabadság keresztes hadjáratáról” és a „vasfüggöny eltüntetéséről” logikusan vont a maga után Spanyolország helyének és szerepének újragondolását a bipoláris alaku-
ló új világrendben.²⁸

Ezek a világpolitikai megfontolások felülírták a Franco rendszerével szemben addig hangoztatott nyugati kritikákat, és lehetővé tették Spanyolország integrálódását a nemzetközi szervezetekbe. 1951-ben felvették az Egészségügyi Világszervezetbe, 1952-ben az UNESCO-ba, 1953-ban a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetbe, majd 1955-en magába az ENSZ-be is. Ennél is fontosabb volt az Egyesült Államokkal kialakított, bilaterális alapokon nyugvó szövetségesi kapcsolat, amely hosszas tárgyalások után 1953-ban öltött formát. A három ekkor

aláírt egyezmény kölcsönös védelmi együttműködést írt elő, amelyek keretében amerikai segítséggel megkezdődött a spanyol légierő, haditengerészet és páncélos fegyvernem régóta esedékes korszerűsítése, valamint a spanyol tisztikar „átnevelése”. A katonai együttműködés részeként az amerikai hadsereg három légi bázist létesíthetett a félszigeten, és tengeralattjárói a Cádiz környéki déli partok mentén állomásozhattak. A két katonai egyezményhez egy gazdasági társult, amelynek értelmében az Egyesült Államok 226 millió dolláros kölcsönrel – majd a következő 10 évben több mint másfél milliárddal – segítette a spanyol gazdaság talpra állását. Ezekkel az egyezményekkel – bár a NATO-nak csak 1982-ben lett tagja – Spanyolország egyértelműen a szovjetellenes nyugati védelem egyik láncszemévé vált, s Francót nem minden alap nélkül kezdték a „Nyugat őrszemének” nevezni. Franco partnerként való elfogadására Eisenhower elnök 1959-es madridi látogatása tette fel a koronát.²⁹

A külpolitikai sikerekhez és a viszonylagos belpolitikai stabilitáshoz képest jóval kudarcosabban alakult Franco gazdaságpolitikája, amelynek két kulcseleme volt: autarkia és állami irányítás. Mint általában a katonák, ő is úgy gondolta, hogy a gazdaságban is a fegyelem és az irányítás a döntő, nem pedig a kereslet-kínálat mechanizmusai. Különösen rosszul teljesített a mezőgazdaság, amely az 1938-as 4,3 millió tonnás gabonatermés helyett még 1955-ben is csak 4 millió tonnát produkált, miközben a marhák és a juhok száma sem érte el a polgárháború előttiit. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem értéke csak 1955-től haladta meg az 1929-es szintet, s az állandó élelmiszerhiány miatt a jegyrendszer csak 1953-ban szűnt meg. Az 1950-es évek közepétől azonban nemzetközi mércével mérve is gyors fel lendülés kezdődött. Ennek három oka volt: az amerikai tőkeinjekciók és az őket követő külföldi beruházások; az 1959-es liberális gazdasági reform, amelynek bevezetésére a polgárháború után felnőtt fiatal közgazdász és technokrata nemzedék vette rá a Caudillót különböző nemzetközi szervezetek (Nemzetközi Valutaalap, Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet) támogatásával; és végül a nyugat-európai pénztárcákhoz mérve rendkívül olcsó spanyol tengerpart és szigetek. Az 1950-es évek közepétől ezeket valósággal ellepték a külföldi turisták, akiknek a száma 1955 és 1965 között 1, 4 millióról 17,2 millióra, 1975-re pedig 30 millióra emelkedett. Mindennek az lett a következménye, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1955 és 1965 között majdnem megduplázódott, 1955 és 1975 között pedig éppen megháromszorozódott. A fejenkénti spanyol nemzeti jövedelem 1975-ben (8 346 1990-es nemzetközi dollár) meghaladta a portugáliait, a görögországit, valamint az írországit, és a 29 szovjet blokkon kívüli európai ország 72%-át érte el.³⁰ Ennek alapján hitelt adhatunk azoknak a feltételezéseknek, amelyek szerint az 1960-as években Franco egy teljesen szabad és demokratikus választásokon is megszerezte volna a szavazatok 60–70%-át.³¹

Ez annál is inkább valószínűsíthető, mert belpolitikai téren folytatódott a rendszer liberális színezetű átfestése. A szaporodó munkásmegmozdulásokra adott válaszként Munkás Szent József ünnepeként 1959-ben munkaszüneti nappá minősítették május 1-jét. 1966-ban Franco javaslatára olyan új államtvérvényt fogadtak el a honatyák, amely növelte a Cortez választott tagjainak a számát és elnökségének kompetenciáját. Ugyanebben az évben új sajtótörvény jelent meg, amely eltörölte az előzetes cenzúrát, és deklarálta a szabad véleménynyilvánítás jogát. A spanyol sajtó ezt követően – a különböző megszorítások ellenére – kétségkívül nyitottabbá és hírszolgálati teljesebbé vált. 1969-ben elévültek a polgárháború idején elkövetett bűncselekmények, valamint az an-

nak minősített politikai tettek, és lehetővé vált a Szovjetunióban élő politikai emigránsok hazatérése.

A diktatúra alapjai mindazonáltal megmaradtak. Az 1966-os államtörvény kimondta, hogy az államfő, aki „egész életére” gyakorolja funkcióját, „Isten küldöttként” minden és mindenki fölött áll. A meglévő egyetlen párton kívül új továbbra sem alakulhatott, sőt civil egyesület sem. „Amíg én élek – jelentette ki az 1970-es évek elején Franco – nem lesznek egyesületek, és mindent meg fogok tenni, hogy azután se legyenek. Politikai pártok lennének belőlük.” „A Jó harca a Rossz ellen – fejtegette máskor – nem fejeződött be, bármily nagy is volt a Győzelem. Gyermekes dolog lenne, ha azt hinnünk, hogy az Ördög megadja magát.” Bizonyos mértékű pragmatizmusa ellenére alapvetően tehát továbbra is régi ideológiai berögződései vezették, s a két Spanyolország doktrínáját távolról sem adta fel. Ezért, ha szükségét látta, továbbra is a régi keménységgel lépett fel minden veszélyesnek ítélt ellenzéki megmozdulással szemben. 1962 és 1975 között például kilenc alkalommal vezetett be rendkívüli állapotot, amely megkönnyítette szigorú ítéletek hozatalát.³²

A különböző jellegű és célú társadalmi és politikai mozgásokat, amelyek a rendszer alapjait veszélyeztették, mindazonáltal többé nem lehetett elfojtani. Az 1960-as évekre felnőtt egy olyan új generáció, amelyet már nem az 1930-as évek szempontjai és székértábor-logikája, hanem a modernizációhoz fűződő érdekei mozgattak. A tradicionális agrárvidékek részben elnéptelenedtek, részben korszerűsödtek. A patriarchális családmodell felbomlott, a motorizáció és a televízió a szabadidő-eltöltés új és szekularizált formáit terjesztette el, és korábban elképzelhetetlen mértékben kiszélesítette az emberekhez eljutó információk körét. Azt például, hogy a spanyol tengerparton kihívó bikiniben vagy toplessben napozó külföldi nyaralókat a spanyol csendőrség kitartóan zaklatta, nemcsak az érintettek tartották nevetségesnek, hanem a spanyolok többsége is. A rendszer által preferált tradicionális értékek kizárólagosságát elsősorban az egyetemi ifjúság és a fiatal értelmiség vonta kétségbe, akiknek világra nyitott és szekuláris szemléletével Francónak saját családján belül is szembesülnie kellett. Imádott leánya 1950-ben ugyanis egy olyan magas, karcsú és sportos megjelenésű világhíhoz ment feleségül, aki bár grófnak született, kenyerét szívsebészként kereste, és feltűnő érdeklődést mutatott az anyagi javak iránt. Az akkori madridi *bon mot* szerint „a leányzó férjet akart, az anyja márkit, a márki pénzt, így most mind a hárman boldog”.³³

A társadalmilag és politikailag új helyzetben feléledtek a régi nemzetiségi törekvések is. A terrorakciói alapján hírhedtté vált ETA (Euskadi Ta Askatasuna, vagyis Baszkföld és Szabadság) 1959-ben, az inkább politikai eszközökkel küzdő Szabad Katalán Gyűlés, a tartomány későbbi autonóm parlamentjének csírája, 1971-ben alakult. A baszk autonómiáért harcolók közül az 1960-as évek második és az 1970-es évek első felében több mint tízezret tartóztattak le, és évente több százat ítélték börtönbüntetésre. A marxista-anarchista beállítottságú baszk nemzeti mozgalmat mindazonáltal nem sikerült elfojtani.

A régi múltra visszatekintő nemzetiségi, köztársasági és baloldali, valamint monarchista jellegű szervezkedések mellett az 1960-as években nem várt helyről, a katolikus egyház részéről is kritika érte Franco rendszerét. Ennek hátterében az az új egyházi irányvonal állt, amely a belső megújulás és a szociális igazságosság mellett a társadalommal való állandó párbeszédre, valamint az emberi és politikai jogok védelmére, illetve az államügyekben való állampolgári részvé-

telre is nagyobb hangsúlyt helyezett. Ez tükröződött az 1962 és 1965 közötti II. vatikáni zsinat határozataiban, s mindenekelőtt a szentatya 1963-as *Pacem in Terris* kezdetű enciklikájában. Az új szemlélet az időközben ugyancsak megfiatalodott spanyol egyházat sem hagyta érintetlenül. A híres monserrati bencés kolostor apátjának 1963. novemberi sajtónyilatkozata, amely a párizsi *Le Monde*-ban jelent meg, bombaként robbant. „Spanyolország – nyilatkozta ebben a katalóniai rendház vezetője – két részre oszlik. Nem huszonöt esztendőnyi béke van mögöttünk, csupán huszonöt esztendőnyi győzelem. A győzők – beleértve az egyházat is – semmit sem tettek, hogy ezt a megoszlást megszüntessék. Ez az egyik legsiralmasabb kudarca egy olyan rezsimnek, amely kereszténynek mondja magát, de amelynek állama nem engedelmeskedik a keresztény alapelveknek.”³⁴

Auréli Escarré nyilatkozata valóságos lavinát indított el. Bár ő maga 1965-ben kénytelen volt elhagyni Spanyolországot, az egyházi vezetés és a rendszer bírálatahoz egyre több pap csatlakozott. Elsősorban katalánok és baszkok, de mellettük egyre többen más tartományokból is. Ez vezetett oda, hogy 1971-ben végül maga a püspöki kar is formális önbírálatot gyakorolt a polgárháború alatti részrehajló magatartásáért, és azért, hogy sem akkor, sem később nem szolgálta megfelelően az ország megosztott népe közötti megbékélés ügyét. Francót azonban legfőbb addigi ideológiai támaszának kritikája sem rendítette meg abbéli hitében, hogy az általa létrehozott diktatórikus politikai rendszer („organikus demokrácia”) magasabb rendű a nyugat-európai liberális demokráciáknál, hatékonyabb védelmet biztosít a világméretű szabadkőműves-kommunista törekvésekkel szemben, és Spanyolország fejlődése szempontjából is üdvösebb. Az 1960-as évek közepétől a kereszténydemokrácia olykor a liberalizmussal, szabadkőművességgel és a kommunizmussal együtt szitokszóként jelent meg beszédeiben, s a kormányközeli sajtótermékekben egyre gyakrabban lehetett olvasni az egyházi hierarchia, sőt a Vatikán elleni bírálatokat.³⁵

A különböző ellenzéki erők többször megkíséreltek a Franco-rendszer alternatívájaként fellépni, és nemzetközi támogatással hatalomra jutni. Franco szemében legveszélyesebbnek a monarchisták tűntek. 1968-ban ezért nyilvánvalóvá tette, hogy a felügyelete alatt iskolázott és az államügyekbe fokozatosan bevont Juan Carlost szeretné utódjának. Javaslatát a Cortez 1969. július 21-én 491 szavazattal 19 ellenében és 9 tartózkodás mellett fogadta el. A herceg, aki ekkor volt 30 éves, ettől kezdve gyakran mutatkozott a Caudillo oldalán, akit az 1970-es évek elejére nemcsak a szocialisták, hanem a szovjet típusú kommunizmus modelljétől eltávolodó és a liberális demokrácia játékszabályait magukévá tevő kommunisták (eurokommunizmus) is elfogadtak a Franco rendszerét felváltani hivatott alkotmányos monarchia uralkodójának.³⁶

Az utódkijelölést nemcsak a politikai helyzet, hanem a Caudillo egészségi állapota is indokoltta. A hatalomra kerülését követő első három évtizedben Franco szervezte az idegi és a fizikai megterhelést egyaránt jól tűrte. 1974 júliusától azonban – különböző betegségekkel – többnyire már kórházban ápolták. 1975. október 15-én szenvedte el az első szívinfarktust, majd a következő egy hónapban még kettőt. Juan Carlostól, aki ezekben a hetekben rendszeresen látogatta, egyetlen dolgot kért: Spanyolország egységének a megőrzését. Szíve november 20-án hajnalban szűnt meg dobogni. A spanyol néphez intézett utolsó kiáltványában mindenkitől bocsánatot kért, és ő is megbocsátott mindazoknak, akik őt ellenségüknek tartották. Hozzátette azonban: ez utóbbiak nem egyszerű-

en az ő, hanem Spanyolország ellenségei is voltak, amelyet „az utolsó pillanatig szeretett, és amelyet ígéretéhez híven az utolsó lehetéig szolgált”.³⁷

■ JEGYZETEK

1. Bartolomé Benassa: *Franco*. Perrin, Paris, 2002. 21–33.
2. Paul Preston: *Franco. A Biography*. Fontana Press, London, 1995. 13–15.
3. Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco. A Personal and Political Biography*. The University of Wisconsin Press, Madison, 2014. 23–30.
4. Idézi Gömöri Endre: *Franco bomló öröksége*. Kossuth Kiadó, Bp., 1975. 12.
5. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde*. In: Ormos Mária – Harsányi Iván: *Mussolini – Franco*. Pannonica, Bp., 2001. 192–196.
6. Paul Preston: *Franco* i. m. 30.
7. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 197–202.
8. Paul Preston: *Franco* i. m. 47–49.
9. Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco* i. m. 57–59.
10. Pierre Vilar: *Spanyolország története*. Gondolat, Bp., 1984. 101–102.
11. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 210–214.
12. Paul Preston: *Franco* i. m. 86–92.
13. Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco* i. m. 60. és 92–99.
14. Uo. 100–107.
15. Paul Preston: *Franco* i. m. 120–143.
16. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 234.
17. Paul Preston: *Franco* i. m. 177–188.
18. Stanley G. Payne: *The Franco Regime, 1936-1975*. The University of Wisconsin Press, Madison, 1987. 218–220.; Max Gallo: *Spain under Franco. A history*. E. P. Dutton & Co. Inc., New York, 1974. 66–67
19. Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco* i. m. 158–161.
20. Stanley G. Payne: *The Franco Regime* i. m. 199–202.
21. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 258–259.
22. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 270–271. és Stanley G. Payne: *The Franco Regime* i. m. 281–283.
23. Stanley G. Payne: *The Franco Regime* i. m. 313–339. és Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco* i. m. 281.
24. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 266–269.
25. Bartolomé Bennassar: *Franco* i. m. 166–171.
26. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 287–294.
27. Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco* i. m. 364–365.
28. John Lewis Gaddis: *The Cold War*. Penguin Books, London, New York, 2007. 34–65.
29. Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco* i. m. 316–317. és 362–363.
30. Angus Maddison: *The World Economy*. OECD, Paris, 2006. 447–447. és Max Gallo: *Spain under Franco* i. m. 372–373.
31. Bartolomé Bennassar: *Franco* i. m. 309–310.
32. Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 318–347.
33. Paul Preston: *Franco* i. m. 595–596.
34. Gömöri Endre: *Franco-tól Felipég. A „nagy átkelés”*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. 92.
35. Stanley G. Payne: *The Franco Regime* i. m. 560– 564. és Harsányi Iván: *Francisco Franco Bahamonde* i. m. 324., 345–347., 350– 352.
36. Stanley G. Payne – Jesús Palacios: *Franco* i. m. 401. és 430.
37. Uo. 475–500.

VITÁRI ZSOLT

HITLER ÉS A HATALOM

A meghatározó jelentőségű kérdésekben mindig ő döntött. Hatalma igazából csak végén tört meg és semmisült meg egyúttal, és utóbbira ítélte népét is. Nem maradt más utána, csak a pusztulás.

Adolf Hitler 1933 és 1945 közötti hatalomgyakorlását máig sokan a totális, mindenre kiterjedő, korlátlan, ugyanakkor az örületig hajhászott uralom megtestesítésének tekintik, s – több más társával egyetemben – a történeti emlékezet is így őrizte meg az alakját. Ha ez így volt, joggal merül fel a kérdés, hogy mi volt az, ami Hitlert erre a szerepre predesztinálta, milyen tulajdonságokkal és képességgel bírt, amelyek ehhez a korlátlan hatalomhoz hozzásegítették, mennyire járt el tudatosan, tervezetten hatalma megeremtésében. Min alapult egyáltalán hatalma, melynek egy szinte teljes nép behódolt, s még a pusztulásba is hajlandó volt követni? Kérdések sora, melyekre a történettudomány az utóbbi évtizedekben kimerítő válaszokat adott. Ebben a tanulmányban ezeket a tényezőket vesszük górcső alá.

Az otthontalan kalandor

■ Amikor 1876-ban egy bizonyos Alois Schicklgruber ma már szinte hihetetlen és mesébe illő körülmények között Alois Hitlerre változtatta nevét, s így 1889-ben született fia már a megszokott módon kapta az Adolf Hitler nevet, még azelőtt mosolygott Hitlerre a szerencse, hogy erről tudott volna, illetve hogy ennek valóban jelentősége lett.¹ Ezzel egy olyan „jó barát” szegődött mellé, mely akkor is számos alkalommal segített rajta, amikor már tudta, mit akar: legyen szó a müncheni puccskísérletről, a gazdasági

világválságról, a régi politikai elitek hatalomvágyáról és Hitlerrel szembeni tájékoztatatlanságáról és sok más egyéb körülményről.

Pedig úgy tűnt, hogy 1918–19-ben, amikor összedőlni látszott addigi világa, s mérleget vonhatott volna addigi életéről, leginkább a kudarcok sorozatára emlékezett volna, kevésbé szerencséjére, jóllehet utóbbi ebben az időben is többször felkarolta. Ekkor még sejteni sem lehetett, hogy az a senki, aki ekkor volt, s aki azt sem tudta, hogy ezen a ponton mit kezdjen magával, néhány évvel később a hatalom megszerzésére adja fejét, majd azt meglehetősen rövid időn belül meg is kaparintja.

Nincs családja, nincsenek barátai, nincsen otthona. Egyetlen közössége a hadsereg, melyhez nem véletlenül ragaszkodik, amíg csak lehet. Amíg a Reichswehr hajlékot, feladatot stb. kínál számára, addig nem kell számot vetnie azzal a kellemtelen kérdéssel, hogy mit is akar az élettől. Ha ennek ára a forradalom támogatása, majd a müncheni tanácsuralom kiszolgálása, akkor azt is hajlandó volt megadni. Amikor a baloldal leszerepel, és München, illetve Bajorország a jobb- és szélsőjobb legfőbb hazája lesz, opportunizmusa átvezeti őt erre az oldalra.²

A céltalanság és opportunizmus volt a két legmeghatározóbb jellemzője azokban az években. Ám az első világháború végi zűrzavar közepette nem térhetett ki a korszak nyomasztó terhe elől: a világháborús vereség élménye, a Monarchia bukása, a versailles-i szégyen, a német hadsereg „hátba dőfése”, majd jelentéktelenné válása s persze a megélhetési és ellátási problémák elől, melyekre mindenki választ keresett, a maga módján Hitler is.³

A válaszok viszont inkább szembejöttek vele, amikor a Reichswehr antikommunista propagandaszolgálatába lépve Hitler szélsőjobboldali csoportok felkeresését kapta feladatul. A felkészítő tanfolyamok már önmagában ideológiai fogódzkodót adtak számára, mert a *Mein Kampf*ban állítottakkal szemben ekkor messze nem volt kiforrott politikai nézőpontja. Ausztriából és Bécsből legfeljebb nagynémet beállítódást, a korszakban általános lappangó antiszemizmust, némi politikai érdeklődést, más népek elleni ellenszenvet és nacionalizmust hozott magával. Inkább álmodozó volt, mint tudatos gondolkodó. Olyan tulajdonság volt ez, amely sanyarú gyerekkora menekülési útvonala volt, menekülés egy a valóságtól elrugaszkodott világba, melyet eleinte Karl May regényei, majd Richard Wagner monumentális zenéje, saját festményei, végül az a pamfletirodalom testesített meg, mellyel Bécsben találkozott.⁴

Jobb híján politika

■ A háború utolsó időszakának emberfeletti erőfeszítései, kavargó élményei, szabadságolásai és sebesülései idején szerzett rossz tapasztalatai most kiegészültek azzal az elkeseredéssel és haraggal, amelyet a háború kudarca idézett elő. A háborút követő, a leszerelésre váró katonák körében is általános politikai eszmecsere, viták, a bűnösök keresésének ideje jött el, amely során elkezdett kifermődni Hitler világnézete, amely nyilvánvalóan a korábbi lappangó érzések felerősödéséből, az 1918–19-es közhangulat érzéseiből, Hitler személyiségéből és valószínűleg egy jó adag tudatosságából tevődött össze. Ez az időszak érlelte meg benne azt a döntést is, hogy olyasvalamivel foglalkozzon, ami nem kívánt meg kötött munkaidőt, komoly fizikai megterhelést, mi több, a különböző csoportok felkeresésekor már némi sikerélményt és magabiztosságot is hozott neki: a politikát választotta, ami az új köztársaság szabadságában komoly lehe-

tőségeket rejtett. Ezzel megvolt a politikai hatalom megszerzéséhez szükséges egyik fontos építőelem, még ha magát később – a weimari politikai „káoszon” felülemelkedve – nem politikusnak, hanem programalkotónak írta le.⁵

A 19. század végi újkonzervatív, radikális konzervatív hagyományokon kinevelődő osztrák és német völkisch csoportok, melyek megfigyelését és egyben bátorítását a Reichswehr Hitlerre és a hozzá hasonlóan kiképzett propagandistákra bízta, meglehetősen konfúz ideológiai háttérrel bírtak, ráadásul többük kis szektaként, egy megváltó Führer elérkezésével remélte a politikai fordulatot, nem pedig nagy támogatottságú párt létrehozásával. Így sodorta az élet 1919 őszén az egyik ilyen, pár hónapja működő csoportosuláshoz, a Német Munkáspárthoz, mely nem sokkal később, a Reichswehrtől való kiválása után új otthonává vált.⁶

Ez a közeg teremti meg számára egyúttal a dízletet is, melyben kibontakoztathatta a hatalom megszerzéséhez talán legjobban hozzájáruló tulajdonságát, a beszédképességét, a politikai manipuláció legfőbb eszközét, azt a demagógiát, amit a német társadalom szorongásaira alapozott, azokra a frusztrációkra, melyeket oly jól ismert saját körülményeiből. A kezdeti 1919-es megnyilvánulásai után, melyek elvezettek a DAP-tagsághoz, 1920 közepére Münchenben már ismert agitátorrá lépett elő, aki söracsarnokról söracsarnokra járva terjesztette saját s az immár a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt nevet viselő pártja nézetét. 1920 augusztusában a müncheni Hofbräuhausban már kétezer ember előtt beszélt órákon keresztül.⁷

Vagyis hosszan képes a figyelem fenntartására, szóvirágok, humoros betétek alkalmazására, hangereje és hangszíne változtatására, érzelmei közvetítésére, melyek a publikumot is magával ragadják. Beszédei mindvégig azt éreztetik, hogy szenvedélyesen hisz abban, amit mond. Amikor 1921-ben a müncheni Krone cirkuszban hatezer ember előtt szónokol, már igazi néptribunusnak számít. Ez hozza meg neki azt a sikert is, hogy 1922-ben meghívást kap a Német Véd- és Dacsövetség (Deutscher Schutz- und Trutzbund) Coburgban tartott német napjára, ahol – Münchenből kilépve – Hitler 600 SA-legénnyel jelenik meg.⁸

1921 tavaszára ismertsége és nélkülözhetetlensége okán egy kisebb palotaforradalom révén azt is eléri, hogy az NSDAP első számú vezetője legyen, háttérbe szorítva ezzel a régi embereket (Anton Drexler és Karl Harrer elnököket) s kialakítva egy olyan neki elkötelezett szűk belső kört (Rudolf Hess, Deitrich Eckart, Herman Göring), melynek segítségével párton belüli hatalma kikezdetlenülé válik. Hitler pártvezérsége egyúttal annak a vitának is pontot tesz a végére, hogy a szervezet egyfajta sörgőzös, a „kiválasztottak” szűk körét jelentő ezoterikus csoportosulás maradjon-e, vagy pedig tömegpárttá szerveződjön, és ezzel megtegye a hatalom megszerzésére irányuló nélkülözhetetlen lépést. Mussolini 1922. októberi sikere és kormányfői megbízatása még inkább megerősíti benne utóbbi irány helyességét. Ekkora már jól láthatóan munkál benne a hatalom akarása, amiért mindent meg is tesz.⁹

Miközben Hitler ráérez a neki teremtett szerep ízére, de még messze nem tudja, hogy mi lesz ennek a kifutása, olyan emberek szegődnek mellé, akik meglátják benne azt a messiást, amit ő maga még nem. Ezek az emberek lesznek azok is, akik a retorikai képességeken túl semmivel nem rendelkező Hitler számára anyagi mozgásteret és fontos kapcsolatokat hoznak. Köztük Dietrich Eckart költő, aki nemcsak befolyásos családok anyagi támogatását szerzi meg neki, hanem egy olyan szócsövet is, amely azokhoz is eljuthat, akik személyesen nem

hallgatják Hitlert: a *Münchner Beobachter* című lapot, mely hamarosan *Völkischer Beobachter* néven jelent meg.¹⁰

Mussolini sikerén felbátorodva Hitler és pártja az első időszakban a katasztrofapolitizálás útjára lép, s a hatalom erőszakos megszerzését tekinti járható útnak. 1923-ban a szerencse ismét Hitler mellé áll: a Ruhr-vidék belga-francia megszállásával, a nyugat-németországi szeparatista törekvések felerősödésével, a kommunista befolyás erősödésével s végül a hiperinflációval a Weimari Köztársaság a legsúlyosabb válságát éli meg, újabb csúcsra hajtva ezzel a társadalmi elégedetlenséget.¹¹ Ilyen helyzetben még inkább táptalajra hullnak szónoklatai egy új, erős Németországról, s az emberek szinte követelik, hogy szenvedéseik felelősei megneveztessenek: a zsidók s a zsidóbérenc kommunisták, illetve szociáldemokraták, liberálisok, demokraták stb. Egy társadalmi ellentétet maga mögött hagyó, a különbségeket kiegyenlítő, szolidáris népközösség utáni igény – ahogy Hitler ígéri – jelentkezik.¹²

1923-ra a párt immár 55 ezres tagsága is kellő alapot nyújthatott arra, hogy a párt megvalósítsa a döntő áttörést. Noha az 1923. novemberi puccskísérlet az eredeti szándéka szerint, hogy általa Berlinbe vonulva megszerezze a hatalmat, kudarcot vall, de a járulékos nyereség csak utólag rajzolódik ki. Noha újra a véletlen és a szerencse játszott kezére, amennyiben autója motorhibája miatt nem tudott Ausztriába menekülni, így pedig a német igazságszolgáltatást sem kerülhette el. A müncheni hazaárulási per – melyet Hitler szónoklatai újabb színpadaként használ, ahol a felelősség teljes vállalásával és Németország megmentésének küldetéstudatával valóban eléri, hogy ő legyen a per főszereplője – nemcsak az országos ismertséget hozza meg számára és pártja számára, de egyúttal kilép a szélsőjobb oldali miliő addigi első számú, háborús hősként kezelt vezetője, Erich Ludendorff tábornagy árnyékából, s ezáltal a német szélsőjobb legfontosabb vezérévé lép elő. Már nem egy a sok közül.¹³

A landsbergi börtönben töltött hónapok, a zarándokok sora nemcsak a támogató kör bővülését vonják maguk után, hanem e zarándokok üzenetét, hogy csüggedésre nincs ok, ő és csakis ő Németország megváltója. Azt itt megírt *Mein Kampf* a végső bizonyítéka annak, hogy ezt a szerepet elfogadja. Miközben bécsi és müncheni szenvedéseit tanulóévekké magasztalja, a háborút a sors erőpróbájának stilizálja, melyek az eljövendő Führer számára a kiválasztottság és alkalmasság bizonyosságát hozták el, megalkotja a programot, melyről később úgy nyilatkozott, hogy ha tudja, hogy hatalomra kerül, sosem írta volna le.¹⁴

Hitlernek befogadható, letisztult, leegyszerűsített ideológiát kellett megalkotnia. Már az úgynevezett Gemlich-levél bizonyította, hogy tisztába jött az antiszemitizmus politikai alkalmazhatóságával, másrészt a jobban kommunikálható, érzelmeket kiváltó, a gyűlölködést és ellenséget jobban láthatóan középpontba állító faji antiszemitizmus felé mozdult el. A 20-as évek elején az eltávolítás is konkretizálódott, amennyiben valamennyi német zsidó felakasztását szorgalmazta.¹⁵ Ideológiája további sarokpontjai az életférelmélet, a fajelmélet, a népközösség és a világhatalmiság voltak, melyek alkalmazásával és megteremtésével levetkőzhető volt a korábbi évszázadok és az első világháború minden kudarca, és eljöhett az ezeréves birodalom felemelő időszaka. Mindennek záloga pedig az volt, hogy végre jött valaki, aki olyan programot, életfelfogást, életfilozófiát teremtett a németeknek, melyben magukra találnak, s mely a mindennapjaikat beragyogva vezérlő csillagként kíséri életüket: a nemzetiszocializmust.¹⁶

Mivel elképzelései nem a halandó ember racionálisan mérlegelő szintjén fogantak, hanem az olykor-olykor nagy gondolatokat megfogalmazó irracionális zsenién, az általa megalkotott programról érdemi vitát sem lehetett folytatni. Összességében viszont ő sem kínált egyebet, mint hogy Németországot nagygyá tegye. Ebben pedig nem volt sok újdonság, ezt már mások is megfogalmazták, de a „csomagolás” mindenképp újszerű volt, viszont a sok kudarc után egyre inkább magában látta meg azt az embert, aki ezt véghez is tudja majd vinni.

A politikai ismertség és népszerűség megszerzése feltételezte az egyértelmű beazonosíthatóságot. A Reichswehrtől megkapott barna ingek mellett a másik fontos ismertetőjel a horogkereszt és a horogkeresztes zászló volt, melyben a fajfi felsőbbrendűség fekete színét a fehér nacionalizmusa és a vörös szocializmusa egészítette ki. A jelképrendszer kialakítása már Hitler tudatos alkotása volt.¹⁷ Majd megteremtette hozzá azt a pátoszos kulisszát, amit Wagner operáiban látott, egyfajta misztériumvallássá emelve saját programját és mozgalmát.¹⁸

Az utcai megjelenés a párt másik vívmánya lett, s mivel a háború a lelkekben még messze nem ért véget, a leginkább az SA által megtestesített utcai erőszak, az erőszakos retorika és a tényleges fizikai erőszak nemhogy ellenszenvet és elutasítást, hanem elismerést váltanak ki, és a nácik védjegyévé válnak. Az SA brutalitásával uralt utca, az emiatt állandóan címlapon szereplő párt és vezére, a hatalmi felemelkedés másik fontos tényezője volt.

Hitler egyre inkább meghatározó szerepét a kiformalódó kultusza még inkább sulykolta. Dietrich Eckart, a *Völkischer Beobachter* főszerkesztője a lap 1921. november 7-i számában először nevezte Hitlert az NSDAP Führerének, amit azután egyre inkább csak a mi Führerünk elnevezés váltott fel. 1922 végén Hermann Esser, a pártvezetőség egyik tagja, az NSDAP korai történetének meghatározó alakja pedig egyenesen Németország Mussolinijének nevezte Hitlert. Az NSDAP-n belül tehát kétség sem férhetett hozzá, hogy megtalálták azt a személyt, aki Németország megmentője lehetett.¹⁹ A per és börtön egyfajta megvilágosodásként is szolgált Hitler számára, s ez esetben hitelt adhatunk a *Mein Kampf*-ban leírtaknak, miszerint magáévá tette a gondolatot, hogy nem csupán előkészítőnek, hanem Führernek rendeltetett.

Heinrich Hoffmann Führerről készült fotóival pedig „képi síkon teremtette meg a Hitler-kultuszt”. Fotóival színpadra állította Hitlert, vizualizálta hatalmát, dinamizmusát, mindenhol jelenlétét, a pártban és a társadalomban vele szemben megmutakozó áhítatot. Hofmann munkássága nélkülözhetetlennek bizonyult egy másfajta politikusportré s ezáltal egy különleges ember imázsának megteremtésében.²⁰

Hitler mitizált alakja a párton belül egyúttal pragmatikus célokat is szolgált. Egyre inkább úgy tűnt ugyanis – s ez 1933 után még inkább szembeötlő volt –, hogy Hitler képes egyedül egy akolban tartani a nem egységes ideológiai alapon álló párthíveket, a militánsabb hajlamúakat és a politika erejében hívőket, ő volt képes áthidalni a párt legális keretek között tartásának és a katasztrófapolitizálásnak hívei között feszülő ellentéteket. A Führer-mítosz integráló erejét olyanok is elismerték, akik nem voltak Hitler feltétlen hívei.

Újrakezdés

■ A börtönbüntetés letöltése után Hitler hallatlan dinamikával kezd hozzá a párt újjáépítéséhez. Az NSDAP újralapításának gondolata Hitlerben már

Landsbergben megfogalmazódott, s a sikertelen puccs komoly kihatással volt a következő időszak taktikájára is. A párt a hatalom erőszakos megragadása helyett ugyanis inkább a törvényesség vizére evezett, s a rendszert annak saját eszközeivel próbálta megdönteni („Adolphe Légalité”): „Ha tevékenységemet ismét folytatom, új politikát kell követnem. A hatalom fegyveres megragadása helyett a katonikus és marxista képviselők bosszúságára mindenbe bele fogjuk ütni az orrunkat. Bár tovább fog tartani meggyőzésük, mint hogy agyonlőjük őket, de a végén a saját alkotmányuk hozza meg nekünk a sikert. Minden legális folyamat lassú.”²¹

Az NSDAP újbóli megalapítására végül 1925. február 26-án került sor. A párt felépítését Hitler fokozatosan képzelte el, s tevékenysége eleinte főként csak Münchenre és Bajorországra koncentrált. Csak miután itt már szilárdan állt a régi-új szervezet, kerülhetett sor az expanzióra. Miután a rendkívül jó szervezőtehetséggel bíró Gregor Strassert sikerült megnyerni s megbízni a párt észak-németországi kiépítésével, pár hónapon belül 7 új pártkörzet létesült a Majnától északra.²²

Az újjaalapítás azonban a legnagyobb válságot is magával hozta a párt életében. A dinamikusan fejlődő, az ország ipari területeire kiterjedő észak-németországi szervezet Strasser és Joseph Goebbels vezetésével más irányú, kevésbé polgári utat képzelt el a párt számára, s kritizálta a müncheni „párthuszárók szemétdombját”. Az alacsony színvonalúnak tartott *Völkischer Beobachter* helyett *Nationalsozialistische Briefe* és *Der nationale Sozialist* címmel új lapokat indítottak. Az „északiak” nemcsak szocialistább nézeteikkel jártak azonban külön utakon, de nem osztották Hitlernek az univerzális zsidóellenességre vonatkozó elméletét sem, s eltérően ítélték meg a külpolitikai irányokat (például szövetséget javasoltak Moszkvával), sőt kétségbe vonták Hitler legalitási pályáját is, s „katasztrófapolitizálásra” szólítottak fel. Ezeket az elveket – s ez egyértelmű jele volt a központ csekély befolyásának – az 1920-as pártprogram helyett összeállított, a müncheni vezetéssel nem egyeztetett, külön pártprogram formájában terjesztették. Tényleges szakításra Münchennel azonban csak kevesen gondoltak.²³

Hitlernek – akit Goebbels „kis burzsoának” nevezve ki akart dobni a pártból – lépnie kellett, ha nem akarta, hogy kicsússzon a lába alól a talaj. Személyes látogatásai során megpróbálta leválasztani Goebbelst a belső ellenzékéről. Egyrészt megosztásra játszott, másrészt a jövőre nézve óriási potenciált látott az ifjú rétorban, aki csakhamar maga is Hitler hatása alá került, majd a sírig követte. 1926 februárjában Bambergben egy országos vezetőértekezleten, majd pár hónappal később a weimari pártkongresszuson Hitler végleg rendezni akarta a problémákat. Hitler remek taktikai érzékét és szónoki tehetségét a külsőségek és a manipuláltan összeállított résztvevők listája is segítette, valamint az, hogy az északiak Hitler briliáns szereplése után nem merték felvállalni programjukat. Az új program csak két szóból állt: Adolf Hitler. Hitler hatalma innentől kezdve – egykét megingástól eltekintve – kikezdehetetlen volt. Ezzel a „nemzeti szocializmus” felett győzött a nemzetiszocializmus, s az NSDAP elindult azon az úton, hogy igazi vezérpárttá váljon. Az északi szárny egykori tagjai felsorakoztak Hitler mögé, s éppen a legvérmesebb Goebbels vált később Hitler leghűségesebb követőjévé, s fanatikus neofitaként megkapta a vörös Berlin körzetének vezetését.²⁴

A párt birodalmi vezetése is fokozatosan reorganizálódott. A szervezet grandiózus bővülésével az NSDAP tulajdonképpen egy árnyékállam, árnyékkormány felépítését kezdte meg. Az időközben megnagyobbított müncheni pártközpont hatalma a vezérelv mind nagyobb kiszélesítésével egyre nőtt. A párt 1930-ban

adományok segítségével megvásárolt egy patinás épületet is, amelyet új pártközponttá építettek ki, s Julius Streicher javaslatára Barna Háznak nevezték el.²⁵

A párthoz hol lazábban, hol szorosabban kapcsolódó alszervezetek kiépítése a kezdeti időben nem volt végiggondolt folyamat, sokkal inkább önálló kezdeményezések sorozatáról beszélhetünk. Az így életre hívott tagozatokat később próbálták meg egyre szorosabban a párthoz kötni, így az SA-t, az SS-t, a Hitlerjugendet, a Nemzetiszocialista Nőszervezetet stb.²⁶

A társadalmi háló kiterjesztése érdekében az NSDAP csatolt szervezetek sorát hozta létre, például a jogászok, ügyvédek, a tanárok, főiskolai/egyetemi oktatók, orvosok, újságírók, a hivatalnokok stb. részére. A Nemzetiszocialista Üzemi Sejtek Szervezete (Nationalsozialistischer Betriebszellenorganisation) az NSDAP szakszervezetei mozgalma kívánt lenni, de a tradicionális német szakszervezetek mellett nem sok babér termett neki.²⁷

A középrétegek összefogásának szükségessége 1927-től került erőteljesebben a pártpropaganda fókuszába. 1929-ben Plauenben alapították meg a Nemzetiszocialista Gazdasági Szövetséget (Nationalsozialistischer Wirtschaftsbund), amely a kereskedelem, a kisipar és a szabad foglalkozások összefogását célozta meg. Kezdetben az NSDAP nem tartotta szükségesnek, hogy önálló parasztszervezetet hozzon létre, de a gazdasági világválság által mélyen érintett vidéki lakosság egyre nagyobb számban jelent meg a párttagok sorában. Walter Darré az NSDAP birodalmi vezetésének keretében 1930-ban kezdte meg a párt agrárpolitikai apparátusának felépítését.²⁸

A szervezeti változtatások mellett a külsőségek is azt mutatták, hogy az NSDAP átalakulása egy diktatórikus Führer-párttá lezárulni látszott: a horogkereszt és az egyenruha mellé bevezették a Heil, Hitler! köszöntést, az SA eskütételét Hitlerre, az NSDAP felségjelzését (egy sas koszorúval és horogkeresztrel), a Horst-Wessel-dalt, valamint az 1923-as „vérzászló” tiszteletét. A Führer-mítosz tehát egyre erőteljesebb formákat mutatott. E pártszimbolika és dinamikus magabiztosság nemcsak az államtól különítette el egyértelműen a párton túllépő, népmozgalmi látszatot kelteni akaró és valóban egyre inkább keltő szervezetet, de a többi párttól és hasonló ideológiájú szervezettől is.²⁹

Az 1929-ben megrendezett első birodalmi pártnap 250 000 főt felvonultató végtelen menetoszlopai még inkább jelezték, hogy az NSDAP a német közélet jól látható, talán a legjobban látható szereplőjévé vált, miközben ezt a népszerűséget még nem sikerült parlamenti helyekre váltani, hiszen 1928-ban mindössze 12 mandátumot szereztek, az összes parlamenti hely 2,7 százalékát, jöllehet az északi, evangélikus vidékeken helyenként már a 20 százalékot is meghaladják.³⁰

Mindazonáltal Hitler vezetésével az NSDAP saját hatáskörében mindent megtett, amit egy párt megtehetett a hatalom megszerzése érdekében. Volt egy egyre inkább karizmatikussá váló, kiváló retorikai képességekkel rendelkező, a párt egyértelmű megszemélyesítésére alkalmas vezető, egy nagyon jól szervezett, széles társadalmi hálóval rendelkező, taglétszámában növekvő párt, mely világos, egyértelmű, befogadható ideológiát képviselt, s külsőségeiben is egyedi maradt, miközben a német mindennapokban maga volt a megtettesült dinamizmus. Valóban nem volt másra szükség, minthogy a „szükség istennője” megsejtsen és hatalomra juttassa a mozgalmat.

■ A sorozatos – helyi, tartományi, országos – választási kampányok tökélyre fejlesztésével az NSDAP még egy szinttel feljebb lépett a felkészülésben. A kampányok szimbolikája, az unalomig hangoztatott demagóg hívószavak, a választások jelentőségét a maradandóság és változás dichotómiájának végletére leegyszerűsítő jelszavak elérték hatásukat. Dinamizmus áradt a pártból, a legkisebb helyekre is eljutottak a szónokok, ami a mindenütt jelenlevőség mellett az emberekkel való tényleges törődés vízióját teremtette meg.³¹

A mélyülő gazdasági, politikai és társadalmi válság pedig meghozta a sikert: 1929-ben az észak-bajorországi Coburgban a helyi választáson ők szerzik meg a városi képviselő-testületi helyek többségét, és adják az első náci polgármestert, Thüringiában pedig az első miniszteri bársonyszék hull az ölkébe (Wilhelm Frick). 1930-ban a náci párt földcsuszamlásszerű eredményével már majdnem a szavazatok ötödét bezsebelte a birodalmi gyűlési választásokon, meghatszorozva addigi szavazatait, 18,3 százalékkal a birodalmi gyűlés második legerősebb pártja lett. Hitlerrel az élen egy csapásra a média főszereplőjévé vált. Bár az eredmény eufóriát okozott, s rajta keresztül a további sikerek is könnyebbnek bizonyultak, Hitler nem volt elégedett.³² Bár sokan gondolták úgy, hogy a párt támogatottsága az elégedetlenkedők demagóg meglovagolása révén átmeneti lesz majd, de közben alaposan alábecsülték a más pártokban ismeretlen vezérmítosz most már tömegekre gyakorolt erejét.³³ A minden problémát megoldó, rendet teremtő, karizmatikus vezér mítoszára pedig a válság nehéz éveiben még inkább kereslet volt.

A válságkezeléssel a régi elítelt és polgári pártok leszerepeltek, képtelenek voltak megbirkózni a krízissel, ami egyre inkább azt vetítette előre, hogy az igazi alternatívát a két szélsőség jelenti, a kommunisták és a nácik, akik együttesen 1932-re a szavazatok több mint felét szerzik meg. Egy ilyen helyzetben a polgári pártok támogatói a két rossz közül inkább a nácik felé tendáltak.

A következő két évben a párt mindennemű tevékenységét fokozva, megsokszorozva saját szerepléseinek számát is, abszolút többségre akart törni, hogy végre megszerezze az oly rég áhított hatalmat. A sorozatos választási kampányok ehhez megadták a szükséges keretet, az utcai aktivizmus, Hitler dinamizmusa a köztársaság vezetőivel szemben, a nép közvetlen elérése, a „mi közületek és értetek vagyunk” szlogenje és persze a válság további mélyülése egyre elfogadhatóbbá tették Hitlert és pártját. Ezzel megkerülhetetlen tényezővé vált, s azáltal, hogy a politikai elit tárgyalóasztalhoz engedte, akarata ellenére tette szalonképessé Hitlert.³⁴

S bár 1932 nyarára mindennek következtében az NSDAP egyértelműen az ország legtámogatottabb pártja lett (37,2%) mintegy 850 000 fős tagsággal, az abszolút többséget nem volt képes megszerezni. Vagyis a németek többsége nem támogatta Hitlert, jöllehet a kommunisták 14,3 százalékaival együtt mégis két olyan párt emelkedett ki, akik együtt kormányozni nem tudtak, ellenben mindkettő a meglévő köztársaság eltakarítását hirdette. Noha a demokratikus köztársaság íratlan szabályai szerint a győztes pártnak kellett volna megkapnia Hindenburg elnöktől a kormányalakítási megbízást, az elnök ezt visszautasítja, s inkább saját bizalmasaival kormányoztat, akiknek ugyan nemhogy többsége, de mindössze 11 százalékos támogatottsága van a Reichstagban, de továbbra is biztosítja számukra az elnöki rendeletekkel való kormányzás lehetőségét, ahogy tette az elmúlt két évben is, maga is előidézve a köztársaság politikai lejtmenetét.³⁵

A helyzet Hitler számára, aki 1932 nyarán az elnökválasztást is elveszíti Hindenburggal szemben, kezd kellemetlenné válni, ami csak fokozódik azáltal, hogy 1932 őszén, az újabb országos választáson immár szavazatokat is veszít (33,7%). Ekkor alkalmazza először azt a fortélyt, amihez a későbbiekben még oly sokszor fog folyamodni. Hazardírozok. Miközben nem hajlandó elfogadni az alkancellári ajánlatot, mert továbbra is a teljes hatalmat akarja, meg kell küzdenie a párton belüli elégedetlenséggel is. Az SA egy része puccsolni akar, a párt egy része pedig hajlandó lenne beérni a másodhegedűsi szereppel és a koalíciós kormányzással.³⁶

Végül a megoldást nem Hitler hozza el – akinek az érdeme azonban nem volt kicsi, hogy a kivárás idején egyben tudta tartani a mozgalmát –, hanem az egy mással vetekedő konzervatív erők, elsősorban Franz von Papen korábbi és Kurt von Schleicher regnáló kancellár, akik egymás kigolyózásával jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a terep kedvezőbb legyen Hitler számára az elnöknél. Az elnök „alkotmányban előre nem látott” fia, Oskar von Hindenburg szintén Hitler felé tereli apját, s persze azok a gazdasági körök is ezt szorgalmazzák, akik a kommunista veszéllyel szemben Hitler mellett teszik le a voksukat.³⁷

Hindenburg ugyan nem szimpatizál azzal a megoldással, hogy Hitler legyen a kancellár, Papen pedig az alkancellár és a kabinet jelentős része helyén maradjon, de elhitetik vele, hogy Hitlert így „be lehet keretezni”, „meg lehet zabolázni”, s hat hónap után úgy esik ki a hatalomból, mint egy vonyító kutya, s ezáltal tömegbázisa visszaterelhető lesz a konzervatív pártok kötelékébe. Mindez persze leginkább azon alapult, hogy nem ismerték Hitlert, teljes mértékben alábecsülték hajthatatlan hatalomakarást, s azt, hogy ha egyszer annak birtokába kerül, nem lesz skrupulusa azt mindenáron megőrizni, s így az eszközökben sem fog válogatni.³⁸

Noha Hitler látszólag legális úton kerül hatalomra, nem kerülhető meg az a kérdés, hogy a Weimari Köztársaság, mely két törvényt is elfogadott a köztársaság védelme érdekében (1922, 1928), mégsem volt képes alkalmazni azokat az NSDAP megfékezésére és betiltására, mert miközben a hatalmi elit az elnökkel az élen a baloldalt, így a kommunistákat és velük együtt a szociáldemokratákat akarta egyszer és mindenkorra ellehetetleníteni. Nem érzékelte, hogy egy nagyobb veszély leselkedik nemcsak a fennálló rendre, de saját hatalmára nézve is.³⁹ Az államrend felfogatásának tervét tartalmazó boxheimi dokumentumok, az SA és az SS utcai terrorja kellő alapot jelenthettek volna arra, hogy az NSDAP-t a törvény adta lehetőségekkel élve peremre szorítsák, de ezt elmulasztották. S úgy tűnik, hogy ebben a baljós, annyi problémától terhelt korszakban Hitler volt az egyedüli, aki ráértett arra, hogy mit kell mondania a népnek, mit a gazdaság szereplőinek, mint a politikai elitnek. A megtévesztés mesterévé vált.⁴⁰

A legális hatalomra kerülést maguk a náci és Hitler is próbálták elhalványítani, főleg amiatt, hogy hatalmukat egy letűnt rendszer levitézlett elitjének köszönhették. A „hatalom megragadása”, a nemzetiszocialista forradalom győzelme szólamok nemcsak ezt a tényleges körülményt akarták elhomályosítani, hanem mindenki számára egyértelművé akarták tenni, hogy ez nem egyszerű kormányváltás, főleg nem olyan, mint amilyent a németek az utóbbi három évben már többször láttak. Itt valami teljesen új kezdődött.⁴¹

■ A hatalomakarás második szintje 1933 elejétől, a kancellári kinevezéstől kezdve mutatkozott meg. A következő bő másfél évben Hitler dinamikus, gyors egymást követő lépésekkel, pontosan megtervezve bontotta le a köztársaság rendszerét, és iktatott ki minden olyan alkotmányos korlátot – anélkül, hogy magát a weimari alkotmányt eltörölte volna –, amely hatalmát korlátozhatta.

Először politikai hatalmát kellett kizárólagossá tenni. Első pilléreként Hitler több lépcsőben korlátozta, majd gyakorlatilag megszüntette a politikai hatalom elérése és megtartása szempontjából fontos polgári szabadságjogokat. A 1933. február 4-i rendelet a német nép védelméről hatályon kívül helyezte a gyülekezési és sajtószabadságot.⁴² Az NSDAP hatalmas előnnyel vághatott neki a március 5-i választásoknak, hiszen a politikai ellenfeleket ez a rendelet elnémította. Mindez pedig azzal kecsegtetett, hogy a párt végre megszerzi az abszolút többséget a birodalmi gyűlésben. Ezzel párhuzamosan kezdődött meg a politikai ellenfelek üldözése, melyet jelentősen megkönnyített a Gestapo létrehozása, az SA és SS 50 000 tagjának segédrendőrré való kinevezése, aminek azonnal az utcai erőszak soha nem látott mértéke volt a következménye. A támadások a két legnagyobb baloldali párt – egyúttal a két legfőbb ellenfél – vagyis a kommunisták és a szociáldemokraták ellen irányultak. Hitlernek kapóra jött, hogy 1933. február 27-én kigyulladt a Reichstag épülete. S miután a helyszínen egy holland kommunistát, Marinus van der Lubbe-t találták, aki beismerte, hogy egyedül gyújtotta fel az épületet, Hitler ürügyet kapott a végső leszámolásra. Már a következő napon kiadásra került a Rendelet a német nép és állam védelméről szóló rendelet, amely további intézkedésig (a gyakorlatban 1945-ig) felfüggesztette a weimari alkotmányban biztosított valamennyi szabadságjogot, hiszen az indoklás szerint véres felkeléstől és polgárháborútól kellett megmenteni a németeket. Az üldözés gyakorlati megkönnyítését szolgálta a védőrizet bevezetése, mely minden jogorvoslati eszköztől megfosztotta az érintetteket, s melynek foganatosítására egyre inkább koncentrációs táborokat alkalmaztak. A Harmadik Birodalom első „alkotmányos” törvényét jelentő rendelet nyomán azonnal több százezer ember letartóztatására került sor.⁴³

A márciusi választásokon Hitler ugyan minden korábbinál jobb eredményt ért el, de 43,9 százalékkal jócskán elvétette a parlamenti többséget. Ez hozta abba a kényszerhelyzetbe, hogy elérje a parlament kikapcsolását. Így terjesztette a Reichstag elé az úgynevezett felhatalmazási törvényt, amely azonban alkotmánymódosító törvény volt, így kétharmados többséggel volt csak elfogadható. Mivel a kommunisták – akik amúgyis börtönben voltak, bujkáltak vagy külföldre menekültek – mandátumait törölték, az NSDAP azonnal abszolút többséghez jutott, így már csak a polgári pártokat kellett meggyőzni a törvény elfogadásáról, amit Hitler hízélgéssel, fenyegetéssel, zsarolással ért el. A törvény elfogadásával – ami így az új birodalom második alappillére lett – nemcsak a parlamenttől szabadult meg – egyelőre 4 évre –, hanem attól a zavaró kötöttségtől is, hogy minden intézkedését elnöki rendelettel hagyasson jóvá. Most megvolt az általános felhatalmazása, hogy a kormány léptessen hatályba törvényeket.⁴⁴

Miután ezzel megszerezte a korlátlan hatalmat, a politikai pártok feleslegessé váltak, s fokozatosan feloszlatták magukat. Egyedül a szociáldemokratákat kellett rendeleti úton betiltani. A pártok újraalakulását megtiltó törvény nyomán

1933 második felére az NSDAP maradt az egyetlen párt, decemberben pedig már törvény mondta ki a párt és az állam egységét.⁴⁵

Hitler hatalmának konszolidációja a kezdeti hónapokban mindent felülírt, így külpolitikai téren a rezsim nagy visszafogottságról tett tanúbizonyságot, amit Hitler a Reichstagban elmondott békebeszédével és például a német–lengyel meg nem támadási szerződéssel is alátámasztott. Egyedül a Népszövetségből való kilépés keltett feltűnést 1933 októberében.⁴⁶

Egy totális diktatúra nem lehetett többközpontú, hiszen Hitler – egyelőre az elnökön kívül – semmilyen más alternatív hatalmi központot nem tolerált. Ez vezetett a német föderalizmus gyakorlati felszámolásához, melynek két legfontosabb lépése a tartományok élére birodalmi helytartók kinevezése, illetve a tartományi parlamentek képviselőeként szolgáló birodalmi tanács megszüntetése volt. Mindezzel párhuzamosan megtörtént a teljes állam- és közigazgatás átvilágítása, a veszélyesnek ítélt, nem rendszerkonform elemek elbocsátása.⁴⁷

A totalitás igénye a társadalmi pluralizmust megtestesítő civil szférát is elérte, de itt a gleichschaltolás lassabb tempóban haladt. Leglátványosabb eleme a Németországban tradicionálisan erős, s jobbra baloldalinak minősülő szakszervezetek kikapcsolása volt, egy nappal azután, hogy Hitler – régi követelésüket teljesítve – május 1-jét a nemzeti munka napjának deklarálva ünnepnappá tette. A társadalmi szervezetek többsége fokozatosan tagolódott be az NSDAP alá.⁴⁸

A nemzetiszocialista hatalom kiépítésére 1933-ban még két tényező lehetett veszéllyel. Az egyik a Reichswehr volt, a másik pedig az elnök. A hadsereg elkötelezése kiemelt fontosságú volt nemcsak Hitler hatalmának megtámasztására, hanem távlati tervei megvalósításában is. Nem véletlen, hogy Hitler az új, náciikkal szimpatizáló birodalmi védelmi miniszert, Werner von Blomberget választotta és eskette fel elsőként a kormányból. Majd 4 nappal a Hitler kormányalakítását követően már a Reichswehr legfőbb tábornokai előtt lépett fel, felvázolva nekik nemcsak azt, amit hallani szerettek volna – a versailles-i korlátok lerázását, erős és fejlett német hadsereg létrehozását –, de affelől sem hagyott kétséget, hogy a megerősített hadsereget fel akarja használni a keleti élettér megszerzésére. Vagyis a hadsereg volt az egyedüli intézmény Németországban, amely kezdettől fogva pontosan tisztában volt Hitler terveivel, s még ha kétkedéssel is fogadta azokat, senki nem mondott ellen.⁴⁹

Amikor elfogynak a külső ellenségek, óhatatlanul középpontba kerülnek a belső nézetletérések, hiszen mindenki ki akar szakítani magának a hatalomból egy szeletet. Amikor azonban ezek a konfliktusok a rendszer biztonságos konszolidációját, ezzel Hitler hatalmát veszélyeztetik, véget ér a türelem. Ennek volt eklatáns példája Ernst Röhm SA-vezető likvidálása 1934 nyarán, aki nemcsak azzal jelentett veszélyt, hogy a hadsereg lojalitását veszélyeztetve indított támadást az SA reguláris csapattá emelése érdekében, de Hitler közeli barátjaként (azon kevesek egyike, akivel tegeződött) Hitler korlátlan Führeri imázsát is aláásta.⁵⁰

Röhmék leverése a hosszú kések éjszakáján egyúttal a további párton kívüli ellenségek elleni leszámolásra is lehetőséget adott, kb. 200 ember vesztette életét azokban a napokban. Ezzel Hitler mindenki számára egyértelműen demonstrálta totális hatalmi igényét, amit senki nem fenyegethet. Minden skrupulus nélkül áldozta fel Röhmhöz fűződő 15 éves ismeretségét és barátságát. A rendszer jellegéből fakadt, hogy a háromnapos gyilkolást utólag törvénnyel szentesítették, újfent az állam megvédése érdekében.

Nincs nagy tiltakozás, még ha Hindenburg érzékeli is, hogy kicsúszott az ő és konzervatív köre kezéből az ellenőrzés, és Papent utasítja a dolgok rendbehozására, amire 1934 közepén már esély sincs.⁵¹ Végül Hindenburg halála betonozza be végleg Hitler hatalmát, aki az elnöki jogkört is átvéve a hadsereg főparancsnoka lesz, melyet azonnal a saját személyére esket fel, nem pedig az alkotmányra, mint korábban.⁵² Ezzel a hadsereg is saját hatalma része lesz, egyik támasza, mely éppen a személyére tett eskü nyomán kerül bénult állapotba, s lesz képtelen ellenállni a rezsimnek, miközben rajta kívül senki más nem volt képes ellenállni. Mindezzel a Hitler hatalma korlátlaná válik – Olaszországtól eltérően –, nincs többé olyan személy vagy szervezet, amely akadályozhatná.

A konszolidált hatalom architektúrája

■ Hitler a Röhm-affért követően éberem ügyelt arra, hogy senki ne juthasson olyan pozícióba, ami hatalmára veszélyes lehet, így udvartartásának legfőbb jellegzetessége a lojalitás, az alárendeltek állandó versenyeztetése, konfliktus esetén saját döntőbíráskodása, más esetben a szereplők előtérbe tolása, visszahúzása, adott esetben lecserélése volt. Ebből fakadt természetszerűleg, hogy hiába a második ember mögötte a pártban Rudolf Hess, a birodalmi szinten pedig Hermann Göring, semmifajta utódjelölt nem tudott kiemelkedni. Az alattvalók testületi találkozói sem tolerálta. Ez termelte ki azt a kaotikus, egymás kompetenciáiba nyúló, párhuzamos intézmények hatalmi struktúráját, melynek egyetlen összetartó ereje Hitler volt.⁵³

A hatalmi konstrukció másik tartópillére volt a lakosság állandó mobilizálása és éberségének fenntartása az ellenséggel szemben, amely permanens veszélyhelyzetet teremtett, melynek elhárítására csakis Hitler és a regnáló rezsim lehetett képes. Ez az ellenség pedig a zsidó lett, illetve a vele együttműködő, az ő érdekeit szolgáló zsidóbérenc. Ráadásul a zsidóság nemcsak negatív faji tulajdonságait tekintve („élősködő”, „munkakerülő”, „parazita”, „pénzhajhász”, „kizsákmányoló” stb.) jelentett veszélyt a „tisztességes” németekre, hanem azzal is, hogy a fajkeveredéstől tartózkodva, a fajtisztaságot megtartva ezek a káros jellegzetességek évszázadok folytán sem halványultak, s olyan virulensek voltak, mint a középkorban. Miközben a zsidóellenes hisztéria permanens fenntartását látványos akciókkal Hitler a háború kitörésig mindvégig napirenden tartotta (könyvégetés, zsidó üzletek bojkottja, kristályéjszaka stb.), a zsidók rendezvényekről, parkokból, vendéglőkből, iskolákból stb. kitiltása a mindennapok jól látható része volt, a hatékony és igazi védelmet nyújtó rendszer látszatának fenntartása érdekében tényleges intézkedéseket is hozott, melyek ekkor még nem is okvetlenül voltak a legradikálisabbak (mint a nürnbergi törvények esetében sem). Mindazonáltal tiltakozás elmaradása és az állandó radikalizálódás kényszere újabb és újabb intézkedéseket szült.⁵⁴

Az állami szintre emelkedett propaganda Hitlert egyre inkább népkancellárnak állította be, ami újabb lépcsőt jelentett ahhoz, hogy népvezérré váljon, vagyis hogy a lakosságnak a pártot egyelőre nem támogató, kétharmad részének többsége is Führernek ismerje el. A kisémberei mivolta mellett a náci propaganda a Führer elérkezését továbbra is igyekezett erősen vallási-áhitatos keretek között tartani. Az 1936-os választási kampányt záró kölni nagygyűlést követően Goebbels ezt a következőképpen írta le: „Az az érzésünk támad, hogy Németor-

szág egyetlen nagy templommá alakult át, magába foglalva valamennyi osztályt, hivatást és felekezetet, s az ország szószólója most a Mindenható magas oltára elé lépett, hogy tanúbizonyságot tegyen elszánt akaratáról és tettekről.”⁵⁵

A harmincas évek részben az új ünnepnapokhoz kötődő, megalomán rendezvényei, az évente ismétlődő pártnapok, az 1936-os olimpiák, egyéb sportrendezvények, a cserkészdzsemborikat idéző olimpiai ifjúsági tábor, a Hitlerjugend Németország-tábor stb. megteremtették az alkalmat arra, hogy Hitler mindenütt jelenlétét sulykolják, s emocionális töltetükkel magukkal ragadják az embereket. Az egész folyamat esszenciáját fejezte ki Rudolf Hess kijelentése, miszerint „Ön Németország. Ha Ön cselekszik, a nemzet cselekszik. Ha Ön ítélkezik, az a nép ítélete.” „A párt Hitler. De Hitler Németország, ahogy Németország is Hitler.”⁵⁶ Mindebben benne volt, hogy miután Hitler eggyé vált a párttal, most már egyre inkább Németországgal is azonossá lett.

A személyi kultusz nélkülözhetetlen részévé vált a Berghof, Hitler berchtesgadeni rezidenciája, amely párhuzamba állítható volt a görög mitológiai Olümposszal. Ez esetben nem Zeusz, hanem Hitler mint istenség tekintett le az Obersalzbergről népére. A hely igazi zárandokhelyé vált, s miután a 30-as évek második felében Hitler itt töltötte a legtöbb időt, már külföldi delegációkat is itt fogadott, az itt készült fotók és filmrészletek a népet szerető és fogadó, a természet és az állatokat kedvelő, gyermekszerető, a legprivátabb életébe is betekintést engedő, emberközeli és elérhető Hitlert jelenítették meg.⁵⁷

1936-tól Hitler is egyre inkább saját mítosza hatása alá került. 1936-tól beszédei középpontjába már egyre inkább saját magát helyezte, a „Gondviselés” által számára misztikus körülmények közepette kijelölt ösvényről beszélt, s az elért sikerek hatására fokozatosan kezdett hinni saját tévedhetetlenségében. Az 1936-os pártnapok alkalmával rendezett pártgyűlésen fejtette ki legemlékezetesebben és lehangzatosabban a közte és népe között megvalósult spirituális egységet: „Hogy oly sok millió ember között... rám találtak, az korunk csodája! S hogy én is rátok leltem, az Németország szerencséje!” Saját csalhatatlanságába vetett bizodalma később, az első háborús sikerek következtében tovább nőtt, s ez egyben nagymértékben hozzájárult bukásához is, a vég kezdete valahol ekkor kezdődött.⁵⁸

Ugyanakkor Hitler népközössége számára adott is: rendet, kiszámíthatóságot, learatta a válságból való kilábalás eredményeit, nőtt az életszínvonal (noha a válság előtti szintet nem lépte túl), de leginkább a közösség megélése mámorította meg a németeket, melynek fontos eleme volt az Örömben az erő mozgalom (Kraft durch Freude), mely a szabadidő eltöltésének adott változatos kereteket.⁵⁹

A hatalom – mint mások esetében – Hitlernél sem volt véges dolog, újabb és újabb szintre akarta emelni. Amikor Németországon belül ez megvolt, a rendszerre már kikezdhetetlen volt, kifelé fordult, s aktivizálta magát a külpolitikában, és megtette a szükséges lépéseket egy majdani háború elindításához, amely uralmát világszintre emelhette, és az egész glóbusz legfontosabb emberévé tehetette. Míg a Saar-vidék visszatérése kvázi automatikus volt, noha ennek dicsőségét Hitler és a rezsim szintén magának tulajdonította, a Rajna-vidék remilitarizálása már kockázatokat is hordozott magában, hiszen a versailles-i béke világos megszegését jelentette, amire felbátorította, hogy az angol–német flottaegyezménnyel egy hasonló szerződéshez maga Nagy-Britannia reagált. Ezúttal Franciaország volt a döntő érintett, de senki nem reagált, Hitler hazárdjátéka győzedelmeskedett. Amikor ezek a lépések 1938-ban Ausztria és a Szudéta-vidék megszerzésével folytatódtak, már aggódnia sem kellett, hiszen a megerősí-

tett hadsereggel már akár a háborút is vállalta volna ekkor, sőt 1938 őszén a Szudéta-krízist már így akarta volna megoldani, de végül belement a nemzetközi rendezésbe. E sikerek végül újabb csúcsokra repítették Hitler nimbuszát, a „lelkesedés elementárisan tomboló” mámorra vált.⁶⁰ A német néprészek egyesítése, Németország erőssé tétele, a németek egy közösségbe olvasztása, nem lehetett volna lehetséges Hitler nélkül, aki ezeket a magasztos tetteket a maga tudásával, tehetségével, akarásával és kitartásával véghez is vitte.

Mindezek nyomán 1939 nyarára Hitler és rendszere mind befelé, mind kifelé erősnek, szilárdnak megrendíthetetlennek tűnik, Hitler 50. születésnapjára pedig sugárzik a hatalomtól, tettvágytól. Az új kancellári hivatal – méretével, díszítettségével – hatalma egyik jelképe és megtestesülése, amelyben – mint egy gótikus katedrálisban, egy szentélyben – fogadhatta az alattvalóit, dolgozószobája – melyet munkavégzésre alig használt – szinte trónteremként értelmeződik, ahol még a külföldi vezetők és diplomaták is megszeppenhetnek, ámulatba eshetnek Hitler és új Németországa nagyságától.⁶¹

S hatalma valóban kisugárzott a határokon túlra is, hiszen nem egy politikus, diplomata, közéleti személy nyilatkozott róla elismerően, s nem véletlenül választotta a *Time* magazin 1938-ban az év emberének. A londoni *Daily Express* hasábjain David Lloyd George korábbi brit miniszterelnök 1936-ban így írt róla: „Nemcsak a népközeli vezetéséért csodálják. [...] Nemzeti hősként tisztelik, aki megmentette országát a teljes reménytelenségtől és megaláztatástól. [...] Ó Németország George Washingtonja, az az ember, aki kivívta országa függetlenségét elnyomóitól.”⁶²

Lejtőn

■ A háborús győzelmekkel, különösen az 1940. június 6-án, a sikeres nyugati hadjáratot követő diadalmentben elérte hatalma csúcsát, melynek új talapzata a minden idők legsikeresebb hadvezérének nimbusza lett. Miközben azonban a nép ünnepelte, számára elérkezett a szorongás időszaka. Angliát nem kötelezte el maga mellett, majd utána sem tudta jobb belátásra bírni – még a Szovjetunió megtámadásával sem –, az USA pedig egyre keményebb hangot ütött meg vele szemben. A hadsereg viszont akkor sem mondott ellen neki, amikor 1941 tavaszán az addig is szkepticizmussal fogadott, de addig sikeresen meghívott háború után másfajta harcra hívta őket, megsemmisítő háborúra az „értéktelen” keleti népek ellen.⁶³

A Szovjetunió megtámadásával kezdetét vette azoknak a rossz döntéseknek a sorozata, amelyek ördögi körként rántották Hitlert egyre mélyebbre, miközben addig kiépített hatalma és nimbusza – noha folyamatosan erodálódva – még hosszú ideig megmaradt. Pedig a Sztálin támadásának megelőzéseként kommunikált keleti hadjáratot az ellenség gyengének minősítésével Hitler ugyanolyan Blitzkriegként képzelte el, mint az addigi háborús sikereit, s ezen elképzeléseinek tábornokai sem mondtak ellent. Miközben hatalma sorvadása a keleti hadjárat fiaskói után már megindult, az Egyesült Államoknak küldött hadüzenettel pedig soha nem látott kihívással találta magát szemben, az addigi leghatalmasabb terület urává válik, kinek önkénye tízmillióknak hoz szenvedést, szegénységet, éhezést, rabszolgasorsot, milliók esetében halált.⁶⁴ Ördögi hatalmát pedig még inkább érezhették a most már a keleti kudarcok miatt a világháború megtorpanásért is felelőssé tett európai zsidók, akiknek iparszerű megölését rendel-

te meg az SS-től.⁶⁵ A sztálingrádi vereség hatalmi karizmájának legnagyobb csorbulását eredményezte, ami ugyan nem kezdi ki saját zsenialitásába vetett hitét – sőt már nem is maradt számára más –, de bizonytalansága érzékelhetővé vált, ami az addig cinkos tábornokokat is nagyobb kritikára ösztönözte, jóllehet Hitler szellemi hanyatlásával a döntő kérdésekben ugyanúgy nem tudták befolyásolni a fővezért, mint korábban.⁶⁶

Minden hanyatlás ellenére hatalma stabilitását mutatta, hogy értékelhető ellenzéki szervezkedés továbbra sem volt, igazi ellenállás csak a hadsereg kötelékéből indulhatott, mint azt az a néhány ténylegesen végrehajtott merényletkísérlet is mutatta, melyek 1944. július 20-án a Valkúr-műveletben érték el csúcspontjukat. Sőt 1943 elején a totális háború meghirdetésével saját németjeit is jobban alávetette, mint valaha, de az ellátási színvonal fenntartásával „csontot” is dobott nekik. S miközben 1942-től a háború súlyát a sorozatos terrorbombázásokkal már minden kedvezménye ellenére mindenki a saját bőrén érezhette, a szenvedés felelőse sosem Hitler volt, hanem a rendszer különböző pontjain kudarcot valló alárendeltjei.⁶⁷ Hatalmának talán legfőbb forrása, a tömegek imádata még teljesebb elnyomásuk ellenére sem apadt el, s gyakorlatilag az utolsó percig kitartott. Nem véletlen, hogy az 1944-re már szinte teljesen elesetté, betegessé és gyengévé váló Führer a közvélemény számára már soha nem mutatkozott. A végén már leginkább Hitler egykori nimbuszának emléke, a terrorgépezet, valamint az ellenség győzelmétől és megtorlásától, illetve a bolsevizmustól való félelem és a rettegés, a fiatalok esetében a Hitlerjugendben közvetített vak buzgalom tartotta egyben a német népközösséget és ezzel életben Hitler hatalmát.⁶⁸ Az 1944. júliusi merénylet túlélése pedig megmutatta, hogy a gondviselés is vele van, s ha ezen az órán vele volt, akkor lehet még remény arra, hogy a háború sikeres befejezését is el lehet érni majd, a gondviselés segítségével a „csodafegyverekre” alapozva csodát véghez vinni, amire csak Hitler lehetett képes.⁶⁹

A csoda azonban elmaradt, s mivel Hitler folytonosan radikalizálódó, a konszolidációra képtelen rendszerével mindent egy lapra tett fel, a háborúra, kétség sem férhetett hozzá, hogy vagy megnyeri, s hatalma újabb csúcsára ér, vagy elveszti, de vele együtt a hatalma és ő maga is elpusztul. Felelősséget azonban semmiért nem vállalt, s halálára sem tekintett másként, mint a zsidó fajjal folytatott küzdelemben való áldozatvállalásra. Jóllehet a rezsim – minden strukturális, a rendszert alakító tényező ellenére – nélküle értelmezhetetlen volt, totális hatalmából kifolyólag maga döntött el, hogy ebből a hatalomból mikor mennyit érvényesít közvetlenül a gyakorlatban. A meghatározó jelentőségű kérdésekben mindig ő döntött. Hatalma igazából csak végén tört meg és semmisült meg egyúttal, és utóbbira ítélte népét is. Nem maradt más utána, csak a pusztulás.

■ JEGYZETEK

1. Ian Kershaw: *Hitler 1889–1939*. Hybris, Bp., 2003. 31–33.
2. Brigitte Hamann: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei*. Bp., 2000; Vitári Zsolt: *Az első harminc év. Egy ismeretlen kalandor „vívódásai” 1889–1919*. Rubicon 2005. 10. 41–47.; Joachim Fest: *Hitler*. Berlin, 1997. 45–89.
3. Ian Kershaw: *Hitlers Macht. Das Profil der NS-Herrschaft*. dtv, München, 2001. 13–15.; Kershaw: *Hitler* i. m. 89–120.
4. Vitári: *Az első harminc év.*; Fest: *Hitler* i. m. 87–89.; Kershaw: *Hitler* i. m. 40–42.
5. Fest: *Hitler* i. m. 184–185.
6. Kershaw: *Hitler* i. m. 134–138.; Fest: *Hitler* i. m. 155–185.
7. Fest: *Hitler* i. m. 186–230.; Kershaw: *Hitler* i. m. 143–162.; Kurt Pätzold – Manfred Weißbecker: *Geschichte der NSDAP 1920–1945*. Berlin, 1998. 11–30.

8. Fest: *Hitler* i. m. 225–230.; Kershaw: *Hitler* i. m. 185–187.; Josef Kopperschmidt – Johannes G. Pankau: *Hitler, der Redner*. Berlin, 2003.
9. Fest: *Hitler* i. m. 205–208.; Weißbecker: i. m. 53–75.
10. Kershaw: *Hitler* i. m. 167–169.; Angelika Heider: *Völkischer Beobachter*. In: Wolfgang Benz – Hermann Graml und Hermann Weiß (Hrsg.): *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. Stuttgart, 1997. 785.
11. Heinrich August Winkler: *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. Durchgesehene Auflage. C. H. Beck, München, 1998. 186–243.
12. Adolf Hitler: *Mein Kampf* (Harcorn). Bp., 2007., 322–326., 472–480., 292–294.
13. John Dornberg: *Der Hitlerputsch – 9. November 1923*. München, 1998; Pätzold–Weißbecker: i. m. 76–80.
14. *Mein Kampf*. 70–220., Fest: *Hitler* i. m. 292–293.
15. Ernst Deuerlein: *Der Aufstiegs der NSDAP 1919–1933*. Düsseldorf, 1968. 201–203.
16. *Mein Kampf*. 253–258., 281–318., 366–375., 568–580.; Gerhard L. Weinberg (Hrsg.): *Hitlers Zweites Buch, Ein Dokument aus dem Jahr 1928*. Stuttgart, 1961.
17. *Mein Kampf*. 452–455.
18. Michael Ley – Julius H. Schoeps (Hrsg.): *Der Nationalsozialismus als politische Religion*. Mainz, 1997.
19. Kershaw: *A Hitler-mitosz*. Bp., 2003. 39–40.
20. Heinrich Hoffmann: *Hitler wie ich ihn sah*. Berlin, 1974; Heinrich Hoffmann: *Hitler wie ihn keiner kennt: 100 Bild-Dokumente aus dem Leben des Führers*. Berlin, 1932.
21. Joachim Fest: *Das Gesicht des Dritten Reiches*. München, 1963. 45.; Fest: *Hitler* i. m. 320–321.; Kershaw: *Hitler* i. m. 258–264.
22. Fest: *Hitler* i. m. 325–326.; Kershaw: *Hitler* i. m. 266–269.; Pätzold–Weißbecker: i. m. 80–103.
23. Kershaw: *Hitler* i. m. 269–273.; Fest: *Hitler* i. m. 328–333.; Pätzold–Weißbecker: i. m. 80–103.
24. Kershaw: *Hitler* i. m. 273–274.; Fest: *Hitler* i. m. 337–343.; Pätzold–Weißbecker: i. m. 80–103.
25. Fest: *Hitler* i. m. 348–352., 374–377.
26. Peter Longerich: *Die braunen Bataillone. Geschichte der SA*. Beck, München, 1989; Heinz Höhne: *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Gütersloh, 1967; Michael Buddrus: *Totale Erziehung für den totalen Krieg*. Berlin, 2002; Stephanie Becker und Christoph Studt (Hrsg.): *„Und sie werden nicht mehr frei sein ihr ganzes Leben.“ Funktion und Stellenwert der NSDAP, ihrer Gliederungen und angeschlossenen Verbände im „Dritten Reich“*. Berlin, 2012.
27. Stephanie Becker und Christoph Studt (Hrsg.): *„Und sie werden nicht mehr frei sein ihr ganzes Leben.“ Funktion und Stellenwert der NSDAP, ihrer Gliederungen und angeschlossenen Verbände im „Dritten Reich“*. (Schriftenreihe der Forschungsgemeinschaft 20. Juli 1944 e. V. 16). LIT, Berlin, 2012; Gunther Mai: *Die Nationalsozialistische Betriebszellen-Organisation. Zum Verhältnis von Arbeiterschaft und Nationalsozialismus*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Bd. 31. Nr. 4. 1983. 573–613.
28. Gustavo Corni: *Richard Walther Darré. Der „Blut-und-Boden“-Ideologe*. In: Ronald Smelser, Enrico Syring u. Rainer Zitelmann (Hrsg.): *Die braune Elite*. I. 22 biographische Skizzen. 4. Auflage. Darmstadt, 1999. 15–27.
29. Sabine Behrenbeck: *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole*. Vierow, 1996.
30. Kershaw: *Hitler* i. m. 299–303.
31. Jürgen WW. Falter: *Wahlen und Wählerverhalten unter besonderer Berücksichtigung des Aufstiegs der NSDAP nach 1928*. In: Karl Dietrich Bracher – Manfred Funke, – Hans-Adolf Jacobsen (Hrsg.): *Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik Wirtschaft Gesellschaft*. Bonn, 1988. 484–504.; Dieter Ohr: *Nationalsozialistische Propaganda und Weimarer Wahlen. Empirische Analysen zur Wirkung von NSDAP-Versammlungen*. Opladen, 1997; Kershaw: *Hitler* i. m. 319–323.
32. Kershaw: *Hitler* i. m. 310–330.; Fest: *Hitler* i. m. 401–406.
33. Kershaw: *A Hitler-mitosz* i. m. 53–64.
34. Albrecht Tyrell: *Auf dem Weg zur Diktatur. Deutschland 1930–1934*. In: Karl Dietrich Bracher – Manfred Funke – Hans Adolf Jacobsen: *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*. Bonn, 1993. 15–32.
35. Karl Dietrich Bracher: *Die Ausflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. Villingen, 1971. 533–536.
36. Uo. 580–592.
37. Uo. 600–631.
38. Uo. 632–638.

39. Horst Möller: *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Konterrevolution oder Revolution?* Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 31 (1983), Heft 1. 25–51.; Ernst Fraenkel: *Der Doppelstaat. Recht und Justiz im „Dritten Reich“*. Frankfurt/M. 1984. 26.
40. Uo.; Fest: *Hitler* i. m. 434–436.
41. Möller: i. m. 26.
42. Kurt Häntzschel: *Die politischen Notverordnungen zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933, gegen Verrat am Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe vom 28. Februar 1933, zum Schutze des deutschen Volkes vom 4. Februar 1933, zur Erhaltung des inneren Friedens vom 19. Dezember 1932, über die Auflösung der kommunistischen Gottlosenorganisationen vom 3. Mai 1932, mit den Ausführungsbestimmungen des Reichs und der Länder*. Berlin, 1933. Reprint 2021.
43. Martin Broszat: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. Wiesbaden, 2007. 82–105.
44. Broszat: i. m. 105–117.
45. Broszat: i. m. 117–130.
46. Marie-Luise Recker: *Vom Revisionismus zur Großmachtstellung. Deutsche Außenpolitik 1933 bis 1939*. In: Bracher – Funke – Jacobsen: *Deutschland 1933–1945*. 315–332.
47. Broszat: i. m. 130–172.
48. Kershaw: *Hitler* i. m. 447–448.
49. Manfred Messerschmidt: *Die Wehrmacht im NS-Staat*. Hamburg, 1969; Karl Dietrich Bracher – Manfred Funke – Hans-Adolf Jacobsen: *Nationalsozialistische Diktatur 1933–1945. Eine Bilanz*. Bonn, 465–479.
50. Heinz Höhne: *Mordsache Röhm. Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft, 1933–1934*. Reinbek, 1984.
51. Fest: *Hitler* i. m. 629–632.
52. Messerschmidt: i. m. 465–479.
53. Klaus Hildebrand: *Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich*. In: Bracher–Funke–Jacobsen: *Nationalsozialistische Diktatur*. 73–96.
54. Ebarhard Kolb: *Die Maschinerie des Terrors. Zum Funktionieren des Unterdrückungs- und Verfolgungapparates im NS-System*. Uo. 270–284.
55. Kershaw: *A Hitler-mítosz* i. m. 118.
56. Hess megnytó beszéde a pártkongresszuson 1935-ben. Elhangzik Leni Riefenstahl Triumph des Willens című filmjében. Ld. még Friedrich Zelnhefer: *Die Reichsparteitage der NSDAP. Geschichte, Struktur und Bedeutung der größten Propagandafeste der NSDAP im nationalsozialistischen Feiertag*. Nürnberg, 1991. 149.
57. Hendrik van Capelle – A. P. van de Bovenkamp: *Der Berghof, Adlerhorst – Hitlers verborgenes Machtzentrum*. Tosa, Wien, 2007.
58. Kershaw: *A Hitler-mítosz* i. m. 121–122.
59. Sascha Howind: *Die Illusion eines guten Lebens. Kraft durch Freude und nationalsozialistische Sozialpropaganda*. Frankfurt, 2013.
60. Recker: i. m. 315–332.
61. Kershaw: *A Hitler-mítosz* i. m. 202–203.; Angela Schönberger: *Die neue Reichskanzlei von Albert Speer. Zum Zusammenhang von nationalsozialistischer Ideologie und Architektur*. Berlin, 1981.
62. David Lloyd George: *I talked to Hitler*. Daily Express, 1936. 09. 17. 12–17.
63. Kershaw: *A Hitler-mítosz* i. m. 216–224.; Gerhard Schreiber: *Deutsche Politik und Kriegführung 1939 bis 1945*. Bracher–Funke–Jacobsen: *Deutschland 1933–1945*. 333–356.; Czesław Madajczyk: *Deutsche Besatzungspolitik in Polen, in der UdSSR und in den Ländern Südosteuropas*. Uo. 426–439.
64. Uo.
65. Hermann Graml: *Rassismus und Völkermord im Zweiten Weltkrieg. Deutschland 1933–1945*. 440–451.
66. Kershaw: *A Hitler-mítosz* i. m. 267–276.
67. Peter Steinbach: *Der Widerstand gegen die Diktatur. Hauptgruppen und Grundzüge der Systemopposition*. Bracher–Funke–Jacobsen: *Deutschland 1933–1945*. 452–473.; Rolf Dieter Müller: *Grundzüge der deutschen Kriegswirtschaft 1939 bis 1945*. Uo. 357–376.
68. Kershaw: *A Hitler-mítosz* i. m. 281–316.
69. Heinz Dieter Hölsken: *Die V-Waffen. Entstehung-Propaganda-Kriegseinsatz*. Stuttgart, 1984.

JUHÁSZ BALÁZS

BENITO MUSSOLINI – RÉGI ÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSEK EGY ÉLETRAJZHOZ

Benito Mussolini világszinten ismert diktátor volt, jelentősége máig érződik, a hozzá köthető irányzat, a fasizmus kutatása során mindig újabb és újabb eredmények születnek. Kivéve a magyar kutatók közösségét, ahol a diktátor személye nem sok embernek keltette fel a figyelmét. Kis Aladár meglehetősen elavult, illetve Ormos Mária rendszeresen frissített írásain kívül ugyanis magáról Mussoliniról nem született korszerű magyar nyelvű életrajz, és ezek se haladták meg Renzo De Felice monumentális életrajzi köteteit. Egyedül Andreides Gábornak vannak olyan kisebb részműveket feldolgozó kutatásai, amelyek már tárgyják a De Felice-féle határokat. Jelen írás sok már ismert információn túl csak apróbb pontosítások, kiegészítések nyújtására alkalmas. Mint minden életrajznál, itt is közöltem a legfontosabb adatokat, viszont a frontharcos, a fasizmus ducéja, illetve az olasz király kormányának feje esetében olyan – itthon – kevésbé taglalt részletekre is kitértem, amelyek új összefüggésekre is rávilágítanak.

Mussolini, a szocialista

■ Benito Amilcare Andrea Mussolini 1883. július 29-én született a Predappióhoz tartozó Dovia falucskában. Nevét három forradalmárról kapta, akik közül Amilcare Cipriani és Andrea Costa családi barátoknak számított. Az anya, Rosa Maltoni egy elemi iskolában tanított. Ő volt a

Ekkor már a szeretőjén kívül senkiben sem bízott, végül együtt haltak meg: Mussolini nem élhette túl a második világháborút, Claretta Petacci pedig holtában is társa maradt.

csalásban a biztos pont, ami abban is megnyilvánult, hogy Benito első kilenc évét az anyja szolgálati lakásában töltötte. A család vagyoni helyzetének későbbi stabilizálódását is egy anyai rokon öröksége tette lehetővé. Az apa, Alessandro Mussolini felforgató politikai eszméi miatt többször börtönbe is került, viszont egészen a századfordulóig a helyi politikai élet meghatározó figurájának számított. Állítólag – Benito Mussolini saját bevallása alapján is – ezek az atyai eszmék, illetve a környezet határozta meg a fiatal Benito gondolkodását. A szülőföldje, Romagna ugyanis az olaszországi anarchisták egyik bástyájának számított. Azt csak a második világháború után kezdték pedzegetni a történészek, hogy a Mussolini család ideológiai beállítottságát a proletarizálódó kispolgári attitűd is befolyásolta.¹

A fiatal Benito 1898–99-ben Forlimpopoliban a gimnáziumi évek során kezdte látogatni a helyi szocialista köröket, de ez még csak a tiltakozásról, a forradalmiságról szólt. Igazából a svájci tartózkodása során mélyült el a politikai meggyőződése.² Svájcban pár hónap kivételével 1902 júliusától 1904 novemberéig tartózkodott. Itt szembesült a tömegeket megmozgató munkásmozgalommal, amihez – a saját megélhetése érdekében – csatlakozott.³ Mussolini ekkor újságíróként helyezkedett el, amiben annyira sikeresnek bizonyult, hogy a hazatérését követően egészen a hatalom megszerzéséig ez a foglalkozási forma biztosította a megélhetését. Svájcban persze más munkákat is végzett, és különféle körökben mozgott. 1904. március 18-án egy a párizsi Kommün emlékére szervezett genfi rendezvényen még Leninnel is találkozott, amit viszont utólag Mussolini letagadott.⁴ 1904. május 9-én már a Lausanne-i Egyetem Társadalomtudományi Karára is beiratkozott, ahol két óra erejéig Vilfredo Pareto előadásait is hallgatta.⁵ Ezt a későbbiekben sokan túldimenzionálták, és Pareto értékelésére is kihatott, pedig semmi se bizonyítja, hogy bármiben hatott volna Mussolinire, illetve Pareto fasiszmusát is cáfolták.⁶ Mindenesetre ez volt Mussolini egyedüli felsőoktatási élménye. Ekkori világnézetét sokkal jobban befolyásolta Giacinto Menotti Serrati, a későbbi Olaszország Kommunista Pártjának egyik alapítója, illetve Angelica Balabanoff, az Olasz Szocialista Párt maximalista szárnyának későbbi vezéralakja, akik bohém életvitelükkel is méltó társai voltak a fiatal Benitónak.⁷ A nekik köszönhetően megismert irányvonalról már a későbbi, olaszországi forradalmi szindikalista körök (Angelo Oliviero Olivetti, Sergio Panunzio, Alceste De Ambris, Filippo Corridoni) térítették el Milánóban, akik végül 1914-es „áttérését”, illetve a kezdeti fasiszmusát is megalapozták.⁸

Mussolini olaszországi hazatérését a kötelező sorkatonai szolgálat és anyja kérése is elősegítette, aki legalább az egyik fiát a közelében akarta tudni. Anyja 1905. február 19-ei váratlan halála már katonaként érte. 1906. szeptember 4-én szerelt le, ami jó másfél éves kihagyást jelentett az újságírói karrierjében.⁹ A katonáskodás után újra kipróbált tanítószkodás ugyanis kudarcnak bizonyult, a Serratihoz fűződő kapcsolatának köszönhetően viszont 1908-ban sikereket ért el újságíróként. 1909. február 6-án pedig Trentóba utazott, ahol szintén Serrati és Balabanoff segítségével munkát kapott a helyi munkásszervezet titkárságán, illetve a szervezet folyóiratának szerkesztőjeként.¹⁰ A trentói epizód 1909. szeptember 29-ig tartott, de rövidsége ellenére jelentőséggel bír, mert Mussolini itt vált először politikai vezetővé.¹¹ Némi bizonytalanság után, 1910–1912 között Forliban a romagnai szocializmus vezető figurájává nőtte ki magát, majd 1912-ben már Milánóba került. Itt a maximalisták egyik vezéralakjaként megszerezte az *Avanti!* című országos napilap szerkesztői pozícióját.¹²

■ A szarajevói merényletet követő júliusi krízis éppen az olaszországi „vörös hét”, egy általános sztrájkjal és felkeléssel tarkított időszak után kezdődött, így Mussolini az első napokban az olasz mozgósítást még a belső rend helyreállításának számlájára írta. A tényleges háborús veszély körvonalazódásakor pedig a párt irányvonalát követte, vagyis a harcok háborúellenesség mellett szólalt fel.¹³ A forradalmi irány képviselőjeként viszont nem lehetett idegen számára a milánói forradalmi szindikalisták véleménye, akik 1915. augusztus 18-ától egyre inkább interventisták lettek, vagyis a háború mellett álltak ki. Ez a területszerzéstől mentes konfliktus lett volna, amely a pángermán veszéllyel szembeni hazafias kiállást jelentette. A jelszót először Alceste De Ambris mondta ki, amit az akkor éppen bebörtönzött Filippo Corridoni erősített meg.¹⁴ A baloldal egységét így nem Mussolini törte meg, a teljes semlegesség eszméjével szembemenő 1914. október 18-ai cikkét már megelőzte Corridoniék szakítása, akik ekkorra már a milánói és a parmai, vagyis a két legerősebb szindikalista központot is maguk mögött tudhatták. Mi több, 1914. október 5-én a Fascio rivoluzionario d'azione internazionale¹⁵ is Corridoniék vezetésével jött létre. Tehát Mussolini a későbbiekben csak a szindikalisták farvizén evezett, és a fasizmus előzményként is emlegetett szervezetet se ő alapította. Az elgondolása is – a nemzeti háború polgárelenes háborúvá való átalakítását teorizálta – Corridoniék irányvonalát követte.¹⁶ Az Olasz Szocialista Párt október 20-án elvetette Mussolini irányvonalát, aki erre lemondott a főszerkesztői pozíciójáról.¹⁷

A *Popolo d'Italia* című újság első száma 1914. november 15-én jelent meg. Az alapításhoz szükséges pénz Mussolini részben olasz gyáriparosok támogatásából, részben az olasz külügyminisztérium sajtókeretéből szerezte. A későbbiekben, de legalább 1917-ig francia támogatást is kapott mind Párizsból, mind közvetve, az olaszországi francia szervezeteken keresztül. 1915 elején már orosz kapcsolata is volt, és az orosz pénzügyi támogatás lehetősége se zárható ki teljesen. A brit kormányzati szervek az alapításkor valószínűleg nem segítették elő a lap működését, viszont 1917 végén, a caporettói vereséget követően a későbbi brit külügyminiszter, akkor az olaszországi brit expedíciós erők vezérkari alezredese, Samuel Hoare kezelte a Mussolininek szánt segélyeket. Mussolini tehát olasz kormányzati és antanttámogatással kezdte meg a háborús propagandáját, de a döntés mögött politikai és nem anyagi érvek figyelhetők meg.¹⁸ 1914. november 29-én kizárták a pártból. Hiába szerepelt a „szocialista napilap” évekig a *Popolo d'Italia* alcímeként; hiába ekkor még a proletariátusért vágyott a háborúra, és se az irredentizmus, se a demokrácia nem szerepelt az elérendő céljai között, elkerülhetlenné vált a jobbratolódása.¹⁹

Mussolini részt vett az 1915 elején kibontakozó háborúpárti megmozdulásokban, majd önkéntesként vonult be. A katonai hatóságok viszont tartottak a forradalmi háborúpártiak katonákra gyakorolt befolyásától, így Mussolini esetében is megtagadták a felvételt a tiszti iskolába.²⁰ Egy rövid kiképzést követően egyszerű bersagliereként, vagyis rohamlövészként 1915. szeptember 13-án indult a frontra. A 11. bersaglieri ezred kötelékében Caporetto, majd a Karni-Alpok térségében szolgált. Részt vett kisebb harcokban, de inkább a hosszabb eltávozásai voltak jellemzőek: a *Popolo d'Italia*ba is rendszeresen küldött tudósításokat, illetve Vittorio fia is egy ilyen hazatérés gyümölcse. 1916 végén került alakulattal a Doberdó-fennsíkra, amely ekkor már jórészt olasz ellenőrzés alatt állt, és

itt, a 144-es magaslaton sebesült meg 1917. február 23-án, amikor gyakorlatozás során felrobbant az aknavető.²¹ A legújabb kutatások alapján a baleset körülményei ellentmondásosak, és Mussolini biztosan hazudott állapotát illetően, mert a sebesülései nem voltak súlyosak, vagyis a valós állapotával nem magyarázható, hogy soha többet nem tért vissza a frontra. A baleset viszont lehetővé tette, hogy Mussolini háborús hősként elhagyja a frontot, és némi befolyásos kapcsolatoknak, illetve hamisításnak köszönhetően csak a háborús propagandával foglalkozzon a későbbiekben.²²

Mussolini és a baloldali interventista irányzat képviselői egy mozgósítási belharcba keveredtek, mert a nacionalisták, az irredentisták számára az ő forradalmi irányzatuk elfogadhatatlannak bizonyult. A szocialista párttól történő elhatárolódásuk se segített, mert megnehezítette a kapcsolattartást a többi baloldali háborúpárti irányzattal. Ez a küzdelem már 1916 augusztusában elkezdődött, és Mussolini 1916. november 25–26-ai cikkeivel az adriai kérdéstről egy inkább a nacionalisták álláspontjához közelítő javaslatlall állt elő, amit újabb és újabb írások követtek. Ezért 1917 elején a baloldalon már egyre bizalmatlanabban tekintettek Mussolinire. A szakítást viszont egyelőre megakadályozta, hogy a forradalmi irányzat zászlóshajójaként a *Popolo d'Italia* volt az orosz forradalom leghangosabb éltetője, hiszen a háborúval kapcsolatos elképzeléseik megerősítését látták az eseményekben.²³ A caporettói vereség és a bolsevik hatalomátvitel viszont eldöntötte a kérdést. Kiválóan visszaadja Mussolini 1917 végi hangulatát Ardengo Soffici, aki az első találkozás felelevenítésekor az alábbiakat idézte: „Istenem...; Az Isonzónál megelégedtem volna Isztriával, Fiumével és Zarával; most, hogy a Piavénál vagyunk, egész Dalmáciát akarom!”²⁴ Mussolini a baloldali forradalmi mozgalmak élharcosából a nemzeti irányba fordult. A forradalmat nem vetette el, csak a proletariátus helyett egy új tömegre támaszkodott: a lövészárcok arisztokráciájára. Az így létrejövő fasiszmus azokat fogta össze, akik kiszorultak különféle politikai formációkból, nem volt saját identitásuk, csak a háborús élmény és a lázadás vágya hajtotta őket. Az ipari és agrárérdekek meghallgatása, az olasz baloldal hibái, a politikai vezetők téves helyzetfelismerése mind hozzájárultak ahhoz, hogy az 1919. március 23-án létrejövő Olasz Harci Fasciók, avagy az antipárt 1922-ben koalíciós formában, 1925-től pedig immár diktatúráként megszerezze a hatalmat.²⁵

Mussolini, a fasiszta

■ 1919. március 23-án a milánói San Sepolcro téren egy olyan jellegtelen politikai platform jött létre, amely semmilyen formában nem korlátozta tagjait.²⁶ A taglétszám se volt kiemelkedő Milánón kívül. Ez 1920 második felében és leginkább 1921-ben nőtt, amikor testet öltött az agrárfasiszmus. Ennek a kezdeti mozgalomnak a vezetőségében Mussolini csak egy tag volt mindenféle vezetői funkció nélkül. Ezért is akarta szinte azonnal átszervezni a Harci Fasciókat, hogy tényleges tömegbázist teremtsen magának. Már ennek a szándéknak a jele az úgynevezett San Sepolcro-i program, ami valójában 1919. június 6-án keletkezett.²⁷ Ez a forradalmi szindikalisták elgondolásain alapult, de nehezen illeszkedett a Milánón kívüli fasiszták igényeihez, akik inkább jobboldaliak voltak. Mussolini eleinte egy komoly baloldali támogatói réteget kívánt felsorakoztatni maga mögé, amire viszont esélye se volt az *Avanti!* szerkesztőségének 1919. április 15-ei feldúlását követően: ezzel az epizóddal elkezdődött a squadrizmus.²⁸

Mussolini a lövészárok arisztokráciájára alapozta a politikai karrierjét, így nem tagadhatta meg a squadrizmust, és a baloldali program helyett hosszú távon a nacionalizmust kellett felkarolni. Itt viszont egy konkurenciával, Gabriele D'Annunzióval kellett számolnia, aki afféle influenszerként a nacionalista irányzat reklámarcaként tevékenykedett, és a fiumei kaland bukásáig, vagyis 1920 véres karácsonyáig mellette Mussolini csak másodhegedűs lehetett.²⁹ Ezenfelül a nacionalisták a Harci Fasciókra gyanakodva vagy egyenesen ellenségesen tekintettek.³⁰ Mussolininek az Orlando-, majd pedig a Nitti-kormányral is gondjai akadtak. Ezzel is magyarázható, hogy 1919 júniusában Mussolini felsorakozott D'Annunzio mögé, hogy legalább a nacionalistákkal ne kelljen harcolnia.³¹ 1920 végén persze ez nem akadályozta meg Mussolinit, hogy eleget tegyen Carlo Sforza külügyminiszter meghívásának, és ezt követően a rapallói egyezmény mellett, tehát D'Annunzio fiumei állama ellen foglaljon állást a *Popolo d'Italia*ban. Így ugyanis leválaszthatta D'Annunzio híveit, és megszerezte az olaszországi jobboldal vezetőszerepét.³²

Mussolini pragmatikus politizálásának egyik példája a „megbékélési paktum”. Az 1919-es parlamenti választáson a fasiszták egy mandátumot se szereztek. Az 1921-es országgyűlési szereplés már gyümölcsözőbbnek bizonyult, ami egyrészt az agrárfasizmusnak, vagyis ténylegesen a squadrizmusnak, másrészt a Giolitti-kormányral és a nacionalistákkal közös választási listának köszönhető.³³ Mussolini viszont nem kívánt tartósan szövetkezni saját ellenzékével, illetve elszigetelődni se szeretett volna, így első parlamenti beszédében szövetséget ajánlott fel a radikálisoknak, a néppártiaknak és a reformista szocialistáknak. A „megbékélés” csak egy politikai érdekszövetséget hozott volna létre, de a kiegyezés a squadrizmus feladását vonta volna maga után, ami a Pó-síkság fasisztái számára volt elfogadhatatlan, hiszen ez jelentette hatalmuk egyik bázisát. Mivel a fasizmus alulról szerveződött, így Mussolini számára komoly konkurenciát jelentettek a helyi vezetők, avagy a rasok.³⁴ Mussolininek ezért mihamarabb konszolidálnia kellett a vezetői pozícióját. Erre az 1921. november 7-ei római kongresszuson került sor, amikor a Mussolini lemondását követően döntésképtelen rasok (Italo Balbo, Dino Grandi, Roberto Farinacci) meghátráltak, és Mussolinit elfogadták a fasizmus vitathatatlan vezérének, ducéjának. Cserébe a „megbékélési paktum” lekerült a napirendről, és a fasizmusnak szerves része lett a squadrizmus.³⁵

Mussolini, a miniszterelnök

■ Mussolini hiába lett a fasizmus vezére, 1922-ben a hatalmat egy a korábbi kihívóit is tömörítő vezérkar, a quadrumvirátus koordinációjával szerezte meg. A Marcia su Roma elején ugyanis Mussolini Milánóban maradt, és október 29-én csak azt követően indult el Rómába, hogy már megkapta a kormányalakítási megbízást.³⁶ Mussolini kormánya egy koalíciós parlamenti formáció volt. A király hadügyminiszternek és haditengerészeti miniszternek az első világháború két győztes hadvezérét nevezte ki, akik monarchistaként elegendő garanciát jelentettek a kormány Korona iránti hűségét illetően. Mussolininek így mindenképpen bővítenie kellett a mozgási szabadságát, és fel kellett nőnie a feladatához. A kormányzás terén a legtöbb tanulnivalója a külügyek terén volt, amely tárcát ugyan magának tartotta fenn, de nem volt semmi tapasztalata az irányításában. 1926 tavaszáig így a minisztériumi ügyeket egy szakmailag felkészült karrierdip-

lomata, Salvatore Contarini felügyelte.³⁷ Nem ez a tapasztalatlanság okozta az 1923-as korfui incidenst, hiszen Mussolini konfrontatív hozzáállása ekkor csak egy meglévő igényt, az olasz haditengerészet vezetői által korábban kidolgozott tervek megvalósítását segítette elő. Ráadásul nem is úgy, ahogy azt Mussolini elképzelte.³⁸ A különféle kompromittáló és félillegális társadalmi szervezetekkel folytatott közvetlen kapcsolattartása 1922–1923 fordulóján viszont már annál inkább utalt tapasztalatlanságára.³⁹ A duce a későbbiekben megismerkedett a diplomácia művészetével, de a nemzetközi kapcsolatok ápolása során máskor is követett el súlyos hibákat. Következményeit tekintve az egyik legnagyobb kudarc az etiópiai háború hiányos diplomáciai előkészítése.⁴⁰ Az olasz diplomáciai mozgástér végleges beszűkítéséért viszont nem ez, hanem az acélpaktum szövegezése felelt. Eleve hiányos volt a Mussolini és Galeazzo Ciano közötti kommunikáció, ami arra enged következtetni, hogy Ciano nem tájékoztatta apósát a szöveg végleges változatáról. Mussolini így aláírta a szövetséget, hazaindult Berlinből, és 1939. május 27-én elkezdte írni a *Memoriale dopo l'alleanza Berlin-Roma* című emlékiratát. Ebben a háború előtt szükséges békére hívta fel Hitler figyelmét, és mindazt beleírta, amit már egyszer Ribbentropnak is megírt egy memorandumban. A korábbi álláspont hangsúlyozásával az éppen megkötött totális szövetséget szerette volna defenzívává változtatni. Tehát valószínűleg Mussolini nem tudta, hogy egy olyan szerződést megy aláírni, ami nem azonos az általa elgondoltakkal.⁴¹ Ezek és hasonló hibák miatt érthető, hogy Ormos Mária legfeljebb közepes kaliberű diktátornak minősítette Mussolinit.⁴²

Az 1922. október 31-től 1943. július 25-ig hivatalban lévő Mussolini-kormányban általában a miniszterelnök közvetlen ellenőrzése alá tartoztak a külügyi és a védelmi tárcák. A miniszterek leváltása ciklikusan történt, ez főleg az 1929-as, 1932/33-as, 1936-os és 1943-as években zajlott. Általánosan megfigyelhető, hogy amikor Mussolini magának tartott fenn egy minisztériumot, minden külpolitikai vonatkozású döntést részletesen ellenőrzött, de a technikai és az adminisztratív kérdésekkel nem sokat foglalkozott. Ez szabad kezet adott a segítőinek, vagyis az államtitkárainak és a vezérkarok főnökeinek. Csakhogy Mussolini ezeket is maga választotta ki, és gyakran nem a legfelkészültebb, hanem a leginkább kézben tartható személyt preferálta.⁴³ Mussolini a minisztériumok közötti túlzott információáramlást se kedvelte,⁴⁴ és a túl nagy önállóságot se értékelte, így érthető, hogy például Pietro Gazzera, az egyik letehetségesebb hadügyi államtitkár, majd miniszter, akivel együtt dolgozott, 1933-as leváltásakor vigasztalást se kapott, és egyenesen a „süllyesztőbe” került.⁴⁵ Ez a függési rendszer nem minden esetben működött, hiszen Gazzera vagy Grandi akár Mussolinivel szembehelyezkedve is jelentős teljesítményt nyújtott, de ez Gazzerának a karrierjébe került. Grandi pedig csak a párton belüli pozíciója és a Mussolinihez fűződő kapcsolata miatt tudott 1932-es bukása után is a politikai élvonalban maradni.

Mussolini kettős minőségben gyakorolta a hatalmat: az olasz király kormányának fejeként, illetve a fasiszmus vezéréként, vagyis egy kettős hatalom, egy *diarchia* állt Olaszország élén.⁴⁶ A Korona szerepe a mindennapi életben a szimbolikus gesztusokra redukálódott, de ezekhez az uralkodó mindig ragaszkodott: például Mussolinit mindig csak miniszterelnökként szólította, a fasiszta köszöntés helyett pedig a kézfogást és a katonai tisztelgést alkalmazta.⁴⁷ A jelképek mögött viszont valódi hatalom állt. A rezsím ugyanis a király érzékenységét is figyelembe véve nem szólt bele a hadsereg belső működésébe, és ez utóbbi még a második világháború alatt is – a fasiszált felszín alatt – megmaradt monarchista

érezelműnek. Végül a második világháborús kudarcok közepette az olasz hadsereg egyedüli sikere pont Mussolini megbuktatása volt 1943. július 25-én.⁴⁸ A király ragaszkodott a hadsereghez fűződő különleges kapcsolatához, ami többek között a fasiszta milícia hadseregbe történő betagozódását és tagjainak a királyra való felesketését is eredményezte.⁴⁹ Mussolini tehát az 1930-as évek végéig nagy vonalakban tiszteletben tartotta a Korona jogosultságait, de az úgynevezett „marsallok krízisével”⁵⁰ nemcsak megsértette az alkotmányt, hanem 1938 második felében elkezdett gondolkodni a dinasztia leváltásán.⁵¹ A sors iróniája, hogy ugyan Mussolini megszerezte a katonai főparancsnoki pozíciót, de a megbuktatásához vezető első lépésként pont ettől fosztotta meg a Fasiszta Nagytanács.⁵²

Mussolini, a duce

■ Mussolini ugyan 1921-től már a fasizmus vezérének számított, de a diktatúra „születési bizonyítványaként” 1925. január 3-ai parlamenti beszédét emlegetik. Ebben magára vállalta a Matteotti-gyilkosság felelősségét, illetve meghirdette az erőn alapuló nyugalmat, vagyis közvetve a diktatúrát.⁵³ Innentől Mussolini felelőssége szubjektíven és objektíven is megkérdőjelezhetetlenné vált. Az utolsó tiltakozások nemhiába öltöttek testet merényletek formájában, amelyek közül különösen Tito Zaniboniénak volt következménye. 1925. november 4-én a rendőrök közvetlenül a merénylet előtt tartóztatták le Zanibonit, majd a nyomozás a szabadkőművesség elleni harccá nőtte ki magát, ürügyet szolgáltatott a nem fasiszta politikai szervezetek betiltásához, és felgyorsította a semlegesek „fasizálódását”.⁵⁴ A merényletek viszont nem változtatták meg Mussolini „emberközelségét”. A fasiszta diktátor volt ugyanis a korszak egyik legkönnyebben megközelíthető kormányfője, aki a tömegekkel is tudatosan ápolta a kapcsolatot. A volt újságíró ráadásul nemcsak fizikai jelenlétével, hanem személyes sajtómegnyilvánulásaival is kommunikált.⁵⁵ A sajtójelenlétre Mussolini rá is játszott, például az interjúköteteivel. A zsidó származású német újságíróval, Emil Ludwiggal folytatott 1932-es beszélgetéseit sok nyelven kiadták,⁵⁶ Olaszországban is terjesztették. Ezt a faji törvények bevezetésekor kellett feledtetni, hiszen ekkor Mussolini egy újabb fordulattal mindazt meghazudtolta, amit például Ludwignak is vallott az akkor még nem is létező „zsidókérdésről”.⁵⁷

A diktatúra 1927 elejére épült ki. Ugyanakkor, amikor elkezdődött a tárgyalás a Szentszékkal. Ha ugyanis a politikai hatalom gyakorlása során a Koronával volt közös a hatalomgyakorlás, úgy a társadalom feletti ellenőrzés terén a fasizmusnak az egyházzal kellett osztozkodnia. Mussolini helyesen látta az 1929. február 11-ei lateráni egyezmény rövid távú hatását: „1929-ben a Kiegyezés a kezembe adta az olasz katolikusokat.”⁵⁸ Hosszú távon viszont az Actio Catholica működésének engedélyezésével a Szentszék megőrizte azt a képességét, hogy hasson az olasz társadalomra: ez vezetett az 1931-es, majd pedig az 1938–39-es krízishez.⁵⁹ A faji törvénykezés se segítette elő a jó viszony ápolását,⁶⁰ így az 1929-ben a pápa által még a Gondviselés emberének minősített Mussolini⁶¹ 1939-ben alig várta, hogy a konfrontatív személyisége miatt számára egyre ellen-szenvesebb XI. Piusz meghaljon.⁶²

A társadalom befolyásolására tett fasiszta kísérlet számos látványelemén túl⁶³ Mussolini személyének fontosságát külön kiemelte a rezsim. A sajtóban például tilos volt a helyi vezetőket Mussolinivel egy szinten említeni, sőt a fasiszta

vezetők dicsőítését lehetőleg kerülni kellett, hogy Mussolini a maga magányosságában még jobban kitűnjön a sorból.⁶⁴ A duce személyes kultusza viszont egy erősen szűrt képet közvetített, amiről többek között a LUCE fotóarchívum cenzúrázott fényképei tanúskodnak.⁶⁵ A köztereken felbukkanó Mussolini-portrék és -idézetek egy része pedig ma is fennmaradt. A sematikus ábrázolásokon túl a magas művészet is foglalkozott Mussolinivel. A művészi szabadságot a rendszer nem vagy csak minimális mértékben korlátozta,⁶⁶ így a duce-ábrázolások is eleinte sokfélék voltak: modernnek vagy akadémikusak. Mussolini a birodalom újralapítását követően kezdett „megkövesedni”, élő szoborrá vált, ami az ábrázolásait is egyre lélektelenebbé tette.⁶⁷

Az audiovizuális eszközökkel folyó népszerűsítésén túl az anyagiak is Mussolini rendelkezésére álltak. A segélykérések száma az etiópiai háború után nőtt meg látványosan. A folyamat kezdetekor, vagyis 1936 októberétől 1937 októberéig az Olasz Királyság területéről 123 047 fő kért segítséget közvetlenül Mussolinitól. Ehhez társult 77 578 munkahelyigénylés, és csak a pénzügyminisztériumból továbbítottak Mussolininek további 18 029 megkeresést. Ez a szám a későbbiekben csak nőtt, és Mussolini a kérelmező leinformálást követően – a titkárságán keresztül – általában válaszolt. A szükséges pénzt a miniszterelnöki kereten túl Mussolini a saját, nem elszámolásköteles fedezetéből biztosította. Ez utóbbiból 1937 és 1941 között összesen 172 024 497 lírát költött jótékonyagra, segélyezésre, munkahely biztosítására, ami mind hozzájárult, hogy kialakult róla a nép „jó apja”, és egyben „jó fia” kép.⁶⁸

A fasizmus a második világháború kitörésekor már egy totalitárius diktatúráként működött. Ebben a duce szava megkérdőjelezhetetlennek számított, így a fasizmus hatalmon lévő változatát nyugodtan nevezhetjük mussolinizmusnak.

A végjáték

■ 1943. július 25-én Benito Mussolini politikailag meghalt, és ezzel ő is tisztában volt.⁶⁹ Nem neki köszönhető, hogy kapott egy második esélyt, amelyről ő is tudta, hogy csupán egy „élőhalotté”. A salói köztársaság ducéja ennek ellenére – minden tényleges felelősség nélkül – rendezte hagyatékát, játszott a fasizmus újrateremtőjének szerepét. Ekkor már a szeretőjén kívül senkiben sem bízott, végül együtt haltak meg: Mussolini nem élhette túl a második világháborút, Claretta Petacci pedig holtában is társa maradt.⁷⁰

■ JEGYZETEK

1. Renzo De Felice: *Mussolini il rivoluzionario (1883–1920)*. Einaudi, Torino, 1964. 3–5. (A továbbiakban De Felice 1964.)
2. De Felice 1964. 14–18.
3. A kezdeti anyagi gondokat és a csak olaszul beszélő Mussolini igazodási kényszerét a lausanne-i olasz közösség egyedüli érdekvédelmi szervezetéhez jól tükrözi a nagy sikerű *Dux* című életrajzban közölt 1902. szeptember 3-ai levele. Ezt magyarul, de rossz keltezéssel lásd: M. G. Sarfatti: *Mussolini élete*. Fordította: Kosztolányi Dezső. Európa, Bp., 2021. 66–71. A helyes keltezést lásd az eredeti, olasz nyelvű kiadványban: Margherita G. Sarfatti: *Dux*. Mondadori, Milano, 1932⁴. 56–61.
4. De Felice 1964. 35.
5. De Felice: i. m. 37.
6. Renato Cirillo: *Was Vilfredo Pareto really a 'precursor' of fascism?* American Journal of Economics and Sociology 1983. 2. sz. 235–246.
7. De Felice 1964. 38.
8. De Felice: i. m. 40.

9. De Felice: i. m. 47–48.
10. De Felice: i. m. 58.
11. De Felice: i. m. 64.
12. De Felice: i. m. 83–84.
13. De Felice: i. m. 221–222.
14. De Felice: i. m. 235–236.
15. Nemzetközi akciópárti forradalmi fascio, értsd egyesület, a programjukat lásd De Felice: i. m. 679–681.
16. De Felice: i. m. 257–260.
17. De Felice: i. m. 264.
18. William A. Renzi: *Mussolini's sources of financial support, 1914–1915*. History 1971. 187. sz. 189–206.; De Felice 1964. 287., 302–309.
19. De Felice: i. m. 284.
20. De Felice: i. m. 319–320.
21. Giorgio Pini – Duilio Susmel: *Mussolini. L'uomo e l'opera dal socialismo al fascismo (1883–1919)*. Vol. I. La Fenice, Firenze, 1953. 295–328.
22. Paul O'Brien: *Al capezzale di Mussolini. Ferite e malattia 1917–1945*. Italia contemporanea 2002. 226. sz. 5–30., De Felice 1964. 323–324.
23. De Felice: i. m. 344–347.
24. Ardengo Soffici: *Mussolini dal vero*. Il Selvaggio 1927. 15. sz. 57., idézi De Felice 1964. 380. A szerző fordítása
25. De Felice: 1964. 391–396., 403. A szocialista forradalmár identitás feladását az anyagi érdek is elősegíthette. Az Ansaldo vállalatához fűződő kapcsolatról lásd: De Felice: i. m. 413–418.
26. De Felice: i. m. 506–509.
27. De Felice: i. m. 511–513.
28. De Felice: i. m. 517–519.
29. Mussolini országos elismertségének hiányára, illetve D'Annunzio háborút követő vezérkultuszára jellemző, hogy 1918 végén az olasz hadsereg rohamosztagosai, vagyis az arditók nem hagyták szóhoz jutni Mussolinit a Capitoliumon, miközben ezzel egy időben D'Annunziót comandanténak, vagyis parancsnoknak hívták. A fasizmus a későbbiekben sokat átvett D'Annunzio megnyilvánulásaitól és a fiumei kaland jelképeiből. Annak ellenére, hogy D'Annunzio nem volt fasizta. Andreides Gábor: *A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus*. Múltunk 2014. 2. sz. 134–135. (A továbbiakban Andreides 2014.)
30. De Felice 1964. 528.
31. De Felice: i. m. 531–532.
32. Giancarlo Giordano: *Aspetti e momenti di storia diplomatica dell'Italia contemporanea*. Aracne, Roma, 2005. 56.
33. De Felice 1964. 605–608., az olasz kormányzat és hadsereg fasizmushoz fűződő összetett viszonyáról lásd.: Marco Mondini: *La politica delle armi. Il ruolo dell'esercito nell'avvento del fascismo*. Laterza, Roma–Bari, 2015.
34. Andreides 2014. 136–137.
35. Etiópiai kifejezés, amely a helyi kiskirályokat jelölte. A fasizmus esetében a helyi vezetőket nevezték így.
36. Renzo De Felice: *Mussolini il fascista. La conquista del potere 1921–1925*. Einaudi, Roma–Bari, 2008¹⁰. 354–387. A Marcia su Roma kapcsán lásd még: Marco Mondini: *Roma 1922. Il fascismo e la guerra mai finita*. Il Mulino, Bologna, 2022.
37. Enrico Serra: *La diplomazia in Italia*. FrancoAngeli, Milano, 1988². 41.
38. Pier Paolo Ramoino: *La missione Tellini al confine greco-albanese e le operazioni a Corfù (1923)*. In: Romain H. Rainero – Paolo Alberini (cura di): *Missioni militari italiane all'estero in tempo di pace (1861–1939)*. Commissione Italiana di Storia Militare, Roma, 2001. 357–361.
39. Juhász Balázs: *Kísérlet a titkos olasz–magyar katonai és politikai együttműködésre 1922 őszétől 1924 januárjáig*. Hadtörténelmi Közlemények 2016. 3. sz. 812., 814–816.
40. Ennek egyik példáját lásd: W. N. Medlicott – Douglas Dakin – M. E. Lambert (edited by): *Documents on British foreign policy, 1919–1939*. Second Series Vol. XIV. HMSO, London, 1976. 320., 323., 325. sz. 329–333., 334–335., 336–340.; Renzo De Felice – Pietro Pastorelli (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani Serie 8° Vol. I*. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1991. 430–433., 435. sz. (A továbbiakban DDI 8/I.).
41. Pietro Pastorelli: *Il Patto d'acciaio nelle carte dell'Archivio Segreto di Gabinetto*. In: Uő.: *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana. 1914–1943*. Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto, Milano, 1997. 134–154.

42. Ormos Mária: *Mussolini*. Kossuth Kiadó, Bp., 2019³. 7. (A továbbiakban Ormos 2019.) Ormos Mária Mussolini-életrajza a legjobb, ami magyar nyelven elérhető, de a szerző megállapításai és forrásai jórészt egyeznek a Renzo De Felice-féle Mussolini-életrajz kötetében fellelhetővel, így Ormos Mária könyve helyett az olasz „eredetit” használtam.
43. Ez különösen igaz Ugo Cavallero, Pietro Badoglio, és Federico Baistrocchi esetében, de a leg-híresebb „melléfogás” Achille Starace párttitkár volt, akit Mussolini úgy védett, Dino Grandi kritikáira válaszolva, hogy „Hülye, tudom. De egy engedelmes hülye.” Marco Innocenti: *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi*. Ugo Mursia Editore, Milano, 2012. 174.
44. Fulvio Suvich külügyi államtitkár például az 1935. januári Laval-féle tárgyalásokat követően csak a saját kapcsolatainak köszönhetően tudta meg, hogy lesz katonai része is a születendő olasz–francia egyezménynek, és hivatalos formában erről csak utólag kapott értesítést. Fulvio Suvich: *Memorie 1932–1936*. Rizzoli, Milano, 1984. 293.; Fortunato Minniti: *Fino alla guerra. Strategie e conflitto nella politica di potenza di Mussolini 1923–1940*. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2000. 99.; DDI 8/I. 480. sz.
45. Filippo Stefani: *La storia della dottrina e degli ordinamenti dell'esercito italiano. Vol. II/1. Da Vittorio Veneto alla 2° guerra mondiale*. Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1985. 75.
46. A két hatalom közötti összefonódás szorosságát jelzi, hogy a Fasiszta Nagytanács a királyi utódlásba is beleszóllhatott, ahogy Mussolini utódját is a Fasiszta Nagytanács jelöltjei közül kellett volna kiválasztania a királynak. Mussolini 1943. július 25-ei leváltásakor ez természetesen nem következett be. Paolo Colombo: *La monarchia fascista 1922–1940*. Il Mulino, Bologna, 2010. 63., 69–70. (A továbbiakban Colombo 2010.) A trónöröklés befolyásolásának lehetősége folyamatosan aggasztotta a királyi családot. Lásd Galeazzo Ciano naplójának 1939. február 11-ei bejegyzését. Galeazzo Ciano: *Diario 1937–1943*. BUR Rizzoli Storia, Milano, 2010¹¹. 251. (A továbbiakban Ciano 2010.)
47. Colombo 2010. 158–159., 183–184., ibidem lásd a 19. és 20. képmellékletet.
48. Giorgio Rochat: *L'esercito italiano e il fascismo*. In: Guido Quazza – Valerio Castronovo – Giorgio Rochat – Guido Neppi Modona – Giovanni Miccoli – Norberto Bobbio: *Fascismo e società italiana*. Einaudi, Torino, 1975. 103–104.
49. Colombo 2010. 52.
50. Az 1938. április 2-ai 240. sz. törvény létrehozta a birodalom első marsallja rendfokozatot, amelyet a törvényhozás az uralkodónak és Mussolininek is egyaránt biztosított. Ez a királyi alkotmányos katonai vezetői szerepkörét kérdőjelezte meg, így III. Viktor Emánuel olyat tett, mint korábban soha: megtagadta a törvény aláírását. Csak egy alkotmányjogász különvélemény után sikerült erre rábeszélni, de a király nem felejtette el a megalázását. Renzo De Felice: *Mussolini il duce. Lo stato totalitario*. Einaudi, Torino, 2011¹⁰. 23–34. (A továbbiakban De Felice 2011.); Ciano 2010. 273.
51. Lásd Ciano 1938. július 18-ai bejegyzését: Ciano 2010. 159. Mussolini későbbi monarchiaellenes kirohanásait lásd ibidem 208., 217., 245., 273., 292., 295., 301., 306., 422.
52. Renzo De Felice: *Mussolini l'alleato. L'Italia in guerra (1940 – 1943). Vol. II Crisi e agonia del regime*. Einaudi, Torino, 2011⁹. 1089–1410.
53. Edoardo Susmel – Duilio Susmel (a cura di): *Opera Omnia di Benito Mussolini*. Vol. 21. La Fenice, Firenze, 1956. 235–241. (A továbbiakban: Susmel 1956.), különös tekintettel a 238–239. oldalra: „Ha a fasizmus nem több, mint a ricinusolaj és a farkósbot, és nem a legjobb olasz ifjúság büszke szenvedélye, akkor az az én hibám! Ha a fasizmus egy bűnszövetkezet, akkor én vagyok a feje ennek a bűnszövetkezetnek!” (A szerző fordítása) A születendő rendszer jellegét Mussolini 1925. október 28-ai milánói beszéde vázolta fel. Lásd: Susmel 1956. 422–427.
54. Renzo De Felice: *Mussolini il Fascista. L'organizzazione dello Stato fascista 1925–1929*. Einaudi, Torino, 1968. 139–147. (A továbbiakban De Felice 1968).
55. Andreides Gábor: „Amikor színpadon vagy, játszani kell.” *Mussolini, a kommunikátor*. In: Haász Réka – Katona Klára – Sz. Nagy Gábor – Ring Orsolya (szerk.): *Egy élet emléke – egy emlékek élete. Tanulmányok Simon István emlékére*. Martin Optiz Kiadó, Bp., 2021. 57–65.
56. A magyar fordítást lásd: Emil Ludwig: *Mussolini vallomásai* (Ford. Ruttkay György). Athenaeum, Bp., 1932.
57. A fasizmus antiszemitizmusáról lásd: Andreides, Gábor: „Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes” – a fasizmus antiszemitizmusa. *Múlt és Jövő* 2012. 3. sz. 29–40.; Andreides, Gábor: „Semmi sem szörnyűbb számomra annál, hogy vitatkoznom kell olaszságomról!”: *A fasizmus antiszemitizmusa a faji törvényektől a Salói Köztársaság bukásáig II*. *Múlt és Jövő* 2013. 1. sz. 83–92.
58. Yvon De Begnac: *Palazzo Venezia. Storia di un regime*. La Rocca, Roma, 1950. 441.
59. De Felice 2011. 129–155.

60. Giovanni Miccoli: *Santa Sede e Chiesa italiana di fronte alle leggi antiebraiche del 1938*. Studi Storici 1988. 4. sz. 821–902.
61. XI. Piusz: *1929. február 13-ai kihallgatáson a Katolikus Szent Szív Tudományegyetem zárán-dokaihoz*. In: A lateráni szerződés. Bev., ell., és ford. Leopold Antal. 1929. 27–35.
62. Ciano 2010. 246., 250.
63. Ezek bevezetése jórészt Achille Starace párttitkárságának idejére esik, aki tudatosan a fasiz-mus koreográfusaként viselkedett. Andreides Gábor: *Mussolini és a fasiszta vezeték*. Világtörté-net 2014. 4. sz. 2019. 503–504.
64. Nicola Tranfaglia: *La stampa del regime 1932–1943. Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*. Bompiani, Milano, 2005. 93.
65. Mimmo Franzinelli – Emanuele V. Marino: *Il Duce proibito. Le fotografie di Mussolini che gli italiani non hanno mai visto*. Mondadori, Milano 2005.
66. Ordasi Zsuzsa: „Mussolininek mindig igaza van.” *A modern építészet néhány kérdése Musso-lini Olaszországában*. Art Limes 2004. 2. sz. 29–36.
67. Emilio Gentile: *Fascismo di pietra*. Laterza, Roma–Bari, 2010. 131–157.
68. De Felice 2011. 225–233. Összehasonlításként: 1938-ban egy mezőgazdasági munkás átlagos napibére 11,22 líra volt, egy vasutas pedig egy év alatt 13 003 lírát keresett. Vera Zamagni: *Distribuzione del reddito e classi sociali nell'Italia fra le due guerre*. In: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli: *Annali XX. évf.* Feltrinelli, Milano, 1979–80. 22., 35.
69. Letartóztatása után levelet írt utódjának, amiben kifejtette azon szándékát, hogy a későbbi-ekben a Rocca delle Camminatében magánemberként szeretne élni. Eduardo Susmel – Duilio Susmel (a cura di): *Opera Omnia di Benito Mussolini*. vol. XXXIV. La Fenice, Firenze, 1961. 358–359.
70. Ormos 2019. 441–492.; Renzo De Felice: *Mussolini l'alleato. Vol. II. La guerra civile (1943–1945)*. Einaudi, Torino, 1997.

KOLONTÁRI ATTILA

SZTÁLIN – A HATALOM BŰVÖLETÉBEN

...nem a gyász, hanem a megkönnyebbülés jeleit lehetett látni, „olyan érzés volt, mint-ha ott fent az elnökség tagjai megszabadultak volna valamitől, ami eddig nyomasztotta, gúzsba kötötte őket”.

46

■ Ha a politikában a siker fokmérőjének – mindenfajta morális szemponttól eltekintve – a hatalom megszerzését és megtartását tekintjük, akkor Sztálin a 20. század egyik legsikeresebb politikusa volt. Véreskezű tömeggyilkos, cinikus politikai bűnöző, kisztílű intrikus paranoid vonásokkal, ravasz ázsiai despota, birodalom-építő, modernizátor, kiemelkedő államférfi – a vele kapcsolatos minősítések széles skálán mozognak. Tartják a világforradalom apostolának, aki – Molotov szavaival – azon dolgozott, hogy siettesse „az imperializmus halálát és a kommunizmus győzelmét”.¹ Mások a forradalom sír-ásóját, a szovjet thermidori fordulat végrehajtóját látják benne,² aki kiirtotta a régi lenini gárdát, és több kommunistát küldött a halálba, mint az összes jobboldali diktatúra együttvéve. Oroszországban napjainkban is szép számmal akadnak apologétái.

Joszif Dzsugasvilit, a gori csizmadia fiát sem származása, szociális háttere, sem képzettsége és intellektuális felkészültsége, de még korai forradalmi tevékenysége sem predesztinálta arra, hogy egy szuperhatalom megteremtője és irányítója, a 20. század egyik leghírhedtebb történelmi figurája legyen. A közeg, ahol elsődleges szocializációja zajlott, a Kaukázus térsége vallási, etnikai, kulturális értelemben sokszínű régió volt, ahol kiemelt szerep jutott a vérségi kötelékeknek, elevenen éltek a vérbosszú generációkon átívelő, a családtagokra is kiterjedő hagyományai. Ugyancsak innen hozta magával,

hogy képes volt színlelni, visszafojtani érzelmeit, megteveszteni környezetét, tárgyalópartnereit, illetve ki tudta várni a megfelelő pillanatot (akár éveket is), hogy ellenfeleire lesújtson. Utóbb Sztálin ezeket transzformálta a politikai ellenfelekkel való leszámolás gyakorlatába.

A be nem fejezett pravoszláv szeminárium szintén nagy hatással volt későbbi szónoki-politikai eszköztárára, dogmatikus gondolkodására. Beszédei, felszólalásai az itt elsajátított didaktikai, retorikai módszereken alapultak, a katekizmus kérdés-felelet szerkezetére épültek. Ezek első hallásra, olvasásra meglehetősen primitívek voltak, ugyanakkor önkényesen kiválasztott történelmi analógiák, párhuzamok, célzások egész sorát tartalmazták, fontos üzenetet hordoztak, szavainak megfelelő dekódolása a szó szoros értelmében élet-halál kérdése volt a környezetében lévők, a párt- és állami apparátus tagjai számára.

Szocializációjának második közegét a forradalmi mozgalom jelentette. Már diákkorában ismerkedni kezdett a marxista irodalommal, marxista diákkörök tagja volt. 1898-ban belépett az első grúz szociáldemokrata szervezetbe, a Meszame-dasziba (jelentése: Harmadik Csoport). Hamar ismertté vált a rendőrség számára, így illegalitásba kellett vonulnia.³ Első tudatos illegális névválasztása szintén sokat elárul habitusáról. Alekszandr Kazbegi grúz író *Apagvilkos* című művének főhőse, Koba egy hallgatag, bátor útonálló, afféle népi hős, aki harcol az orosz megszállók ellen, megsarcolja a gazdagokat, kegyetlenül leszámol az árulókkal, a betyárbecsület megsértőivel.⁴ Hasonlóképpen képzelte el magát a forradalmi mozgalomban a fiatal Szoszo Dzsugasvili-Koba is.

Ezekben az években kétségtelenül azon a vékony határmezsgyén mozgott, ami az illegális mozgalmi szférát és a köztörvényes bűnözést elválasztja egymástól. Expropriációk, fegyveres rablások előkészítésében működött közre, ezek közül a leghíresebb az 1907-es tifliszi akció volt, amely 250 ezer rubellel gyarapította a pártkasszát (dacára annak, hogy az ilyen jellegű akciókat elvileg párhataározat tiltotta).⁵

Már itt megmutatkozott egy későbbi jellemző vonása: a szociáldemokrata alapszervezetben saját csoportot hozott létre hozzá hű emberekből, intrikák, inszinuációk segítségével igyekezett ellehetetleníteni ellenfeleit. Miközben egymásra uszította őket, ő maga képes volt végig a háttérben maradni. „A batumi szervezet vezetője Dzsugasvili, akinek despotizmusa sokakat felháborít, és a szervezetben szakadás támad” – írták róla egy rendőrségi jelentésben.⁶

Amikor 1903-ban az Oroszországi Szociáldemokrata Párt két frakcióra szakadt, Sztálin a bolsevikokhoz csatlakozott (míg a kaukázusi régió forradalmi mozgalmában a mensevik irányzat volt többségben). Ellentétben az európai emigrációban éveket eltöltő, nyelveket beszélő bolsevik vezérekkel, Sztálin egyéniségére, gondolatvilágára rövid külföldi tartózkodásai nem voltak különösebb hatással. Európa végig idegen volt számára, értékrendje, mentalitása egész életében kaukázusi (ha úgy tetszik, ázsiai) maradt az időközben felszedett nagy-orosz nacionalizmussal fűszerezve. 1912-ben a prágai pártkonferencián Sztálint távollétében kooptálták a bolsevik frakció központi bizottságába, ezzel a párt legfontosabb vezető testületének tagja lett.⁷ Az első világháború éveit más bolsevik vezérekhez, Lev Kamenyevhez és Jakov Szverdlovhoz hasonlóan Turuhanszkban és környékén, a Jenyiszej felső folyásánál, az északi sarkkörtől nem messze száműzetésben vészelte át. Társai kellemetlen, mogorva fráternek tartották, aki kivonta magát a száműzöttek közösségi életéből.⁸

Sztálin 1917 márciusában tért vissza a száműzetésből Pétervárra, és szerkesztette Kamenyevvel és Matvej Muranovval együtt a párt fő orgánumát, a *Pravdát*. Ekkor már a pártvezetés oszlopos tagja volt, bár érdekes módon éppen az októberi bolsevik hatalomátvétel napjaiban nem lehet tudni, pontosan mit csinált. Ezt a hiátust a diktátor életrajzában majd szorgos udvari „történészeknek”, „visszaemlékezőknek” és a vizualitás terén a propaganda szolgálatába szegődött művészeknek kell kitöltenie.

A hatalomátvételt követően a kormány szerepét betöltő Népbiztosok Tanácsában Sztálin nemzetiségi népbiztos lett, tagja volt a Központi Bizottságnak, és bekerült az 1919-ben létrehozott, eredetileg technikai jellegűnek szánt testületekbe, a káderkérdésekkel foglalkozó Szervezőirodába és a Politikai Irodába. Utóbbi az 1920-as években a legfontosabb döntéshozó grémium és a hatalmi harcok kulcsfontosságú terepe lesz. A PI ülésein határoztak minden fontos kérdésben, legyen szó belpolitikáról, a szovjet állam külkapcsolatairól, a fegyveres erőkről, gazdaságpolitikáról, a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről, de intézményi, személyi ügyekben is itt mondták ki a döntő szót.

A testület szerepe, összetétele, működési mechanizmusa a hatalmi harcok függvényében a későbbiek során többször változott, a folyamat végeredménye pedig Sztálin egyszemélyi diktatúrájának kiépülése volt. A kezdeti időszakban a PI tagjai között egyfajta kényes erőegyensúly állt fenn, ahol a mérleg nyelvének szerepét Lenin próbálta betölteni – amíg egészségi állapota megengedte. Ugyanakkor azonban a vezető rétegen belül a stratégiai kérdésekre adott eltérő válaszon túlmenően sokszor a személyes ellenszenv is komoly törésvonalat jelentett. Ennek legekleatásabb példája éppen a Sztálin és Trockij között a polgárháború éveiben kialakult áthidalhatatlan ellentét. A háttérben a katonai ellenzék (Kliment Vorosilov és társai) tevékenysége húzódott meg, akik bírálták Trockij hadseregszervezési elveit és a volt cári tisztek tömeges kinevezését parancsnoki posztokra. Ők továbbra is a partizánmódszerek alkalmazása, a parancsnokok választhatósága és a parancsok megvitatása mellett érveltek. Maga Sztálin a nyilvános vitákban nem exponálta magát túlságosan, Leninhez küldött táviratai azonban nem hagynak kétséget álláspontja felől: „Kérem, amíg nem késő, fékezzék meg Trockijt, és tegyék őt a helyére”, mivel „az egész front ügyét a burzsoáziából kikerülő, teljességgel megbízhatatlan, úgynevezett katonai szakértők kezébe” adta. Trockij eközben határozottan követelte Sztálin visszahívását a déli front haditanácsából: „Sztálin gyámkodását a caricini irányvonal felett a lehető legveszélyesebb fekélynek tartom, mely rosszabb a katonai szakemberek minden árulásánál.” Ezekben a konfliktusokban Lenin többnyire Trockijt támogatta, de Sztálinnal sem akarta kenyértörésre vinni a dolgot, így többször megpróbálta valamiféle kompromisszumra bírni az érintetteket. A pártvezetés két prominens személyisége azonban már ekkor végérvényesen és kibékíthetetlenül szembekevert egymással.⁹

Leninnek ez az egyensúlyozó taktikája káderpolitikájában is éreztette hatását. A bolsevik vezér tekintélye a párt élén megkérdőjelezhetetlen volt, a második helyért azonban többen is versenyeztek egymással. Trockij nem csinált titkot belőle, hogy Lenin után saját magát tekinti a sorban következőnek. Az úgynevezett „szakszervezeti vitában” elfoglalt álláspontja, a munka militarizálásával kapcsolatos elképzelései egyértelművé tették, hogy a polgárháborúban szerzett hatalmát és befolyását szeretné átmenteni a háború utáni időkre is.¹⁰ Az ötletért Lenin sem lelkesedett, ellensúlyt kereső politikájának egyik legfontosabb következmé-

nye a KB Titkárságának átszervezése, a főtitkári poszt létrehozása és Sztálin főtitkárrá választása lett 1922 áprilisában. Akkor még kevesen sejtették, hogy ezzel Sztálin döntő lépést tett a hatalom megszerzése felé. Sztálin főtitkárrá tételével Lenin nyilvánvalóan nem utódot, hanem megbízható és irányítható adminisztrátort keresett maga mellé, akit ellenőrzése alatt tarthatott. Minden bizonnyal nagyra értékelte kitartását, a bürokratikus aprómunkában való jártasságát, valamint azt, hogy Sztálin soha nem nyitott frontot vele szemben elméleti, politikai kérdésekben. A KB plénumán a javaslatot betérjesztő Kamenyev is a vele akkor még jó viszonyban lévő Sztálinban fontos szövetségest látott a KB apparátusában.¹¹

Sztálin főtitkárrá választása után néhány héttel, 1922 májusában érték Lenint az első súlyos rohamok, megkezdődött időleges javulásokkal kísért hosszú agóniája, és ezzel egy időben kezdetét vette az utódlási harc is. Ennek során Sztálin lépésről lépésre erősítette hadállásait. Nem elsőként ismerte fel, de valamennyi riválisánál sikeresebben ültette át a gyakorlatba azt az alapigazságot, hogy akié az apparátus, azé a hatalom. 1922–1923 folyamán több fontos pozícióba is saját embereit ültette, a pártszerveket sikerült teljes mértékben alárendelnie a KB technikai testületeinek, mindenekelőtt a Titkárságnak.¹²

Az apparátus feletti uralom megszerzésével párhuzamosan Sztálin komoly lépéseket tett Lenin elszigetelése érdekében is. A KB megbízásából ő vezette a Lenin egészségéért és az előírt orvosi kezelés betartásáért felelős bizottságot. A Lenin számára engedélyezett 5-10 perces napi diktálás (ami nem ölthette levelezés formáját), környezetének eltiltása attól, hogy vele bármilyen politikai információt közöljenek, nemcsak egészségének védelmét szolgálták, de egyúttal izolálták is a beteget a külvilágtól.¹³

A Sztálin túlzott hatalmát érzékelő Lenin erejéből már csak arra futotta, hogy ezúttal Trockij felé kezdett közeledni, felkínálva neki a Népbiztosok Tanácsának első elnöki posztját, amit azonban utóbbi visszautasított.¹⁴ Világosabb pillanatokban Lenin elkezdte diktálni titkárnőinek, Marija Vologyiscsevának és Ligyija Fotyijevának a *Levél a kongresszushoz* címet viselő dokumentumot, melyet a hozzá fűzött kiegészítésekkel politikai végrendeletének szoktak tartani. Ebben Sztálinról a következőket írta: „Sztálin elvtárs főtitkárként mérhetetlen hatalmat összpontosított a kezében, és nem vagyok biztos benne, hogy mindig kellő körültekintéssel fog tudni élni ezzel a hatalommal.” Majd a levélhez fűzött január 4-i kiegészítésben: „Sztálin túlságosan durva, és ez a hiányosság, ami teljességgel elviselhető köztünk, kommunisták között, megengedhetlenné válik a főtitkári tisztségben. Ezért azt javaslom az elvtársaknak, fontolják meg Sztálin leváltásának lehetőségét, és helyére más személy kinevezését, aki csak egy dologban különbözik Sztálintól, türelmesebb, lojálisabb, udvariasabb, figyelmesebb az elvtársakkal, kevésbé szeszélyes stb.”¹⁵ Lenin titkárnőitől Sztálin előre értesült a készülő levél tartalmáról, így felkészülhetett a veszély elhárítására.

Az idők gyors változását jelezte, hogy ha úgy adódott, Sztálin már a konfliktusokat is nyíltan felvállalta az egyre rosszabb állapotban lévő Leninnel. Ennek egyik legszemléletesebb példája a főtitkár és Nagyvezsda Krupszkaja konfliktusa. Sztálin állítólag durván legorombította Lenin feleségét, amiért az a tilalmat megszegve továbbra is tájékoztatta férjét a politikai élet fejleményeiről. Krupszkaja erre Kamenyevhez és Zinovjevhez fordult védelemért. Az úgy hetekkel később jutott Lenin tudomására, aki levélben követelte Sztálintól, hogy vonja vissza szavait, és kérjen bocsánatot Krupszkajától. Sztálin válasza jól mutatja, 1923

márciusára Lenin tekintélye, politikai súlya már a nullával volt egyenértékű a főtitkár számára. Levelében nyoma sincs a kötelező udvariassági formáknak, a megszólítás egyszerűen „Lenin et.!” „Ha Ön úgy gondolja, hogy kapcsolatunk megőrzése érdekében vissza kell vonnom szavaimat, kész vagyok ezt megtenni, bár fogalmam sincs, hogy mi ez az egész, hol követtem el hibát, és tulajdonképpen mit is akarnak tőlem. I. Sztálin”.¹⁶

Lenin 1924. január 21-én bekövetkezett halála új szakasz kezdetét jelentette a bolsevik vezetésen belül dúló hatalmi harcokban. A fő frontvonalak Trockij és a Zinovjev–Kamenyev–Sztálin-trojka között húzódtak. A trojkából mindenekelőtt Zinovjev volt az, aki Lenin potenciális utódjának tekintette magát. Ekkor még sem ő, sem Kamenyev nem tartották a kevésbé iskolázott, ideológiailag kevésbé képzett, a forradalmakban nélkülözhetetlen néprtribuni adottságokkal egyáltalán nem rendelkező Sztálint egyenrangú vetélytársnak. Paradox módon ez a helyzet Sztálinnak kedvezett.

Ráadásul, mivel ekkor még a legszűkebb pártvezetés több tagja, köztük Alekszej Rikov és Nyikolaj Buharin is a triumvirátusnak szekundált, így Trockij gyakorlatilag egyszemélyes kisebbségbe került a Politikai Irodán belül. A hatalmi harc része volt az az elméleti vita is, amely a „permanens forradalom” vagy „szocializmus egy országban” kérdéskörében bontakozott ki Trockij és Sztálin között. Trockij szerint, ha az orosz forradalom magára marad, nem követik a fejlettebb országok szocialista forradalmait, akkor menthetetlenül eltorzul. Sztálin amellet érvelt (érvrendszere nem egyik pillanatról a másikra alakult ki), hogy a szocializmus egy országban is felépíthető. Ez utóbbi álláspont lényegesen érthetőbb és könnyebben fogyasztható is volt a párttagság tömegei számára, mint Trockij elvont, teoretikus fejtegetése arról, hogy az orosz forradalom sorsa végső soron a további európai eseményektől függ.

Trockij minden téren vereséget szenvedett anélkül, hogy a legcsekélyebb esélye lett volna a győzelemre. A lenini örökségért folytatott küzdelem már akkor eldőlt, amikor a kaukázusi gyógykezelésen tartózkodó Trockij lekéste az elhunyt vezér temetését, miközben Moszkvában Sztálin irányításával megkezdődött a valláspótlékként szolgáló Lenin-kultusz kiépítése (a holttest bebalzsamozása és elhelyezése a mauzóleumban, amelyet dolgozók millióinak zárandokhelyéül szántak). 1924. január 26-án a Szovjetek II. Össz-szövetségi Kongresszusán elmondott, a szakirodalomban csak „lenini esküként” emlegetett beszédével pedig Sztálin az új kultusz főpapjává avanzsálta magát. A beszéd a szóhasználat és a felépítés terén is leginkább egy templomi prédikációhoz hasonlít a „választott nép” érzésének súlykolásával: „Mi, kommunisták különös vágású emberek vagyunk. Nem közönséges anyagból vagyunk gyúrva. [...] Nincs nagyobb tisztesség, mint tagnak lenni abban a pártban, melynek vezetője és alapítója Lenin elvtárs.” Ezt követően szinte mantraszerűen ismétlődik: „Amikor eltávozott tőlünk Lenin elvtárs, örökbe hagyta ránk, hogy...” Majd rá a főtitkári válasz: „Esküszünk neked, Lenin elvtárs, hogy becsülettel fogjuk teljesíteni ezt a végakaródat is.” A fogadalom tárgyát többek között a pártegység megőrzése, a proletárdiktatúra erősítése, a köztársaságok szövetségének erősítése és szélesítése képezték. Egyszerű, a hallgatóság számára könnyen befogadható gondolatok voltak ezek, melyek már az elhangzás pillanatában eggyé váltak a szónok személyével.¹⁷

Ezzel Sztálin olyan helyzetet teremtett, melyben ő lett az önértékké definiálódott pártegység megőrzésének letéteményese, mindenki, aki vele szembe akart menni, a pártegyeséggel ment szembe. Politikai eszköztára mindemellett igen

széles volt. Ha úgy látta jónak, nem habozott a zsarolás fegyverével élni, lemondásával fenyegetőzni. 1924 augusztusában levélben fordult a Központi Bizottság plénumához. Közölte, mivel nem tud Zinovjevvel és Kamenyevvel együtt dolgozni, vegyék úgy, hogy kilép a Politikai Irodából, és kérte felmentését a főtitkári pozícióból, továbbá, hogy irányítsák őt Turuhanszkba vagy bárhová valami jelentéktelen pártmunkára.¹⁸ Ugyanakkor azonban sikerrel akadályozta meg, hogy az úgynevezett „lenini végrendeletnek” számára nemkívánatos következményei legyenek. A XII. kongresszuson a delegációkkal külön-külön ismertették annak tartalmát. Évekkel később, 1927-ben már olyan értelmezést adott a történeteknek, hogy „minden delegáció egyhangúan, és többek között Trockij, Kamenyev, Zinovjev kötelezték Sztálint, hogy maradjon a posztján. Mit tehettem? Meneküljek el a posztról? Ez nem az én stílusom, egyetlen posztról sem menekültem el sohasem, nem is lett volna jogom hozzá, hiszen ez dezertálás lett volna.”¹⁹

A különböző fórumokon a politikai harc súlypontját az elvi viták helyett az intrikák, kiragadott idézetek (ki mikor mit írt, mit mondott, hányszor és mennyiben változtatta álláspontját egyes kérdésekben stb.) körüli szócstaták jelentették. Ezen a terepen pedig Sztálin verhetetlen volt. Előnyét csak növelte, hogy riválisai – miként ő maga sem – korántsem voltak makulátlanok ezen a téren. Előszeregettel állította a központba saját személyét, önmagáról szeretett egyes szám harmadik személyben nyilatkozni. „Hallották, milyen igyekezettel, erejét nem kímélve szidalmazza az ellenzék Sztálint [...] Az a tény, hogy a legfőbb támadás Sztálin ellen irányul, azzal magyarázható, hogy Sztálin néhány más elvtársunknál jobban ismeri az ellenzék összes szélhámoságát, nem olyan könnyű átverni őt, ezért az ellenzék minden erejével őt támadja. [...] Azt gondolom, fura és bántó is lenne, ha a párt szétverésére törekvő ellenzék Sztálint dicsérné, aki a lenini párt alapjait védelmezi.”²⁰

Ellenfeleivel szemben Sztálin a suttogó propaganda szintjén nem átalotta kijátszani az antiszemita kártyát sem. Különösen az alsóbb, iskolázatlan néprétegekben a feketeszázas hagyományokra volt fogadókészség, így riválisainak zsidó származása további ütőkártyát adott a kezébe. Ő maga ugyan nem tett nyílt antiszemita kijelentéseket, de „számos alkalommal meglovagolta a népi antiszemizmust”.²¹ „Nem azért harcolunk Trockij, Zinovjev és Kamenyev ellen, mert zsidók, hanem mert ellenzékiek” – „véde meg” a maga dodonai stílusában ellenfeleit.²²

Trockijt végül 1925 januárjában a Központi Bizottság plénumán leváltották a hadügyi és haditengerészeti népbiztos posztjáról. Bukása egyelőre részleges volt, hiszen a Politikai Irodának és a Központi Bizottságnak továbbra is tagja maradt.²³

Ezt követően rögtön a felszínre törtek a trojkán belüli ellentétek. Látszólag itt is elméleti kérdésekben felmerülő nézeteltérésekről volt szó. Továbbra is zajlott a vita arról, hogy felépíthető-e a szocializmus egy országban, vagy az új gazdaságpolitika mennyiben hordozza magában a kapitalista restauráció veszélyét. Csak ezúttal Trockij helyett Zinovjev és Kamenyev próbálták elvi síkon megvívni a maguk küzdelmét Sztálinnal és körével. Valójában azonban a konfliktusban a hatalmi harc elemei domináltak. Ezen a téren Sztálin pedig rendkívül ravasz taktikusnak bizonyult. Az említett 1925. januári KB-plénumon például Zinovjev és Kamenyev követelték, hogy Trockijt zárják ki a párt vezető testületeiből, a KB-ből és a PI-ből is. Sztálin az adott helyzetben ezt ellenezte, mondván, hogy ez beláthatatlan láncreakciót indíthat el.²⁴ Ezzel szinte a béketeremtő, mérsékelt

politikus pozíciójába manőverezte magát, másrészt fel tudta mérni, hogy a PI és a KB mekkora hányadára számíthat új riválisaival szemben.

A Zinovjev, Kamenyev és Lenin özvegye, Krupszkaja által vezetett csoport az „új ellenzék” vagy a „leningrádi ellenzék” nevet kapta. Zinovjev ekkor a leningrádi szovjet és a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának elnöki tisztét töltötte be. Az új ellenzék a kongresszuson erőteljes offenzívát indított. Vezére, Zinovjev társelődőként lépett fel Sztálin mellett a szocializmus egy országban történő felépíthetősége kérdésében (téziseinek kulcsmozzanata az volt, hogy a szocializmus győzelme csak nemzetközi méretekben lehetséges). Sztálinnak sikerült a vita teoretikus oldaláról a szervezeti vonatkozásokra áthelyeznie a hangsúlyt, elhitette a kongresszusi küldöttekkel, hogy a tét a párt egységének megőrzése, ezt az egységet pedig a leningrádi pártszervezet magatartása veszélyezteti. Az új ellenzék elszigetelődése a kongresszuson így véglegessé vált. Hiába hangzottak el a pulpitusról Krupszkaja sokat idézett szavai: „Ne álltassuk magunkat azzal, hogy a többségnek mindig igaza van.” A kongresszuson egymásnak feszülő erők összezapása Kamenyev kijelentésében kulminálódott: „Arra a meggyőződésre jutottam, hogy Sztálin elvtárs nem képes betölteni a bolsevik vezérkar egyesítőjének szerepét.”²⁵ A jelenlévők erre a pártot, a pártegységet, a Központi Bizottságot és Sztálint kezdték éltetni.

Sztálin zárszavában hangsúlyozta: „A párt egységet akar, és el is fogja érni ezt az egységet Zinovjev és Kamenyev elvtársakkal együtt, ha ők is akarják, ha pedig nem akarják, akkor nélkülük.”²⁶ A tisztújítás során a Politikai Iroda rendes tagjainak létszámát 7-ről 9 főre növelték. Bekerültek a Sztálin feltétlen hívének számító Vjacseszlav Molotov, Kliment Vorosilov, valamint a politikailag súlytalan kvázi államfő, Mihail Kalinyin. Továbbra is tagja maradt a testületnek Trockij és Zinovjev, Kamenyevet ugyanakkor póttaggá minősítették vissza. A Sztálinra jellemző fokozatosság itt is megfigyelhető. A kongresszus után Leningrádban megjelentek a KB Sztálinhoz hű tagjai, hogy az ottani alsóbb pártszervezeteket megoldozzák. Előbb számos alapszervezeti titkárt és vezetőt leváltottak, majd 1926 januárjában sor került Zinovjev eltávolítására a leningrádi pártbizottságból és a leningrádi szovjetből, valamint az év folyamán Sztálin kiűtötte kezéből még megmaradt fegyverét, a Komintern apparátusát is.²⁷

A történések egyik fontos következménye lett, hogy a küzdelemben alulmaradt két ellenzéki csoport sértett vezetői (Trockij, Zinovjev és Kamenyev) minden egymás iránt érzett ellenszenvük dacára szövetséget kötöttek, és 1926 tavaszán egyesült ellenzékként léptek színre. Velük szemben a „sztálini többség” élén a korábbi triumvirátus helyett a Sztálin–Buharin-duumvirátus játszotta a vezető szerepet. Kettejük között sajátos munkamegosztás érvényesült. Sztálin továbbra is pártszervezeti kérdésekkel és az apparátussal foglalkozott, míg Buharin a PI tagjaként, a *Pravda* főszerkesztőjeként és a Komintern élén Zinovjev váltva az ideológiai munkát irányította.²⁸

Sztálinnak a vele szembe fellépő egyesült ellenzéket újfent a párt egységét veszélyeztető frakciós tevékenységgel vádolta, és hozzáfogott, hogy riválisait fokozatosan, ámde módszeresen kiszorítsa hadállásaikból, minden akciót gondosan előkészített. Az ösztüzet először Zinovjevre irányította. 1926 júniusában Szocsiból Molotovhoz, Buharinhoz és Rikovhoz intézett levelében ezt azzal magyarázta, hogy az egész társaságból Zinovjev a legveszélyesebb, mivel „ő ismeri legjobban a mi módszereinket”. Az egész ügyet hatalomtechnikai síkra terelte, amikor arról értekezett, hogy Zinovjev nem a KB-vel való nézeteltérései miatt

kell kizárni a PI-ből, hanem azért, mert a párt szétszakítására irányuló politikát folytat.²⁹ 1926 októberére Sztálin aztán elérkezettnek látta az időt az egyesült ellenzék másik két vezetőjének, Trockijnak és Kamenyevnek a kizárására a Politikai Irodából.

Miután az egyesült ellenzék valamennyi fontosabb hadállását elveszítette a hatalomért folytatott küzdelemben, vezetői 1927 őszen kétségbeesett lépésre szánták el magukat. Az októberi hatalomátvétel 10. évfordulóján az utcára vonultak.³⁰ A demonstrálók Trockijt és Zinovjevvet mint a nemzetközi proletariátus és a világforradalom vezetőit éltették, a velük szemben fellépőket pedig lefasisztázták. A demonstráció több városban utcai zavargásokhoz vezetett, melyeket a sztálini többség részéről jól felkészített és megszervezett provokátor csoportok robbantottak ki. Ha az ellenzéknek az volt a szándéka, hogy a maga mögé állított tömegekkel adjon nyomatékot követeléseinek, akkor rosszul mérte fel az erőviszonyokat. Elvont, forradalmi jelszavak hangoztatása, a világforradalom ígérete csekély mozgósító erővel bírt. A forradalom és polgárháború viharai, a nélkülözések után az emberek elsősorban nyugodt, normális élet után vágytak. Számukra a Sztálin–Buharin-féle vonal inkább elfogadható volt, mint Trockij és Zinovjev forradalmi hevülete.

Utólag a sztálini pártvezetés erőszakos hatalomátvételi kísérlettel vádolta Trockijékat. Az egyesült ellenzék végleges szervezeti szétverésére 1927 november–decemberében került sor. A Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság ülésén, valamint a XV. pártkongresszuson az ellenzék valamennyi tagját kizárták a pártból. Többeket adminisztratív úton száműztek, Trockijt a kazahsztáni Alma-Atába, Zinovjevvet és Kamenyevet Kalugába, másokat Szibériába. Egy részük idővel, miután bünbánatot gyakorolt, visszatérhetett a fővárosba, de ez csak átmeneti stációnak bizonyult kálváriájukban.

A riválisok utolsó nagy csoportjával, a „jobboldali elhajlókkal” való leszámolás is lényegében a fentiekhez hasonló mintázatot követett, és azonnal kezdetét vette, mihelyt az egyesült ellenzék megsemmisült. A párt 1927 decemberében tartott XV. kongresszusán elhangzott felszólalásokban, elfogadott dokumentumokban már kódolva voltak a törésvonalak Sztálin, valamint az addig szövetségeseinek számító Buharin, Tomszkij és Rikov között. A határozatokban már számos olyan elemmel találkozunk, melyek mintha Trockij és az ellenzék korábbi programjából lettek volna „kölcsonvéve”: iparfejlesztés fokozása, a gazdasági tervezés erősítése, a városi és falusi kapitalista elemek korlátozása, kolhozok „önkéntes szerveződésének” elősegítése.³¹ Mindezek lényegében a NEP felszámolását jelentették, ezáltal annak védelmezői szorultak ellenzéki pozícióba, miközben Sztálin és hívei (Molotov, Kaganovics és mások) a hadikommunizmust idéző rendkívüli intézkedések segítségével kívánták megteremteni a „nagy áttöréshez” szükséges feltételeket. A „nagy áttörés” ő értelmezésükben a mezőgazdaság kollektivizálását, a kulákság mint osztály felszámolását és a nehézipar dominanciáján alapuló erőltetett iparosítást jelentette. Úgy vélték, a „szocializmus építése” elsősorban akarati tényezőkön és adminisztratív intézkedéseken múlik, a felmerülő nehézségek ellen harci módszerekkel kell küzdeni, problémák esetén pedig meg kell találni az azt okozó ellenséget és megsemmisíteni (ez utóbbi gondolat jelent néhány év múlva átvezetést a hatalmi harcok, leszámolások véres szakaszához).

A „jobboldali elhajlók” elleni fellépés Sztálintól nagyobb körütekintést igényelt, mint a Trockijjal, Zinovjevvel és Kamenyevvel történő leszámolás. Ennek

több oka volt. A döntően paraszti bázisú országban Buharinék kiegyensúlyozottabb, a gazdaság törvényszerűségeit jobban figyelembe vevő politikája nagyobb társadalmi támogatottsággal bírt. Ráadásul az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a gabonarekvirálások, a kuláktalanítás, kolhozosítás, majd ezek következtében a több millió halálos áldozatot követelő éhínség a polgárháború szélére sodorták az országot.³² Sztálinnak így ügyelnie kellett arra, hogy a tömegek spontán elégedetlensége és a „jobboldali elhajlók” törekvései ne találkozhassanak. A Sztálin által uralt pártapparátus alkalmas eszköznek látszott arra, hogy ezt megakadályozza. A Politikai Irodán belüli erőviszonyok ugyancsak óvatosságra intették a diktátort. A testület tagjai közül Alekszej Rikov kormányfő, Mihail Tomszkij, a szakszervezetek vezetője, valamint a testület póttagja, a moszkvai pártbizottság élén álló Nyikolaj Uglanov egyértelműen Buharint támogatták. Ráadásul Rikov Lenin egykori posztján, a Népbiztosok Tanácsának (NT) és a Munka és Védelem Tanácsának (MVT) elnökeként egy, igaz a párt ellenőrzése alatt álló, de mégiscsak működő hatalmi ágat irányított, ami potenciális ellensúlyt képezhetett a Politikai Irodával szemben.³³

A riválisok kiszorítására, pozícióiktól való megfosztására ismét több lépcsőben került sor. Buharint a Központi Bizottság 1929. novemberi plénumán zárták ki a Politikai Irodából, a „jobboldali vezérek” közül Rikopot és Tomszkijt egyelőre csupán figyelmeztetésben részesítették. A Canossa-járást azonban egyikük sem úszta meg, a plénum után néhány nappal a *Pravdában* gyakorlatilag elismerték vereségüket: „Kötelességünknek tartjuk kijelenteni, hogy ebben a vitában a pártnak és a Központi Bizottságnak lett igaza. [...] nézeteink helytelennek bizonyultak. Tévedésünket elismerve, a maguk részéről minden erőfeszítést megteszünk, hogy a párttal együtt határozottan felvegyük a harcot a párt központi irányvonalától való minden elhajlással, elsősorban a jobboldali elhajlással és az iránta megmutatkozó engedékenységgel szemben.”³⁴

Rikopot 1930 decemberében váltották le a kormányfői posztról, és ekkor került ki a Politikai Irodából is. Eltávolításának körülményei a sztálini hatalomgyakorlás technikájának egy fontos elemére világítanak rá. Sztálin 1930 szeptemberében vetette fel először Molotovhoz intézett leveleiben Rikov menesztésének kérdését azzal, hogy ezt körültekintően kell előkészíteni, de az ősz folyamán meg kell oldani. „Rikopot Noked [Molotovnak – K. A.] kell felváltanod az NT és az MVT elnöki posztján [...] Ilyen kombináció mellett pedig megvalósul a kormány és a pártvezetés teljes egysége, ami megkétszerezi erőnket.”³⁵ Sztálin legközelebbi harcostársai azonban ravasz csapdát állítottak a főtítkárnak, amit az ügyesen kikerült. Álláspontjukat Vorosilov október 7-én közölte Sztálinnal: „Én, Mikojan, Molotov, Kaganovics és részben Kujbisev azon a véleményen vagyunk, hogy a jelen helyzetből a legjobb kiút a vezetés teljes egységesítése, jó lenne, ha te beülnél az NT-be [a Népbiztosok Tanács – K. A.] úgy Isten igazából, ahogyan csak te vagy képes, átvenni az egész ország vezetését. [...] Szóval én amellet vagyok, hogy neked kell a vezetés egészét nyíltan és szervezett formában átvenned. Az amúgy is a te kezében van...”³⁶ Ennek a forgatókönyvnek azonban megvolt a maga csapdája, és ezzel alighanem mind Sztálin, mind szűkebb körének tagjai tisztában voltak. Pártfőtítkárként Sztálin a döntőbíró pozíciójából manőverezhetett a különböző érdekcsoportok között, kezében tartva az apparátust és a káderpolitika irányítását. A Népbiztosok Tanácsának élén azonban közvetlen kormányzati felelősséget kellett volna vállalnia. Sztálin tudta, hogy ehhez a feltetelek még nem adták. Abszolút és megkérdőjelezhetetlen diktátori hatalmá-

nak kiépítéséhez még meg kellett semmisítenie a vezetésből kiszorított riválisait és feltétlen engedelmességre szorítania legfőbb támogatóit.

Rikov leváltásával a csúcavezetésből eltűnt a régi lenini gárda utolsó olyan tagja, aki a hatalmi harcokban veszélyt vagy konkurenciát jelenthetett Sztálin számára. Az országos politika porondján a főtitkár egyedül maradt saját híveivel, kreatúráival: „...a sztálini Politikai Iroda harcban megedződött, a politikai küzdelmek hevében nekik tett engedmények által elkényeztetett tagjai továbbra is akadályt jelentettek a vezér abszolút diktátori hatalmának kiépítése előtt”.³⁷ Ők ugyanis Sztálin főtitkári pozícióját sokkal inkább valamiféle „primus inter pares” szerepként fogták fel, Értelmezésükben a Politikai Iroda olyan kollektív vezető testület volt, melynek tagjai Sztálin iránymutatásai alapján menedzselik az állami és pártapparátus, a gazdaság stb. egyes területeit. Mindenki a saját „terrénumának” érdekeit igyekezett védelmezni az alkufolyamatokban, sokszor a többiek rovására. A fenti modellben Sztálinnak egyfajta egyensúlyozó, konfliktuskezelő szerep jutott. A döntéseknél mindenképpen figyelembe kellett vennie vezetőtársai véleményét, a mögöttük állós csoportok lobbijerjét. Mozgásterének illetően korlátozása érthető módon ekkor már nem elégítette ki a diktátort.

Az 1930-as évek második felében Sztálin hozzálátott, hogy ezt a helyzetet felszámolja, a vezetőtársai és közte lévő távolságot áthidalhatatlanná tegye. Ezzel összefüggésben beszélhetünk a PI világának kriminalizálódásáról: rejtélyes halálesetek, a PI tagjainak rokonait sújtó repressziók, 1937-től már a testület tagjai és póttagjai sem voltak biztonságban. Innentől kezdve számos olyan esettel találkozhatunk, mikor valaki a hatalom csúcsáról rövid úton a vesztőhelyre került.³⁸ Lépései tudatosították megfélemlített vezetőtársaiban, hogy velük is bármikor leszámolhat. Idővel a Politikai Iroda formális ülései is egyre ritkábbá váltak, számos kérdésben úgynevezett röpszavazással hoztak döntést, vagy ad hoc összejöveteleken. Ebben a helyzetben egy-egy politikai pillanatnyi befolyására abból lehetett következtetni, hogy hányszor járt és mennyi időt töltött Sztálin dolgozószobájában.³⁹

Gennagyij Bordjugov véleménye szerint az orosz történelem egyik, az európaiaktól megkülönböztető sajátossága annak mozgósító jellege, amely krízishelyzetekben megköveteli a szélsőséges hatalomkoncentrációt, melynek során az elit önálló entitásból pusztán engedelmes eszközzé válik a hatalom birtokosa kezében.⁴⁰ Ezt Sztálin az apparátus állandó feszültségben tartásával, sorozatos tisztogatási hullámokkal érte el. Minden tisztogatás újabb feltörekvő csoportoknak nyitott teret és karrierlehetőséget, egyúttal az előrelépés, felemelkedés még nagyobb bukás lehetőségét rejtette magában.

Az 1934 január-februárjában ülésező XVII. pártkongresszus fontos mérföldkő volt Sztálin egyszemélyi diktatúrájának kiépítése útján. A „győztesek kongresszusán” – ahogyan már összeülése előtt nevezték a kongresszust – mint egy shakespeare-i királydráma színpadán, még egyszer együtt elvonulnak előttünk az események szereplői, a hatalmi játszma győztesei és vesztesei. Sztálin még egyszer összegyűjtötte korábbi ellenfeleit (és egykori szövetségeseit), jóllehet többségük nem volt már tagja a párt egyetlen vezető testületének sem. Utóbbiaknak hálátlan feladat jutott osztályrészül, azonban készséggel igyekeztek megfelelni a „nagy rendező” elvárásainak, beteljesítve ezzel saját erkölcsi, politikai degradációjukat. A kongresszusi szöszékről egymással versengve zengtek dicsőhimnuszokat Sztálin nagyságáról, bölcsességéről, politikai irányvonalának kizárólagos helyességéről és egyedül üdvözítő voltáról. Egymást túllícitálva szórtak

hamut a fejükre, élénk színekkel ecsetelték saját korábbi frakciós tevékenységük káros szerepét. Buharin Sztálint mint a „proletariátus erőinek dicső tábornagyát” éllette, akinek teljesen igaza volt, amikor „ragyogóan alkalmazva a marx-lenini dialektikát” szétverte a jobboldali elhajlókat. Zinovjev Sztálin kongresszusi előadását olyan mesterműnek nevezte, „amely már elhangzásának pillanatában bekerült a világgkommunizmus kincsesládájába, és máris hosszú évekre a párt alaptörvényévé vált”.⁴¹

A „győztesek kongresszusának” másik, sokat idézett mozzanata a Központi Bizottság megválasztása körüli – részleteiben pontosan nem rekonstruálható – bonyodalom. A kongresszusi küldöttek egy része titokban, a kulisszák mögött állítólag Sztálin leváltását tervezte, utódjául pedig Szergej Kirovot szerették volna megválasztani. Ő azonban kategorikusan elzárkózott az ötlettől. Ráadásul a fejleményekről beszámolt Sztálinnak is, aki a következő szavakkal nyugtázta vazallusa hűségét: „köszönöm, ezt nem fogom elfelejteni neked!” A Központi Bizottság tagjainak megválasztása egy kész lista alapján történt. A lista pontosan annyi nevet tartalmazott, ahányan bekerülhettek a testületbe, Sztálin hozzájárulása nélkül senki nem kerülhetett fel rá. A küldöttek a nekik nem tetsző jelöltek maximum kihúzhatták a névsorból, de ennek igazából tétje nem volt, Állítólag Sztálin nevét 292 küldött (a delegáltak közel egynegyede) áthúzta a papírlapon, míg Kirov összesen négy ellenszavazatot kapott. Utólag ebből a történetből vezetik le 289 szavazócédula megsemmisítését, a kongresszusi küldötteket a következő esztendőben sújtó repressziókat. Az 1225 szavazásra jogosult küldöttből több mint 1100-an estek ezeknek áldozatul, a szavazatszámoló bizottság 63 tagjából mindössze hárman éltek túl a tisztogatásokat.⁴²

Néhány hónap múlva, 1934. december 1-én Leningrádban a Szmolnij folyosóján Leonyid Nyikolajev lelőtte Kirovot. Hogy magányos gyilkosról és magánéleti bosszúról volt-e szó, vagy Sztálin szabadult meg ily módon attól a személytől, akiben a XVII. kongresszus küldöttei közül sokan az ő alternatíváját látták, ezt máig nem tudjuk bizonyosan. Az viszont kétségtelen, hogy Sztálin „saját politikai céljai érdekében maximálisan kihasználta a Szmolnijban eldördült lövést, mindenekelőtt a korábbi politikai ellenfelekkel való végső leszámolásra”.⁴³

A gyilkosság tényleges hátterének feltárása Sztálint igazából nem nagyon érdekelte. Tulajdonképpen maga prejudikálta a vizsgálat végeredményét, amikor az NKVD szerveit a „zinovjevi szál” felgöngyölítésére utasította.⁴⁴ Kirov meggyilkolása jelentette a nyitányt a régi lenini gárda hatalomból kiszorított tagjainak fizikai megsemmisítéséhez. Itt a jéghegy csúcsán a nagy nyilvános moszkvai koncepciós perek helyezkedtek el, melyek közé 3 nagy pert szokás sorolni: az ún. „trockista-zinovjevista terrorista központ” (más néven 16-ok) perét 1936 augusztusában, a „párhuzamos szovjetellenes trockista központ” (17-ek) perét 1937 januárjában, valamint a „jobboldali trockista szovjetellenes központ” (21-ek) perét 1938 márciusában.

Előjáróban annyit érdemes megjegyezni, hogy a terrorgépezet ekkor már javában működött, tömegméretekben sújtott le a társadalom jól körülhatárolható célcsoportjaira, kulákoknak, osztályidegennek minősített emberek százazzeire, millióira, a Gulag már milliós rablétszámmal működött, koncepciós perek egész sorát vezényelték le addigra „kártevők”, „szabotőrök” „a nép ellenségei” ellen. A nyomozó és bírói szervek a bizonyítást meglehetősen „nagyvonalúan” kezelték. Az ítéletek döntően a vádlottak egymásra, illetve saját magukra tett, kikenyszerített terhelő vallomásán alapultak. Az 1936–1938-as nagy perek új

eleme volt, hogy a vádlottak padjára ezúttal a lenini Aeropág egykori nagyágyú (Grigorij Zinovjev, Lev Kamenyev, Karl Radek, Georgij Pjatakov, Nyikolaj Kresztyinszkij, Nyikolaj Buharin, Alekszej Rikov stb.) kerültek, akiket fasiszta hatalmak javára történő kémkedéssel, terrorcselekmények, szabotázsakciók előkészítésével, az ország feldarabolására és a kapitalizmus restaurációjára irányuló törekvéssel vádoltak.

A groteszk színjáték nyilvánosság előtt, gondosan megválogatott közönség, külföldi újságírók és diplomaták jelenlétében zajlott. A rendező, a producer és a forgatókönyvíró egyaránt Sztálin volt. Személyesen instruálta a kihallgatásokat vezető Nyikolaj Jezsovot, Andrej Visinszkij főügyészt, javította a vádiratot, meghatározta, melyik vádlott szájából mi hangozzék el. A vádlottak pedig ki több, ki kevesebb nyomásgyakorlás után vállalták, hogy eljártsszák a rájuk kiosztott szerepet. A perek világának egyik legmegdöbbentőbb tanulsága, hogy akik körül szorult a hurok, azok válogatott szidalmakkal illették már letartóztatásban lévő vagy elítélt volt elvtársaikat, bizonygatták Sztálin iránti hűségüket, csak hogy saját bőrüket mentse. Georgij Pjatakov – Trockij korábbi híve – a *Pravda* hasábjain a következőképpen fogalmazott: „Nem találok szavakat, hogy felháborodásomat és undoromat kifejezzem. Ezek az alakok elvesztették minden emberi vonásukat. Meg kell őket semmisíteni, mint az állati tetemeteket, melyek megfertőzhetik a szovjet haza tiszta és friss levegőjét...”. Még Lenin özvegye, Krupszkaja is kivette részét a trockista–zinovjevista gyilkos banda szidalmazásában.⁴⁵

Sztálinnak valószínűleg komoly gyönyörűséget okozott korábbi harcostársainak, riválisainak ez az emberi, erkölcsi mélyrepülése. Gyengeségüket kihasználva szívesen hozta őket megalázó helyzetbe. Erre a macska-egér játéokra különösen a hisztériára hajlamos Buharin volt alkalmas. Mikor – nyilvánvalóan Sztálin utasítására – az ő neve is elhangzott Zinovjev és Kamenyev vallomásaiban, kétségbeesett levelekkel kezdte bombázni Sztálint és a PI tagjait. „Nagyszerű dolog, hogy agyonlőtték a gazembereket – egyből tisztább lett a levegő”, „Szörnyen örülök, hogy agyonlőtték a kutyákat. A per Trockijt politikai értelemben halottá tette.”⁴⁶ A levelekből kitérni, hogy láthatóan nem kételkedett abban (vagy legalábbis nem mutatta), hogy Kamenyevék elkövezték vagy el akarták követni mindazon cselekményeket, melyeket felrőttak nekik. Egyetlen állításukkal vitatkozott elkeseredett makacssággal, azzal, hogy ő kapcsolatban állt volna velük. Ezt aljas rágalomnak nevezte, melynek célja, hogy a vádlottak alávaló gonoszságukban ártatlan embereket is befeketítsenek, és aláássák a párt tekintélyét. Buharin tehát – korántsem egyetlen szereplőként – elfogadta a Sztálin által felállított játékszabályokat, a maga számára a menekülési útvonalat az elítéltek és letartóztatottak bűnösségének hangoztatásában, a tőlük való elhatárolódásban látta. Kétségbeesetten bízott benne, hogy az ő „Kobája”, akivel úgy gondolta, hogy baráti viszonyban van, majd megmenti. Sztálin ráérezett erre, cinikusan többször is tett olyan gesztusokat, melyek Buharint megerősítették ebben a hitében.⁴⁷

Végül a fizikai megsemmisítést egyikük sem kerülhette el. A három nagy per összesen 54 vádlottjából 47-et halálra ítélték és kivégeztek. Akik 10–25 év közötti börtönbüntetés kaptak, azokat pedig a lágerben verték vagy lőtték agyon néhány éven belül. Bukásukhoz nagymértékben hozzájárult, hogy nem tudtak mit kezdeni azzal a helyzettel, hogy Sztálin a párton, pártvezetésen belülről vitte azokat a módszereket, melyek alkalmazását más politikai erővel, az „osztályidegen elemekkel”, általában a „körön kívüliekkel” szemben maguk is elfogadhatónak tartották.

A perekkel egy időben zajlott az úgynevezett „nagy terror”, melynek során 1936 októbere és 1938 novemberre között mintegy másfél millió embert ítéltek el, ebből 725 ezret halálra.⁴⁸ A terror tobzódását vizsgálva megfigyelhetjük a sztálini hatalomgyakorlás néhány fontos jellemzőjét. A tömeges ítéletek nem bírói úton születtek, azokat erre a célra létrehozott ad hoc testületek (dvojkák, trojkák) hozták, a központtal (Sztálinnal) egyeztetett tervszámok alapján. Amikor már ezt sem győzte a rendszer, akkor a kivégzendők névsorát egyszerűen felterjesztették jóváhagyásra Sztálinhoz. Eddigi ismereteink szerint összesen 383 ilyen lista maradt az utókorra, ezek nagy része több száz, volt, amelyik egy-két-ezer nevet tartalmazott. A listák előlapján az első helyen ott van Sztálin, majd utána vezetőtársai, többnyire Molotov, Kaganovics, Vorosilov aláírása.⁴⁹ A dokumentumok kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a terror minden egyes hullámának kezdeményezője, levezénylője Sztálin volt, a többiek pedig tettestársként szerepeltek mellette. Ugyanakkor Sztálin – Machiavelli tanácsát megszívlelve – jó előre gondoskodott bűnbakról, akit feláldozhat, akire a felelősséget átháríthatja. Ezt a szerepet pedig a belügyi népbiztosra, Nyikolaj Jezsovra osztotta. Őt, miután nagy lelkesedéssel és erkölcsi skrupulusok nélkül elvégezte a piszkos munkát, 1938 novemberében leváltották, majd kémkedés, ellenforradalmi tevékenység vádjával halálra ítélték és kivégezték. Oleg Hlevnyuk szavaival Jezsov a sokadik volt azok sorában, akik „miután teljesítették a diktátor akaratát, az életükkel fizettek azért, hogy a diktátorra ne vetülhessen a gyanú árnyéka”.⁵⁰

A sztálini hatalomgyakorlásban modern és archaikus elemek sajátos ötvöződését figyelhetjük meg. „Tanítómesterei” között Marx és Lenin mellett a hatalomgyakorlás modern politikai kézikönyvét megalkotó Niccoló Machiavellit és a tömegek lélektanának szakértőjét, Gustave Le Bont is ott találjuk. Rendszere egyfelől a modern tömegtársadalmak termékeként értelmezhető totalitárius diktatúrává épült ki annak minden sajátosságával együtt. Uralmának időszaka magán viselte a forradalmakra jellemző leszámolások jegyeit. A hisztérikus ellenségeresés a mindent erőből megoldani akaró, diktatúrába hajló forradalmi rezsimék sajátja volt. „Sztálin és Robespierre »terroruralma« egyaránt a haláltáncra emlékeztetett, mindkettőt az irracionális kegyetlenség sötét tónusai jellemezték, ugyanaz a mitikus borzongás, amelyet a saját gyermekeiket felfaló forradalom látványja mindig kivált.”⁵¹

Más részről a sztálini hatalom korlátatlansága számos párhuzamot mutat az „orosz földeket összegyűjtő” moszkvai fejedelmek, nagyfejedelmek uralmi esz-köztárával, akik viszont a Szarajban, az Arany Horda kánjának udvarában tanulták el a hatalomgyakorlás technikáit. A moszkvai állam igazgatása a tatár mintát követte, egy erősen központosított, a társadalmi és gazdasági élet minden szféráját maga alá gyűrő despotikus politikai hatalom és államgépezet jött létre, ahol az egyén és közösség végletekig ki volt szolgáltatva a központi hatalomnak. Vajon nem itt gyökerezik-e a legközelebbi munkatársak hozzátartozóit sújtó repressziók sztálini gyakorlata?⁵²

Maga Sztálin az orosz történelemből leginkább IV. Iván cár alakjával szerette azonosítani magát (a birodalomépítő I. Péter már túl nyugatos volt számára). Értékelése szerint Rettegett Iván saját korának progresszív történelmi figurája volt, terrorgépezete, az opricsnyina pedig haladó, célszerű és alkalmas eszköz a politikai ellenfelekkel való leszámolásra és az állambatalom megerősítésére. Szergej Eisenstein filmrendezővel folytatott beszélgetéséből érdemes hosszabban idézni: „Iván cár nagy és bölcs uralkodó volt. [...] Bölcsessége abban állt, hogy nem-

zeti álláspontot képviselt, nem engedte be a külföldieket az országba, megvédte az országot az idegen hatások beszivárgásától. [...] Rettegett Iván nagyszerű intézkedése volt az állami monopólium bevezetése a külkereskedelem területén. Rettegett Iván volt az első, aki ezt bevezette, Lenin a második. [...] Rettegett Iván egyik nagy hibája, hogy nem mérsárolta le a még megmaradt öt nagy feudális családot. Ha ő ezt az öt bojár családot kiirtja, akkor nem köszöntött volna be a zavaros időszak.”⁵³ A főtitkár párhuzamot vont saját és Rettegett Iván személyisége, történelmi szerepe között. IV. Iván kegyetlenségének erőltetett igazolásával saját terrorjának szükségességét szerette volna bizonygatni.

1945 után a vezetésen belüli hatalmi harcoknak új szakasza kezdődött. Sztálin életkorának előrehaladtával, egészségi állapotának romlásával párhuzamosan fokozatosan előtérbe került az utódlás kérdése. A diktátor görcsös küzdelembe kezdett a múlt idővel és az őt legyűrni készülő kórral. Lelki szemei előtt minden bizonnyal felrémlt Lenin betegsége, leépülése és kikapcsolása a politikai életből. Aggodalommal töltötte el, hogy esetleg őrá is hasonló sors várhat. Elhatalmasodó paranoiája sokszor irracionális formákat öntött: Vorosilovról azt hangoztatta, hogy a britek ügynöke, Molotovot a XIX. pártkongresszuson az imperialisták előtti hajbókálással vádolta, Berija felett pedig a készülődő orvosper kapcsán lógott ott Damoklész kardja.

Közben már a vezetés tagjai is a Sztálin utáni időkre készültek. Tartósabb és kevésbé tartós szövetségek kötöttek, melyek a mögöttük álló erővel már Sztálinnak is gondot okozhattak. Ezek a csoportok lobbijüket a riválisokkal való leszámolásra igyekeztek felhasználni. Az 1945 utáni nagy perek, az úgynevezett „leningrádi ügy”, Nyikolaj Voznyeszenszkij és társai elítélése és kivégzése,⁵⁴ a zsidó orvosok ellen készülő koncepció per már egyértelműen ebbe a kategóriába tartoztak. Közben Sztálin egyre jobban elszigetelődött a külvilágtól, erődde alakított kuncevoói dácsájába tette át az államügyek intézését, 1951–1952 fordulóján fél évet volt szabadságon.⁵⁵ A legutolsó időben 4 politikusnak volt bejárása hozzá, Berijának, Malenkovnak, Hruscsovnak és Bulganyinnak. A régi harcostársak (Molotov, Vorosilov, Kaganovics) háttérbe szorultak. Minden jel arra mutatott, hogy Sztálin generációváltásra készül a legfelső vezetésen belül. Az 1952 októberében tartott XIX. kongresszus már ennek jegyében zajlott. A szervezeti átalakítások során az egykor nagy hatalmú, de addigra teljesen kiüresített grémiumot, a Politikai Irodát megszüntették, helyette létrehozták az SZKP KB elnökségét, melynek tagjai és póttagjai közé új emberek is bekerültek, köztük Mihail Szuszlov és Leonyid Brezsnyev.

Arról máig vita folyik a szakirodalomban, hogy az öregedő, betegeskedő Gazda mennyire volt ura a helyzetnek, mennyire tudta kontrollálni az eliten belül dúló harcokat, mennyire lett maga is foglya az eseményeknek. Ezek a kérdések leginkább 1953. március 5-én bekövetkezett halála kapcsán merülnek fel. Egyesek, például Abdurrahman Avtorhanov szovjetológus egyenesen Sztálin meggyilkolásáról beszél, melynek fő eltervezője és kivitelezője a magát halálos veszedelemben érző, ám dörzsölt és kellő hatalommal rendelkező Lavrentyij Berija lett volna, a már említett négyes fogat többi tagja pedig szövetségese volt ebben. A szerző a moszkvai történéseket az 1801-es palotaforradalomhoz hasonlítja, melynek során az összeesküvők meggyilkolták I. Pál cárt és a trónt fia, I. Sándor foglalhatta el.⁵⁶ Molotov az 1970-es 1980-as évek során Feliks Csujevvel különböző időpontokban folytatott beszélgetéseiben többször is homályosan utalt egy politikai gyilkosság lehetőségére. Állítása szerint 1953. május 1-jén a mauzóle-

um mellvédjén maga Berija félreérthetetlen célzást tett előtte saját szerepére: „Eltakarítottam őt az útból... Mindnyájatokat megmentettem!”⁵⁷

Roj Medvegyevék szerint a Sztálin meggyilkolásával kapcsolatos eszmefuttatások megalapozatlanok, ugyanakkor Sztálin betegségének elhatalmasodásával a környezetében lévők valóban összeesküvést szőttek a hatalom megszerzése érdekében. Ennek része volt az orvosi segítség késleltetése, amikor a földön eszméletlenül fekvő diktátort felfedezték (nem szerették volna ugyanis, ha a diktátor súlyos állapota idő előtt kitudódna, mielőtt még rendezni tudnák soraikat), a moszkvai helyőrség egyes alegységeinek mozgósítása, különböző ad hoc megbeszélések a hatalom felosztásáról. Ennek lényege abban állt, hogy a négyes fogat vezetésével az egykori Politika Iroda öregjei (Malenkov, Berija, Hruscsov, Bulganyin, Molotov, Kaganovics, Vorosilov, Mikojan) magukhoz ragadták a hatalmat, míg a Sztálin által létrehozott elnökség új tagjait távol tartották az osztzkodástól. A változásokat az 1953. március 5-ére összehívott Központi Bizottsági ülésnek kellett szentesítenie. Amikor a testület összeült, Sztálin még életben volt, az új elnökség névsora így vele kezdődött, ennek azonban már semmi jelentősége nem volt (a halál egy órával az ülés berekesztését követően állt be). Az eseményen jelen lévő Konsztantyin Szimonov szerint az emelvényen tartózkodókon nem a gyász, hanem a megkönnyebbülés jeleit lehetett látni, „olyan érzés volt, mintha ott fent az elnökség tagjai megszabadultak volna valamitől, ami eddig nyomasztotta, gúzsba kötötte őket”.⁵⁸

■ JEGYZETEK

1. F. Csujev: *Szto szorok beszéd sz Molotovim*. Moszkva, 1991. 90.
2. Lásd például: L. D. Trockij: *Predannaja revoljucija. Glava 5. Szovjetskij tyermidor*. <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1936/betrayed/5.html> (a letöltés időpontja: 2022. május 10.)
3. Életének korai szakaszáról lásd: B. V. Szokolov: *Sztalin. Vlaszty i krov'*. Moszkva, 2004. 18–35.
4. Kun Miklós: *Az ismeretlen Sztálin*. Bp., 2002. 47–48.
5. A tifliszi rablás legrészletesebb leírását magyarul lásd: Kun 2002. 73–79.
6. Edvard Radzinszkij: *Sztálin*. Bp., 1997. 59.
7. Krausz Tamás: *Sztálin élete és kora*. Bp., 2003. 14.
8. Szokolov 2004. 54–55.
9. Isaac Deutscher: *Sztálin. Politikai életrajz*. Bp., 1990. 197–205.; A. G. Latisev: *Rasszekeracsennij Lenin*. Moszkva, 1996. 274–282.
10. Ju. V. Akszjutyin et al.: *Vlaszty i oppozicija*. Moszkva, 1995. 101–105.
11. Volkogonov 133–134.
12. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 115–116.
13. Ju. M. Lopuhin: *Bolezny, szmerty i balzamirovanyije V. I. Lenina*. Moszkva, 1997. 20., 24–25.
14. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 116.
15. Volkogonov 1996. 151–154.
16. Szokolov 2004. 93–96.
17. Szokolov 2004. 106–107.
18. Szokolov 2004. 108.
19. Szokolov 2004. 113–114.
20. Szokolov 2004. 118–119.
21. Krausz Tamás: *Az októberi forradalom és a zsidók*. In: Krausz T. (szerk.): *A zsidók Oroszországban 1900–1929*. Bp., 1995. 47.
22. Rogovin 1992. XXXVII. fejezet, „Стараясь публично не выражать собственные антисемитские настроения...” kezdetű szöveghely.
23. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 122–123.
24. Rogovin 1992. XXIX. fejezet, „Кульминацией данной пропагандистско-политической кампании...” kezdetű szöveghely.
25. Rogovin 1992. XXXIV. fejezet, „Вот где объединилась партия” c. fejezete.
26. Уо.
27. *Vlaszty i oppozicija*. 1995. 127–128.

28. Rogovin 1992. XXX. fejezet, „Однако к 1925 году выдвинулись новые задачи...” kezdetű szöveg helye.
- 29 L. Koseleva et al. (szerk.): *Piszmá I. V. Sztalina V. M. Molotovu. 1925–1936 gg.* Moszkva, 1995. 72–74.
30. A november 7-i eseményekről lásd: Rogovin 1992. XLV. fejezet, „Лидеры оппозиции приняли решение...” kezdetű szöveg helye.
31. Lásd pl. XV. *szjezd Vseszozjuznoj kommunyisztjicseszkoj partyii. Sztjenograficseszkoj otcsoj.* Moszkva–Leningrád, 1928. Sztálin főtitkári beszámolója. 38–82.
32. O. V. Hlevnyuk: *Politbjuro. Mehanyizmi polityicseszkoj vlasztyi v 1930-e godi.* Moszkva, 1996. 17–18.
33. Rikov 1926-ban hozta létre a „helyettesek értekezletét”. Ezen Rikov, helyettesei, a legfontosabb népbiztosságok vezetői, az Állami Tervbizottság és az Állami Bank elnökei vettek részt. A napirendet Rikov állította össze, ő elnökölt az üléseken, a testület gyakran hozott operatív döntéseket. Az értekezletet Sztálin egyik, Molotovhoz intézett levelében olyan fórumnak nevezi, amely szembehelyezi magát a párt központi bizottságával, és amelynek léte szakadáshoz vezethet a párt- és állami szervek között. Hlevnyuk 1996. 31., 40.
34. Idézi: V. Z. Rogovin: *Vlasztyi i oppozicii.* Moszkva, XIV. fejezet https://stuff.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume2/xiv.html#ftnref_20 „Оказавшись в положении полной изоляции, Бухарин, Рыков и Томский...” kezdetű szöveg helye (a letöltés időpontja: 2023. május 25.)
35. Koseleva 1995. 222–223.
36. Hlevnyuk 1996. 40–42.
37. Hlevnyuk 1996. 53.
38. Ebben a sorban említhető Szergo Ordzsonikidze halála, Jan Rudzutak, Sztanyiszlav Koszior kivégzése. Hlevnyuk 1996. 216–217., 237–242.
39. Hlevnyuk 1996. 288., 290–291. Ezen a téren az 1930-as években a rangsort végig Molotov vezette.
40. D. A. Andrejev – G. A. Bordjugov: *Prosztranzsztvo vlasztyi ot Vlagyimira Szvjatovo do Vlagyimira Putyina.* Moszkva, 2004. 19–20.
41. V. Z. Rogovin: *Sztalinszkij Neonep.* Moszkva, 1995. 45–51.
42. Rogovin 1995. 51–55.
43. Hlevnyuk 1996. 141.
44. Rogovin 1995. 81–83.
45. V. Z. Rogovin: 1937. Moszkva, 1996. 55., 78. Ugyancsak ő volt az, aki felajánlotta, hogy kész saját kezűleg agyonlőni a perben halálra ítélteteket, köztük saját volt feleségét is. (Uo. 80.)
46. Isztocsnyik 1993. 2. sz. 7–11., 15.
47. Egy alkalommal „véletlenül” épp akkor hívta fel, amikor Kreml-beli lakásából a csekisták ki akarták lakoltatni, mire a főtitkár azt javasolta, hogy küldje el őket az anyjukba, máskor, a már kegyvesztett Buharint a mauzóleum mellvédjére kérte fel, de attól tüntetően elzárkózott, hogy beszéljen vele. Rogovin 1996. 179.
48. <http://lists.memo.ru> „Четвертое издание базы данных «Жертвы политического террора в СССР...” kezdetű szöveg helye (a letöltés időpontja: 2015. január 13.)
49. A listákat lásd: https://bessmertnybarak.ru/article/stalinskie_rasstrelnye_spiski/ (a letöltés időpontja: 2023. május 25.)
50. Hlevnyuk 1996. 208–215.
51. Deutscher 1990. 336. A nyilvánvaló párhuzamok mellett Deutscher több különbségre is felhívja a figyelmet. A Szovjetunióban egy hosszabb konszolidációs periódust követően vette kezdetét a forradalom vezéreinek lemészárlása, a francia forradalmi terrorban több spontán elem volt, a sztálini repressziókban erősebb volt az intézményes jelleg.
52. Sztálin titkárságvezetőjének, Alekszandr Poszkrjobisevnek, Szemjon Bugyonnij marsallnak a feleségét kivégezték, a sokáig a vezetésben második embernek számító Molotov és Mihail Kalinyin államfő feleségei megjárták a légerek és börtönök világát, miközben férjeik továbbra is magas posztokat töltöttek be az állami és pártvezetésben. N. A. Poszkrjobiseva: *Moj otyec Alekszandr Nyikolajevics Poszkrjobisev* <http://sloblib.narod.ru/slob/poskreb.htm> „1939 году мою мать – Брониславу Металликову, арестовал Берия...” kezdetű szöveg helye (a letöltés időpontja: 2023. május 15.); Zsena Kalinyina: https://dzen.ru/media/projito/ekaterina-jena-kalinina-ia-v-kremle-byla-ne-chelovek-5bce0e95e61daf00aa97739f?utm_referer=ru.wikipedia.org (a letöltés időpontja: 2023. május 20.)
53. Sztálin, Zsdanov és Molotov beszélgetése Szergej Eizensteinnel és Nyikolaj Cserkasszovval 1947. február 26-án a *Rettegett Iván* film kapcsán. http://grachev62.narod.ru/stalin/t18/t18_200.htm (a letöltés időpontja: 2023. június 1.)

54. A leningrádiak és Voznyeszenszkij ügyéről lásd: Krausz 2003. 90–95. A technokrata, jó szervezőképességgel rendelkező Voznyeszenszkijt Sztálin potenciális utódjaként tartották számon a szovjet kormány élén.
55. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev: *Nyeizvesztnij Sztalin*. Moszkva, 2001. 52.
56. A. Avtorhanov: *Zagadka szmerti Sztalina*. Novij mir 1991. 5. sz. 194–233.
57. Csujev 1991. 327–328.
58. Medvegyev–Medvegyev 2001. 12–47.

L. BALOGH BÉNI

A NÉP SZOLGÁLATÁBAN?

Nicolae Ceaușescu, a „bölc s vezető”

„...mindig teljesítettem a párttól, a néptől kapott küldetéseket, minden körülmények között szolgáltam a szocializmus, a kommunizmus ügyét, nemzetünk általános érdekeit, Románia függetlenségének és szuverenitásának, az egyetemes békének és együttműködésnek az ügyét.”

NICOLAE CEAUȘESCU¹

Egy nap története

■ 1988. január 25-én a bukaresti Köztársasági Palota nagytermében grandiózus ünnepi gyűlést tartottak. A „szeretett és tisztelt vezetőt”, azaz Nicolae Ceaușescu pártfőtitkárt, Románia Szocialista Köztársaság elnökét ünnepelték „forró hazafias” lelkesedéssel 70. születésnapja és „több mint 55 esztendei forradalmi tevékenysége megkezdése” alkalmából.² A teremben vörös és nemzeti színű zászlók övezték az ünneplő arcképet, alatta az alábbi felirattal: „A párt – Ceaușescu – Románia!”. A tisztelgő üzenetet Constantin Dăscălescu miniszterelnök olvasta fel, majd Manea Mănescu, az Államtanács alelnöke magas állami kitüntetésekkel nyújtott át az ország első vezetőjének. Ezután számos társadalmi és pártszervezet üzeneteit tolmácsolták, végül pedig a KISZ, a Pionírszervezet és a Haza Sólymai³ küldöttségei járultak Ceaușescu elé. Az ő beszéde jelentette az ünnepi gyűlés fénypontját. Hosszú szónoklatát a korabeli sajtó beszámolója szerint a jelenlévők „a legélénkebb érdeklődéssel, mélyszéges büszkeséggel és megelégedéssel követték, több ízben erősen megtapsolták, és éljenzésekkel kísérték”.⁴ A szertartással azonban még nem ért véget. Feleségével, Elenával együtt a pártfőtitkár elsétált a Köztársasági Palota terén őt ünneplő emberek közé, bekapcsolódott egy román népi táncba, azaz hórába, majd a Központi Bizottság székhelyének erkélyéről intett búcsút. „Dolgozzunk teljes

Karácsony első napján végezték ki feleségével együtt, miután egy rögtönítélő katonai bíróság népirtás büntette, az államhatárolom aláásásának büntette, valamint egyéb súlyos bűncselekmények miatt golyó általi halálra ítélte.

elhatározottsággal azért, hogy Románia haladjon a kommunizmus felé!” – szölt a biztatás, amit a tömeg kitörő lelkesedéssel fogadott.⁵

A szigorúan cenzúrázott újságok, televízió- és rádióadások alapján úgy tűnhetett, hogy a „román nép nagy fia”, a „tisztánlátó, bölcs vezető”, az immár 23 éve hatalmon lévő Ceaușescu népszerűsége még mindig töretlen, sőt minden addigi mértéket felülmúl. Ez azonban már csak látszat volt, mivel a tömegek lelkesedését ecsetelő diadalittas sajtóbeszámolók nem a valóságról, hanem egy ezzel „párhuzamos”, fiktív világról szóltak. A valóságban ugyanis Románia városainak és falvainak lakói ekkor már régóta hidegben és sötétségben éltek, az alapvető élelmiszercikkeket pedig csak jegyre tudták megvásárolni, már ha egyáltalán lehetett kapni. Hiánycikknek számított egyebek mellett a gyógyszer és a benzín is, továbbá egyre elviselhetetlenebbé vált a harsány propaganda, a cenzúra, valamint az élet minden területére kiterjedő szigorú titkosszolgálati ellenőrzés. Az emberek többségének elege volt Ceaușescu zsarnoki uralmából, a rendszert leginkább már csak az elnyomó politika és a félelem tartotta össze.⁶

Daniel Chirot meghatározása szerint a zsarnokság a hatalommal való visszaélést jelenti.⁷ A szerző megkülönbözteti egymástól a „régimódi”, korrupción alapuló zsarnokságot (például Idi Amin rendszerét Ugandában) az ideológián, de valójában téves meggyőződésen alapuló diktatúráktól (Sztálin, Mao Ce-tung vagy Kim Ir Szen uralma). Bár kétségtelen, hogy Ceaușescu Romániájában nagy volt a korrupció, a „szeretett vezető” mégis sokkal inkább az „ideológiai zsarnokok” közé sorolható – uralmának pusztító hatásait pedig makacsul vallott utópikus (kommunista) és nacionalista nézetei idézték elő elsősorban.⁸ Ruth Ben-Ghiat meghatározását alkalmazva⁹ úgy véljük, Ceaușescu is a „hatalom megszállottja” volt, aki fokozatosan, az 1960-as évek végétől az elődjénél, Gheorghe Gheorghiu-Dejnél jóval erőteljesebb személyi kultuszt vezetett be, az észak-koreaihoz hasonló „dinasztikus” kommunizmusról álmodott, és a társadalom feletti totális ellenőrzés megszerzésére törekedett.¹⁰

Miként vált az egykori cipészinásból kommunista forradalmár? Mennyiben jelölték ki életútját vele született, illetve gyermek- és ifjúkorában kifejlődött személyiségjegyei, milyen családi háttérrel rendelkezett, hogyan szocializálódott? Miként jutott el a hatalom csúcsára? Mit tudunk közel negyed évszázados uralmáról, majd bukásáról? A továbbiakban elsősorban ezekre a kérdésekre keresünk – a teljesség igénye nélkül – a választ.

Cipészinásból hivatásos forradalmár

■ Születésének pontos dátuma nem egyértelmű: Ceaușescu minden önéletrajzában 1918. január 26-át írt – és, mint láttuk, később mindig ezen a napon ünnepeltette magát –, holott az anyakönyvi bejegyzése szerint január 23-án született.¹¹ Szülőfaluja az olténiai, viszonylag népes Scornicești volt, ahol szülei 10 hektár földdel rendelkeztek, és így a módosabb lakosok közé tartoztak. Mind a ketten írástudók voltak. Édesapja, Andruță földműves, a Nemzeti Liberális Párt híve, rövid ideig községi bíró. A falubeliek emlékezetében igen gyakran italozó, szoknyavadász férfiként maradt meg.¹² Édesanyja, Licsandra (Alexandra) háztartásbeli, mélyen vallásos asszony volt, aki vasárnaponként – férje nélkül – a kisgyerekeit is elvitte a templomba. Tíz gyerekük született, egy közülük korán meghalt.¹³

Nicolae a harmadik volt a sorban. Alacsony termetű, sovány, szeplős, beszédhibás, visszahúzódó gyerekként emlékezett rá a rokonság. Ő maga szinte soha nem beszélt gyerekkoráról, mindössze két történetet mondott el. Az egyik szerint tízéves korában pálinkát ivott, és részegségében arra biztatta testvéreit, rombolják le földig a családi házat, és építsenek helyette nagyobbat. A másik arról szólt, hogy egyik télen elfogyott a tűzifájuk, de az apja nem vett helyette másikat, hanem azt mondta, éjszaka mindenki húzódjon jobban össze, nappal pedig öltözzön fel melegebben.¹⁴

Mindössze négy elemiit végzett. Szülőfaluja iskolájába járt, és az 1990 előtti hivatalos propaganda állításaitól eltérően nem volt kiváló tanuló, de a jók közé tartozott. Nagyfokú műveletlensége egész életében végigkísérte, bár később autodidakta módon igyekezett a hiányzó tudás legalább egy részét pótolni. Nem bizonyítható, de valószínűleg mindössze két regényt olvasott el egész életében.¹⁵

A megélhetési lehetőségek hiánya miatt és édesanyja biztatására 1929-ben vagy 1930-ban elhagyta Scornicești-et, és felköltözött Bukarestbe a már cselédként ott dolgozó nővéréhez, Niculinához.¹⁶ Ezzel teljesen új szakasz kezdődött életében. Nem volt pénze, szülei még az utazását sem fizették. Cipészinásnak állt be nővére munkáltatójához, akinek műhelye Bukarest szívében, a Calea Victoriei sugárúton volt. Szorgalmas és engedelmes inasnak bizonyult, mestere is emberségesen bánt vele.¹⁷

A kommunista eszmékkel új mesterénél 1933-ban került első ízben kapcsolatba egy Vasile Dumitrescu nevű személy révén, aki beszervezte az illegális mozgalomba.¹⁸ Dumitrescu úgy emlékezett, hogy amikor először meglátta a „parasztgyereket”, az „nagy gyűlölettel” kalapált egy bakancsot.¹⁹ Nehéz eldönteni, hogy a 15 éves serdülő miért csatlakozott a kommunista mozgalomhoz. Az egyik magyarázat az lehet, hogy a tanulatlan, de intelligens és becsvágyó fiatal így próbált kitörni a társadalom perifériájáról, ebben vélte felfedezni érvényesülésének útját. Talán indulatos természete, voluntarizmusa is közrejátszott döntésében, de persze a véletlennek is szerepe lehetett – annak, hogy megismerte Dumitrescut. Tény, hogy tagja lett a kommunista ifjúsági szervezetnek, és csakhamar összeütközésbe került a hatóságokkal. Első ízben 1933 novemberében vették őrizetbe, mivel a csizmadiák szakszervezetének öt másik tagjával együtt tiltakozott néhány sztrájkoló munkás letartóztatása ellen. Konkrétan az volt a vád ellenük, hogy az utcán botránnyt keltettek, és betörték egy cipőüzlet ablakát.²⁰ Néhány nap elteltével szabadon engedték, de 1934 nyarán rövid időre megint őrizetbe került, ezúttal azért, mert társaival együtt szolidaritási nyilatkozatokat vitt Craiovára, ahol egy kommunistaellenes per zajlott. Később ismét elfogták mint „ismert kommunistát”, és bilincessel a kezén, gyalog, rendőrörsről rendőrörsre hurcolva hazatoloncolták Scornicești-re. Ez a számára szégyenteljes jelenet fennmaradt a családi legendáriumban is. Állítólag otthon egy hétig nem beszélt senkivel, majd az apja, miután a vásárban eladta az ökreit (mások szerint egy juhot), azzal nyújtotta át neki az így szerzett pénzt, hogy menjen, ne lássa többé.²¹

1936-ban tartóztatták le újból húsz társával együtt. A Brassóban lezajlott perben két év börtönre ítélték. Büntetése nagy részét a hírhedt doftanai börtönben ülte le, ahol Gheorghe Gheorghiu-Dej mellett több más, 1945 után vezető funkciót betöltő kommunistát is megismert. Ezzel értékes kapcsolati hálóra tett szert, amelynek majd nagy hasznát veszi politikai karrierje építése során. Doftana kulcsszerepet játszott személyisége és gondolkodása alakításában. Emlékezetében úgy maradt meg ez a börtön, mint „a forradalmi gondolkodás akadálya”,

mivel az elítéltek kölcsönösen tanították egymást, és megvitatták a marxizmus-leninizmus kérdéseit. Igaz, mindez elsősorban *A Szovjetunió Kommunista (Bolshevik) Pártjának története – rövid tanfolyam* című könyv, valamint egyéb sztálinista ihletésű munkák bemagolását jelentette.²² Újabb megszegyenülésben volt része, mert egy alkalommal rajtakapták, amint megdézsmálta beteg cellatársa ennivalóját. Életre szóló traumát okozhatott az is, hogy börtöntársai bizottságot hoztak létre a kommunista párt egyik alapítójával, Şmil Marcovici-csal való állítólagos homoszexuális kapcsolata kivizsgálása végett. A vizsgálat eredményét nem tudjuk, valószínű azonban, hogy ez az eset is hozzájárulhatott a későbbi felesége, Elena Petrescu iránti teljes érzelmi függőségéhez.²³

Elenát, aki szintén vidékről jött a fővárosba szerencsét próbálni, a börtönből való szabadulása után ismerte meg, és 1939 tavaszán már együtt voltak.²⁴ A romániai kommunista történetírás hamisításai közé tartozik, hogy az 1939. május 1-jei nagy bukaresti tüntetést ők szervezték a párt megbízásából, hiszen még az sem bizonyítható, hogy egyáltalán részt vettek-e azon. Mint ahogy az sem igaz, hogy Ploieşti városában két hónapig káderiskolába járt.²⁵

1940 nyarán „kommunista agitáció” vádjával ismét letartóztatták, és börtönbe zárták. Ezúttal Jilaván ült 19 hónapig, onnan átvitték Karánsebesre, 1943-ban pedig a zsilvásárhelyi (Târgu Jiu) internálótáborba. Az 1944. augusztus 23-i átállítás előtti hetekben került szabadlábra. Jilaván megszegte a konspiráció íratlan szabályait, mivel fogorvoshoz menet egy konspirált lakásban találkozott Elenával, amiért utóbb megrótták pártvonalon. Emlékei szerint ezekben a hónapokban szakkönyveket olvasott, és klasszikus román költők verseit tanulta. Karánsebesen újra a régi „doftanisták” közé került, ráadásul a börtön festőműhelyének főnöke lett.

Összegezve életének ezt a szakaszát, 26 éves koráig több mint hat évet töltött börtönökben és internálótáborban. Amikor pedig szabadlábban volt, kommunista forradalmárként 1933-tól 1944 augusztusáig illegalitásban működött. Legfokonyabb évei jó részét tehát, akár börtönben, akár szabadlábban – Stelian Tănase találó kifejezésével – „föld alatt”, az „alagsorban” (subterană) töltötte, és ez rányomta bélyegét a személyiségére. Félanalfabétaként a börtön jelentette számára az iskolát, amit az életről és a politikáról tudott, azt nagyrészt ott tanulta meg.²⁶

A „proletárkalapács”

■ 1944. augusztus 23-a után az akkor még ezer főt sem számláló romániai kommunista párttaggal együtt úgy érezhette, hogy az üldöztetések után végre eljött az ő ideje is. Meg volt győződve saját személye fontosságáról, és arról, hogy vezető szerepre hivatott. Ambiciózus, energikus volt, a kommunista eszmék iránt elkötelezett, jó szervezőkészséggel és nagy munkabírással rendelkezett. Börtönévei miatt tekintélye volt a pártban, és kiváló kapcsolatokat ápolt mind a volt illegalistákkal, elsősorban Gheorghiu-Dejzsel, mind pedig az úgynevezett moszkovitákkal, köztük Vasile Lucával (Luka Lászlóval). Hátrányt jelentett viszont dadogása, emiatt nem volt jó szónok, ráadásul egyes szavakat élete végéig következetesen helytelenül ejtett ki.²⁷ Azonban csillapíthatatlan szereplési vágya, azon törekvése, hogy mindig a figyelem középpontjában legyen, felülkerekedett kisebbségi érzésén, amelyet igen gyakran erőszakossággal kompenzált.

Politikai karrierje 1944. augusztus 30-án vette kezdetét. Aznap vonultak be a szovjet csapatok Bukarestbe, és ő is tagja volt annak a többnyire kommunisták-ból álló küldöttségnek, amely üdvözölte őket. Még ugyanaznap egy nagygyűlésen, Elenával az oldalán, elmondta élete első nyilvános politikai beszédét. 1945 júniusáig ő vezette a Kommunista Ifjúsági Szövetséget, és bekerült a Romániai Kommunista Párt új, kilenc főből álló vezetőségébe, ahol a fiatalság problémáival foglalkozott.²⁸ A párt központi aktívájának 1944. szeptember 23-án és 24-én tartott első ülésén Ana Pauker, Gheorghiu-Dej és mások hozzászólásaihoz képest feltűnően röviden fejtette ki véleményét: biztosította a pártot arról, hogy mindent meg fog tenni a kijelölt célkitűzések megvalósítása érdekében.²⁹ Fél év elteltével már sokkal kevésbé volt megilletődött, és a párt tartományi oktatóinak értekezletén érdemben is hozzászólott a vitához.³⁰

Az illegalista forradalmárból pártaktivista lett, karrierje felfelé ívelt. A Központi Bizottságon belül a mezőgazdasági részleg helyettes vezetője, majd Dobrudza tartomány helyettes párttitkára, 1946 augusztusában pedig Olténia tartomány párttitkára lett. Keménykezű és ellentmondást nem tűrő vezetőnek bizonyult, ezért párttársai közül többen a „proletárkalapács” jelzővel illették.³¹

1946 novemberétől parlamenti képviselő, 1948-tól pedig a földművelésügyi minisztérium államtitkára, majd miniszterhelyettese, rövid ideig ő felelt a mezőgazdaság szövetkezetesítéséért. 1950-ben katonai területre irányították. Annak ellenére, hogy soha nem teljesített katonai szolgálatot, vezérőrnagyi rangot kapott, és kinevezték Emil Bodnăraş nemzetvédelmi miniszter (későbbi nevén: a fegyveres erők minisztere) egyik helyettesének, továbbá a hadsereg politikai igazgatóságának élére. Elsődleges feladata az volt, hogy megtisztítsa a haderőt a „megbízhatatlan” személyektől, és sztálinista szellemben indoktrinálja azt, politikai-ideológiai nevelésben részesítve a katonákat. 1951–1952-ben „továbbképzés” végett Moszkvába küldték, ahol néhány hónapig a „Mihail Frunze” katonai akadémia előadásait hallgatta tolmács segítségével, mert nem beszélt oroszul.³² A hadsereg-nél eltöltött évek erős hatást gyakoroltak személyiségére. Büszkén viselte az egyenruhát, katonásabb lett a magatartása, és egyesek szerint beképzeltté vált.³³

1954-ben nagyot lépett előre a párthierarchiában: a Politikai Bűró póttagja lett, és beválasztották a párt napi ügyeinek intézését irányító, újonnan megalakult négytagú titkárságba. Titkárként a szervezési ügyekért felelt, és ezzel 36 évesen gyakorlatilag a párt második embere lett. Alig tíz évvel az internálótáborból való szabadulása után a hatalom csúcsa közelébe került. Felemelkedését politikai tehetsége, valamint mértéktelen ambíciója és hatalomvágya mellett a Gheorghiu-Dejhez való feltétel nélküli hűségének is köszönhetette.³⁴ Az SZKP XX kongresszusa után is követte a pártfőtitkár dogmatikus, sztálinista politikáját. A Román Munkáspárt hivatalos irányvonalának megfelelően csak szavakban határolódott a sztálinizmus bűneitől, azt hangoztatva, hogy Ana Pauker, Vaile Luca és Teohari Georgescu 1952-es eltávolításával pártja már akkor megszüntette a visszaéléseket.

Családi életét illetően még 1947-ben elvette feleségül Elenát. Három gyerekük, két fiuk és egy lányuk született: Valentin (1948), Zoia (1949) és Nicolae vagy Nicu (1951). Családja mindazon kedvezményt élvezhette, amelyek a magas beosztású pártaktivistáknak jártak (luxusvillák használata, kivételezett helyzet az élelmi-szer-beszerezés, az egészségügyi ellátás vagy a gyermekei oktatása terén stb.).

Az 1956-os magyar forradalom kitörését követő napokban a párt megbízásából arról igyekezett meggyőzni a bukaresti ifjúságot, hogy ne kövesse a magyar

példát. Tagja lett az október 30-án megalakult, Emil Bodnăraş által vezetett négytagú általános parancsnokságnak, amelynek feladata a rend biztosítása volt Románia területén.³⁵ Az „ellenforradalom” romániai „tanulságait” a Román Munkáspárt vezetősége és a belügyminisztérium 1957. február 23-i együttes zárt ülésén vonta le. Olyan jövőképet rajzolt fel, ahol a besúgás állampolgári kötelességtudatból fakad, és nem az erőszak vagy a zsarolás nyomására. Hatalomra kerülve ezt a besúgás ethoszára épülő rendszert igyekezett megvalósítani.³⁶

Gheorghiu-Dejzsel együtt azonban már ezt megelőzően rájött, hogy az országot nem lehet pusztán terrorral vezetni, és az uralkodó marxista-leninista ideológia önmagában nem elég a tömegek mozgósításához, a hatalom megtartásához, ezért azt „nemzeti mázzal” kell bevonni. Erre a felismerésre utal, hogy magas rangú katonatisztek előtt 1954-ben állítólag kijelentette: a román kommunizmust „nemzetivé” kell változtatni.³⁷ Az erdélyi magyar értelmiség képviselőivel 1959-ben került közelebbi kapcsolatba, a párt ugyanis őt bízta meg azzal, hogy vonja össze a kolozsvári magyar Bolyai Egyetemet a román Babeş Egyetemmel. Feladatát ellentmondást nem tűrő módon, kemény kézzel hajtotta végre. Személyesen vezette le a február 26. és március 1. között lezajlott kolozsvári értekezleteket, intoleráns, agresszív magatartást tanúsítva. Sértő megjegyzésekkel szakította félbe Balogh Edgár és Szabédi László egyetemi tanárok, valamint Nagy István író, a Bolyai Egyetem egykori rektora beszédeit, és rendreutasította őket.³⁸ Hivatalosan a kisebbségek „kulturális szeparatizmusa” elleni küzdelem szükségességével indokolta az összevonást, valójában azonban az erdélyi magyar iskolahálózat fokozatos felszámolása, elrománosítása volt a cél.³⁹

Mivel Gheorghiu-Dej ekkor már inkább a külpolitika (a Szovjetuniótól való viszonylagos függetlenedés) és a gazdasági kérdések érdekelték, így gyakorlatilag ő vezette a pártot. Klientúrát épített, igyekezett minden fontosabb tisztségbe a saját választottjait ültetni, akik ezért hálával tartoztak neki. Kiválóan értett embertársai manipulálásához, jó intrikusnak bizonyult, voluntarizmusa pedig egyre nagyobb méreteket öltött. Beosztottaihoz katonásan szigorú volt, feltétlen engedelmességet várt el tőlük, Gheorghiu-Dejzsel szemben viszont szolgálatkésznek és tisztelettudónak bizonyult. A kettejük közötti kapcsolat 1964–1965 telén romlott meg. Ennek fő oka a mezőgazdaság kérdéseiben vallott eltérő álláspontjuk volt: míg az első titkár növelte volna a termelők érdekeltségét és a mezőgazdasági szövetkezetek önállóságát, addig Ceauşescu ellenezte azt. A konfliktus nyílt felszínre törését – és ezzel együtt Ceauşescu valószínűsíthető háttérbe szorítását – csak Gheorghiu-Dej 1965. március 19-én bekövetkezett halála akadályozta meg.⁴⁰

Halálos ágyán a párt első titkára először Ion Gheorghe Maurer miniszterelnököt javasolta utódjának, majd miután az nem vállalta el, Gheorghe Apostolt, a Politikai Bűrő tagját jelölte ki. Ebbe azonban Ceauşescu, aki vezető párttársai közül a legjobban szerette volna betölteni a megüresedett tisztséget, nem törődött bele. Titkos háttéralkuk segítségével elérte, hogy Maurer kezdeményezésére a Politikai Bűrő őt javasolja első titkárnak, amit március 22-én a Központi Bizottság (KB) egyhangúan meg is szavazott.⁴¹ Ceauşescu ezzel 47 évesen a hatalom csúcsára ért.

■ A megválasztását követő időszakban fokozatosan eltávolította politikai riválisait, és a teljes hatalom megszerzésére törekedett. Az 1965-ben megrendezett IX. kongresszuson a párt nevét Román Munkáspártról Román Kommunista Párt-ra (RKP) változtatták, ő maga pedig első titkárból főtítkárrá lett, hogy ezáltal is növelje tekintélyét. Igyekezett azonban szerénynek is mutatkozni: megtiltotta például, hogy a kongresszuson skandálják a nevét,⁴² igaz, hosszú beszédeit már akkor sűrű tapsviharakkal szakította félbe a hallgatóság. Jó benyomást keltett a nyugati tudósítók körében, akik a pártélet demokratizálódása és a külpolitikai nyitás folytatójának állították be.

Uralma első éveiben valóban úgy tűnt, hogy a viszonylag fiatal, dinamikus pártfőtítkárra a belpolitikai liberalizálás híve. Főleg kulturális téren enyhített valamelyest a diktatúra nyomásán, így sokszínűbbé vált a sajtó, az irodalmi, a színházi élet, és Nyugaton készült filmeket is lehetett nézni. Jobban odafigyeltek a romániai magyarságot érintő problémákra, teret engedtek a magyarok saját elittel és anyanyelvhasználattal történő politikai integrációjának.⁴³ A belpolitikai liberalizálás korlátait azonban jól jelezte, hogy az RKP totális ellenőrző szerepe semmit sem csökkent. Sőt a lakosság alacsony születési arányszáma miatt aggódo Ceaușescu a legintimebb magánszférára is kiterjesztette az állami beavatkozást: 1966-ban betiltották az abortuszt és a fogamzásgátló eszközök forgalmazását, különadóval sújtották a gyermektelen személyeket.⁴⁴

Külpolitikáját illetően az elődje által megkezdett úton haladt mindvégig: folytatta a szocialista táboron belüli ún. különutas, lényegében szovjetellenes politikát és a Nyugat felé nyitást.⁴⁵ Míg azonban Gheorghiu-Dej óvatos volt, és alaposan mérlegelte tettei várható következményeit, Ceaușescu sokszor megfontolatlanul cselekedett, voluntarista és rugalmatlan volt. Figyelmen kívül hagyta, hogy egy viszonylag kis ország vezetője, és fontos világpolitikai tényezőnek képzelte magát, be akart kerülni a történelemkönyvekbe. Túlértékelte saját szerepét és képességeit, úgy gondolta, mindenki másnál előrébb való. Talán csak Charles De Gaulle iránt érzett némi csodálatot,⁴⁶ hiszen ugyanazt a szerepet próbálta eljátszani a keleti blokkban, mint Franciaország a nyugati szövetségen belül.⁴⁷ Megnyilatkozásaiban egyre sűrűbben tűntek fel az alábbi szövegek: függetlenség, szuverenitás az államközi kapcsolatokban, semlegesség a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom vitáiban, kizárólagos nemzeti illetékesség minden kérdés eldöntésében.⁴⁸ Hosszú uralma idején szinte minden beszédében kiemelte, hogy a szocialista Románia független és szuverén állam, amely nem tűri a belügyeibe való beavatkozást. Szovjetellenességében azonban soha nem ment el a szakításig – mint Albánia –, nem vonta kétségbe a KGST és a Varsói Szerződés legitimitását, bár gyakran élt vétőjogával.⁴⁹

Politikusi karrierjének legfényesebb éve 1968 volt. A prágai tavasznak nevezett csehszlovákiai demokratizálási kísérlet eltiprásának tervébe Brezsnyev nem vont be Ceaușescut, akit így az 1968. augusztus 20-áról 21-ére virradó éjjel megindult katonai intervenció meglepetésként ért. Mivel attól tartott, hogy Romániát is támadás érheti különutas politikája miatt, sürgősen összehívta a párt vezető testületeit, majd kora délután a Köztársasági Palota terén összegyűlt több tízezer tömeg és a rádió mikrofonja előtt keményen elítélte a Varsói Szerződés csapatainak agresszióját. Nagy hibának nevezte az inváziót, amely veszélyezteteti az európai békét, a szocializmus ügyét, és szégyenteljes a nemzetközi

munkásmozgalomra nézve. Bejelentette, hogy létrehozzák a felfegyverzett hazafiás gárdákat, és a párt vezetése nevében megígérte, soha nem fogják elárulni a hazát és a nép érdekeit. Élete legjobb beszédét mondta el aznap, amelyet őszinte lelkesedéssel fogadott az ország lakossága, és a nemzeti büszkeség érzése lett úrrá rajta.⁵⁰ Augusztus 24-én Jugoszláviában titokban találkozott Titóval, és azt kérte tőle, nyisson „folyosót” a két ország között, hogy szovjet támadás esetén Jugoszláviában szervezzék meg a román fegyveres ellenállást.⁵¹

Habár a prágai tavasz eltiprása kapcsán „csak” azt kifogásolta, hogy a Szovjetunió durván beavatkozott egy másik ország belügyeibe, és nem tette szová a csehszlovákiai demokratizálási folyamat visszafordítását, bátor és határozott viselkedése így is figyelemre méltó. Rövid időre sikerült valódi nemzeti egységet teremtenie. Romániában megugrott a népszerűsége, a nyugati sajtóban pedig valószínű hősként ünnepelték. Ezt a páratlan esélyt azonban hosszú távon nem tudta kihasználni, sőt a következő több mint két évtizedben, hatalma összeomlásáig, teljesen eljátszotta.

Az 1968. augusztusi össznépi lelkesedést hatalmi pozícióinak további erősítésére használta, és már ekkor elkezdte kiépíteni mértéktelen személyi kultuszát. Az 1971. júniusi kínai és észak-koreai látogatásai még inkább felerősítették sztálinista hajlamait, és meggyorsították a már korábban elindított folyamatokat: a részleges nyitást felváltotta az egyre inkább beszűkülő kulturális élet, az ismét szigorodó cenzúra, a fokozódó politikai-ideológiai nyomás, az erősödő propaganda. Mindezt jól jelezték az ún. júliusi tézisek, azaz Ceaușescu 1971. július 6-án az RKP KB Végrehajtó Bizottsága előtt elmondott beszéde. Ez 17 pontban foglalta össze a feladatokat, és egyebek mellett előírta a párt vezető szerepének megerősítését, a „tömegpolitikai munka” kibővítését, az írott sajtó, a rádió, a televízió, a könyvkiadás, a színházak és mozik szerepének növelését a szocialista nevelés terén.⁵² Személyi kultusza addig nem tapasztalt mértéket öltött: 1974. március 28-án megválasztották az ország elnökévé, amely alkalomból elnöki jogart is átnyújtottak a bizánci pompát kedvelő Ceaușescunak. A „nép szeretett vezetőjének” hatalma így már szinte korlátlan volt: egy személyben államelnök, pártfőtítkár, a hadsereg főparancsnoka és az államtanács elnöke. Leválthatatlanná vált. Egyre több vezetői kulcspozíciót bízott közvetlen családtagjaira is. Elena 1972-ben a Központi Bizottság, a rá következő évben pedig a Végrehajtó Bizottság tagja lett. Később ő felelt a káderkinevezésekért, 1981-től 1989-ig pedig első miniszterelnök-helyettes. Informális befolyása is egyre nagyobb lett: Nicolae Ceaușescu „1. sz. kabinetje” mellett az övé volt a „2. sz. kabinet”.⁵³ Félművelt, ambiciózus és bosszúálló volt; kihasználta férje egyre növekvő paranoiáját, és arra bízta, engedjen szabad teret becsvágyának.⁵⁴

Mindeközben a pártfőtítkár 1965 végén leérettségizett,⁵⁵ sőt egy hónap múlva egyetemi oklevelet szerzett közgazdaságtanból. 1978. január 24-én pedig, két nappal a 60. születésnapja előtt, mintegy „születésnap ajándékként”, két doktori címet is adományoztak neki: egyet politikai tudományokból, a másikat közgazdaságtanból – annak ellenére, hogy komoly tudományos tevékenységet soha nem fejtett ki.⁵⁶ Követve Elena példáját, a Román Akadémia 1974-ben választott teljes jogú tagjává, 1985-ben ő is akadémikus lett, mi több, a neves intézmény tiszteletbeli elnöke.

Mélyen meg volt győződve annak igazságáról, amit hódolói terjesztettek róla, miszerint „ragyogó forradalmár gondolkodó és a kortárs világ prominens személyisége”,⁵⁷ a marxista-leninista gondolkodás alkotó továbbfejlesztője. Ezt

az állítást sulykolták a román propagandaszervek is, amelyek jóvoltából például 1970 és 1989 között külföldön több mint kétszáz, Ceaușescu előtt „tisztelgő” kötet („volum omagial”) jelent meg – nagyrészt a román állam pénzén – különböző nyelveken, többnyire válogatott beszédei vagy a róla szóló életrajzok.⁵⁸ Elhitte magáról, hogy minden téren ő a legjobb, mindenkinél mindent jobban tud. A saját csalhatatlanságába vetett hitet példázzák az uralma idején rendszeresített ún. munkalátogatások, amelyeken „hasznos utasításokat” adott napi munkájuk kapcsán tanároknak, mérnököknek, bányászoknak, munkásoknak, földműveseknek, akik a tévékamerák előtt szorgalmasan jegyzetelték szavait.⁵⁹ Az 1970-es évektől kedvelt területe volt Románia történelme, amelyre romantikus-nacionalista szellemben, a végtelenségig leegyszerűsítve hivatkozott beszédeiben. „Iránymutatásait” itt is kötelezővé tették, és az iskolákban e szerint tanították az ország történelmét.⁶⁰

„Az én hobbim a szocializmus építése Romániában” – nyilatkozta 1988-ban, és ez az állítása jól kifejezi rendszerének neosztálinista lényegét.⁶¹ Jövőképét a különutas kül- és gazdaságpolitika, a fokozott iparosítás és urbanizáció, a politikai, illetve gazdasági reformok elutasítása, a homogén román társadalom- és nemzetépítés határozta meg.⁶² Az 1969-ben tartott X. pártkongresszuson a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” megvalósítását tűzte ki célul. Ez elsősorban a már korábban elkezdett iparosítás, különösen a nehézipar – így például az energia- és nyersanyagfaló vaskohászat vagy petrokémia – fejlesztésének erőltetését jelentette. Voluntarista módon irreálisan magasra emelte a beruházási rátát és az ötéves tervek gazdasági előirányzatait. Az 1973-as és 1979-es olajválságokkal együtt mindez egyre nagyobb feszültségeket okozott a gazdaságban és a lakosság ellátása terén: gyorsan emelkedtek az árak, áruhiány lépett fel, az ország külföldi adóssága pedig elérte a több mint 10 milliárd dollárt.⁶³ Döntése, hogy 1990-ig erőltetett ütemben visszafizetteti ezt az összeget, katasztrofális következményekkel járt az országra nézve, és az ezt követő megszorítások kilátástalan helyzetbe sodorták a lakosságot. 1980–1982 között az alapvető élelmiszercikkek esetében fokozatosan bevezette a jegyrendszert, amit álságos módon tudományos alapokon nyugvó „racionális élelmezési programnak” nevezett.⁶⁴ „Racionalizálta” az üzemanyag-vásárlást is, a lakások pedig sötétbe borultak és hidegek lettek: 1988-tól – az iskolák és óvodák kivételével – a közintézményekben télen legfeljebb 16 Celsius-fokot engedélyezett. Igaz, jótanáccsal is szolgált – talán eszébe juthatott apja egykori intelme: mindenki öltözzön fel melegebben! A realitásoktól teljesen elszakadva azzal is nagy hibát követett el, hogy 1984-ben új lendületet adott a már korábban elkezdett településrendezésnek, és a „városrendezés” után a „falurendezést” is tervbe vette. Eszerint 1990-re Romániában a városi lakosságnak el kellett érnie az összlakosság 57-58%-át, a több mint 13 ezer falu közül pedig majdnem négyezret felszámoltak volna.⁶⁵ A „falurombolásként” emlegetett terv nagy felzúdulást váltott ki Nyugaton, és még jobban megbélyegezte a rendszert. Mindezt csak tetézte, hogy a nélkülöző lakosságnak megalázó módon naponta azt sulykolták, miszerint „a román történelem leggyümölcsözőbb korszakában” él, „a hőn szeretett és tisztelt” „lánglelkű hazafi” pedig „millió szállal kapcsolódik a néphez”, és „a dolgozók anyagi és szellemi életszínvonalának szüntelen emelése érdekében” dolgozik.⁶⁶ Azt, hogy a zsarnoknak való behódolás, a kilátástalanságba való néma beletörődés csak a felszín, jól jelezte az 1987-es brassói munkáslázadás, tíz évvel korábban pedig a Zsil-völgyi bányászok sztrájkja.

Külpolitikával Ceaușescu 1968 után is előszeretettel foglalkozott. Nagy „békeharcosnak” könyvelte el magát, megpróbált közvetítőként fellépni a nemzetközi konfliktusokban, és jó kapcsolatokat ápolt az ún. harmadik világ országai-
val. Bár egyáltalán nem csodálta a Nyugatot, azért igyekezett maximálisan meg-
lovagolni az ott tapasztalható népszerűségét. Kommunista vezetőként sikernek
könyvelhette el, hogy az 1970-es években három hivatalos látogatást tett az Egye-
sült Államokban: 1973-ban Richard Nixon, 1975-ben Gerald Ford, 1978-ban pedig
Jimmy Carter vendégeként. (Nixon és Ford 1969-ben és 1975-ben voltak Bukarest-
ben.) Az amerikai vezetés célja elsősorban az volt, hogy éket verjen a keleti tömb
országai közé és ösztönözze Románia demokratizálódását, Ceaușescu pedig sa-
ját nemzetközi tekintélye növelésén túl hitelt és modern nyugati technológiát
próbált szerezni.⁶⁷ 1978-ban II. Erzsébet királynő is fogadta a nagy-britanniai
hivatalos látogatáson lévő Ceaușescu házaspárt a Buckingham-palotában.
Az 1980-as évek közepétől azonban Románia nemzetközileg teljesen elszigetel-
lődött, és Ceaușescu merev reformellenessége, valamint elnyomó belpolitikája,
az emberi jogok sorozatos megsértése miatt népszerűtlen politikus lett a nyugati
országokban. A Mihail Gorbacsovval való utolsó, 1989. december 4-i moszkvai
találkozójukon a szovjet párttitkár állítólag próbálta meggyőzni Ceaușescut a
reformok szükségességéről, de hiába.⁶⁸ Egyikük sem tudhatta, hogy a neosztáli-
nista romániai rendszer néhány hét múlva megbukik, a Ceaușescu házaspárt pe-
dig kivégzik.

„Le Ceaușescuval!”

■ Mint minden zsarnok, azt hitte, uralma örökké fog tartani. Makacsul ragasz-
kodott hatalmához, és azzal áltatta magát, hogy mivel a népét szolgálja, ezért to-
vábbra is szükség van rá. Ezzel magyarázható, hogy nem észlelte az uralmát köz-
vetlen fenyegető veszélyt, és 1989. december 18-án, három nappal a temesvári
tüntetések kirobbanása után, az eredeti programjának megfelelően háromnapos
hivatalos látogatásra Iránba utazott. Előtte azonban habozás nélkül elrendelte,
hogy Temesváron a Tőkés László református lelkész kilakoltatása ellen tiltakozó,
majd 16-án és 17-én már rendszerellenes jelszavakat – „Le a kommunizmussal!”
„Le Ceaușescuval!” – skandáló tömege tüzet nyissanak a katonasággal kiegészít-
ett rendfenntartó erők.⁶⁹ Hazatérve Iránból, december 20-án televízió- és rádió-
beszédben ítélte el az időközben egész Temesvárt elfoglaló több ezer forradalmár
akcióját. Huligánoknak, nemzetelleneseknek és terroristáknak nevezte őket,
akik „reakciós, imperialista, irredenta, sovinszta körökkel és különböző idegen
országok titkosszolgálataival” állnak szoros kapcsolatban, végső céljuk pedig
Románia területi egységének megbontása, az ország függetlenségének és szu-
verenitásának felszámolása.⁷⁰

Ezt követően végzetes lépésre szánta el magát: másnapra a bukaresti Köztár-
sasági Palota térre nagygyűlést hívott össze, hogy az támogatásáról biztosítsa és
elítélje a temesvári „huligánokat”. Ugyanazon a helyen, ahol 1968. augusztus
21-én nagy hatású szónoklatot tartott, most ismét kiállt a tömeg elé. Beszédét
azonban a tömeg félbeszakította, többen lehurrogták. Nem tudott úrrá lenni a
helyzetben, a nagygyűlés rendszerellenes tüntetéssé változott. A rendfenntartó
erők ismét brutálisan beavatkoztak, de a tiltakozási hullám ennek ellenére to-
vább terjedt, sőt az ország több más városában is tüntetések kezdődtek. Másnap,
december 22-én a bukaresti munkások tömegesen indultak meg a Központi

Bizottság székháza felé, és a lemondását követelték. Utoljára még kiment az épület erkélyére, hogy beszéljen a tüntetőkkel, de kifütyülték és megdobálták. Miután a hadsereg is átállt a tüntetők oldalára, a feleségével, valamint néhány más személlyel egy helikopter fedélzetén délben elhagyta a székházat – és ezzel véget ért közel negyedszázados uralma. Târgovişten tartóztatták le még ugyanazon nap délután, majd egy helyi laktanyába szállították. Karácsony első napján végezték ki feleségével együtt, miután egy rögtönítélő katonai bíróság népirtás bűntette, az államhatalom aláásásának bűntette, valamint egyéb súlyos bűncselekmények miatt golyó általi halálra ítélte.

■ JEGYZETEK

1. Részlet Nicolae Ceauşescu 1988. január 25-i beszédéből. Elhangzott a 70. születésnapjának és a „több mint 55 esztendei forradalmi tevékenysége megkezdése” évfordulójának szentelt tisztelegő bukaresti ünnepi ülésen. *Előre* 1988. január 27. 1–2.
2. 1978-tól 1989-ig minden év január 26-án nemcsak Ceauşescu születésnapját ünnepelték rendszeresen, hanem arról is megemlékeztek, hány éve fejt ki forradalmi tevékenységet. (Korábban egyszer már 1973-ban is megemlékeztek erről.) Manuela Marin: *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceauşescu 1965–1989*. Editura ALTIPI, Alba Iulia, 2008. 196–198.
3. A Haza Sólymai nevű szervezetet 1976-ban alapították Romániában Ceauşescu javaslatára, célja a 4–7 éves gyerekeknek a haza és a kommunista párt iránti szeretet való nevelése volt. A „sólymoknak” fel kellett ismerniük a pártfőtitkár és felesége arcképét.
4. *Előre* 1988. január 27. 5.; *Scînteia* 1988. január 26. 5. E beszéd rövid részletét képezi a tanulmány mottójának választott idézet.
5. Lásd *Előre* 1988. január 27. 5.
6. *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*. Buc., 2006. 619.
7. Daniel Chirot: *Modern Tyrants. The Power and Prevalence of Evil in Our Age*. The Free Press, New York, 1994. 2.
8. Uo. 167–168.
9. Ruth Ben-Ghiat: *A hatalom megszállottjai. Mussolinitől napjainkig*. Kossuth Kiadó, [H. n.] 2021. Könyvében a szerző nem foglalkozik a kommunista vezetőkkel, így Ceauşescuval sem.
10. A romániai kommunizmus történetéről – a teljesség igénye nélkül – lásd pl.: Lucian Boia: *Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe)*. Editura Humanitas, Buc., 2016. Magyarul: *A román kommunizmus különös története (és szerencsétlen következményei)*. Koinónia, Kvár, 2020°; Adrian Cîroianu: *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*. Curtea Veche Publishing, București, 2007°; *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România...* i. m.; Dennis Deletant: *România sub regimul comunist*. Fundația Academia Civică, București, 2012°; Vladimir Tismăneanu: *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*. Editura POLIROM, Iași, 2005.
11. Az egyik korabeli feltételezés szerint Ceauşescu úgy gondolhatta, születésnapját elhomályosítja a másnapi nagy román ünnep: január 24-e (1859-ben ekkor egyesült Havasalföld és Moldova), ezért távolabb tette ettől a naptól. Lavinia Betea: *Ceauşescu și epoca sa. Corint Istorie autori români*, Buc., 2021. 17. Ceauşescu életrajzi adatait ismertette a továbbiakban nagyrészt e munkára támaszkodunk.
12. Uo. 24.
13. Nicolae Ceauşescu testvérei közül később többen magas beosztásba kerültek. Ilie Ceauşescu hadtörténész például az 1980-as években a nemzetvédelmi miniszter helyettese, míg Nicolae Andruță (Nicu) Ceauşescu Securitate-tábornok volt.
14. Mind a két elbeszélés utólag szimbolikus értelmet is nyerhet, gondoljunk a hírhedt falrendezésre (az ún. szisztematizálási) tervére, valamint az 1980-as évek szélsőséges takarékoskodási intézkedéseire. Betea: *Ceauşescu și epoca sa...* 39–40.
15. Uo. 43. E két regény: Marin Preda: *Moromeții*; Titus Popovici: *Setea*. Az első közülük ugyanazt az élethelyzetet ábrázolja, mint ami az övé volt: a faluról városba kerülő fiatal sorsát.
16. 1945-ben kelt önéletrajzában azt írta, 11 évesen, azaz 1929-ben költözött Bukarestbe, Niculina emlékei szerint viszont csak 1930 tavaszán. Thomas Kunze úgy tudja, 1929-ben. Thomas Kunze: *Nicolae Ceauşescu. Eine Biographie*. Ch. Links Verlag, Berlin, 2000. 24. Az önéletrajzát lásd: *Autobiografie*. In: Lavinia Betea – Cristina Diac et al.: *Viața lui Ceauşescu. I. Ucenicul Partidului*. Adevărul, Buc., 2012. 1. sz. melléklet, 393–394.

17. A második világháború után – valótlanul – azt állította magáról, hogy csizmadia mestersége van, holott még az inasvizsgát sem tette le, és minden bizonnyal egyetlen lábbelit sem készített el. Lavinia Betea szerint bár nem utálta a cipészséget, a főttkársága idején megejtett több száz munkალátogatása során cipőgyárat nem keresett fel, a saját cipői pedig régimódiak voltak. Betea: *Ceașescu și epoca sa...* 54.
18. A cigány származású Dumitrescu 1945 után fontos tisztségeket töltött be: 1951-ben kinevezték a román állami hírügyönség, az Agerpress főigazgatójának, ezt követően miniszterhelyettes volt a külügyminisztériumban, Ceașescu idején pedig svájci, majd chilei követ. Betea–Diac et al.: *Viața lui Ceașescu. I. Ucenicul Partidului...* 80.
19. Uo. 72. Vö. Betea: *Ceașescu și epoca sa...* 55.
20. Betea: *Ceașescu și epoca sa...* 74. A motozás során 10 lejt, egy kis tükröt és nyakkendőt is találtak nála, más alkalmakkal pedig fésűt is. Ez önmagával szembeni igényességre utal, ugyanakkor hiúságáról is árulkodik.
21. Uo. 80–81.; Betea–Diac: *Viața lui Ceașescu. I. Ucenicul Partidului...* 48–49.
22. Tismăneanu: *Stalinism pentru eternitate...* 101. Vö. Eliza Gheorghie: *Nicolae Ceașescu*. In: Jonathan Wright – Steven Casey (eds.): *Mental Maps in the Era of Détente and the End of the Cold War 1968–91*. Palgrave Macmillan, London, 2015. 61.
23. Betea: *Ceașescu și epoca sa...* 103. Az esetről bővebben: Betea–Diac: *Viața lui Ceașescu. I. Ucenicul Partidului...* 180–183.
24. Az „Eltársnö” életét lásd Lavina Betea: „Tovarășă”. *Biografia Elenei Ceașescu*. Editura Corint, Buc., 2021.
25. Betea: *Ceașescu și epoca sa...* 107–108. Az 1939. május 1-jei tüntetésről és Ceașescu állítólagos szerepéről részletesen lásd Marin: i. m. 242–260.
26. Stelian Tănase: *Clienții lui Tanti Varvara*. Editura Humanitas, Buc., 2016. (ediția digitală)
27. Ilyenek voltak például az „Európa” vagy a „Vietnam” szavak, amelyeket „Erópa”-nak, illetve „Vetnam”-nak ejtett. Gheorghiu-Dej a Politikai Büro ülésein néha ironizált is vele, arra biztatva, hogy mondja ki a Vietnam szót. Betea: *Ceașescu și epoca sa...* 38., 256.
28. U. o. 149.
29. *Proces verbal al ședinței activului central, ținută în ziua de 23 și 24 septembrie 1944*. In: Alina Tudor-Pavelescu (ed.): *Partidul Comunist din România în anii celui de-al doilea război mondial 1939–1944*. Arhivele Naționale ale României, Buc., 2003. 98. sz. irat, 357–358. Ceașescu az 1965 után elmondott beszédeiben is igen gyakran élt a „mindent meg kell tennünk” („trebuie să facem totul”) nyelvi fordulattal.
30. Ședința din 15/3/1945 cu instructorii regionali PCR. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest), fond C.C. al P.C.R. Cancelarie 1921–1953 (nr. inv. 2348), dos. nr. 18/1945, p. 1–26.
31. Dumitru Popescu, a Ceașescu-éra egyik legfőbb ideológusa a rendszerváltást követően megjelent emlékirataiban azt állítja, hogy 1965 előtt bizalmas körökben ő nevezte így „félíg tréfásan, félíg komolyan”. Nála ez nem pejoratív, hanem inkább elismerő szókapcsolat volt. Dumitru Popescu: *Cronos autodevorându-se... Panorama răsturnată a mirajului*. Memorii II. Curtea Veche Publishing, Buc., 2013. (format digital – e-book).
32. Életének erről a rövid szakaszáról keveset tudunk. Vö. Adam Burakowski: *Dictatura lui Nicolae Ceașescu 1965–1989. Geniul Carpaților*. Polirom, Iași, 2011. 59–60.
33. Betea: *Ceașescu și epoca sa...* 190–191.; Betea–Diac: *Viața lui Ceașescu. I. Ucenicul Partidului...* 379–380.
34. Vö. pl. Vladimir Tismăneanu: *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită. Editura Humanitas, Buc., 2008. 73.
35. Stefano Bottoni (főszerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006. 29.
36. Az ülés jegyzőkönyvének részletét lásd uo. 62. sz. dokumentum. Vö. Uő: *Transilvania roșie. Comunismul român și problema națională 1944–1965*. Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale – Kriterion, Cluj-Napoca, 2010. 238–242.; Uő: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. 282–286.
37. Uő: *Transilvania roșie...* 150–151. Demény Lajos 2004-es közlése Stefano Bottoninak.
38. Keleti Ferenc budapesti nagykövet jelentése Sík Sándor külügyminiszternek a Babeș- és a Bolyai-egyetemek összevonásáról. In: Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. Melléklet, 261–262.
39. Bodor András professzor visszaemlékezése szerint az 1959. február 26-i kolozsvári értekezleten Ceașescu kijelentette: „senki se ábrándozzon valamilyen svájci, a középkorban kialakult

- formáról, országunk független állam és nem akar gettót, elszigetelődést a nemzetiségek számára”. In: Vincze Gábor (szerk.): *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák*. II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához, 1944–1989. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003. 69. sz. dokumentum, 228.
40. Betea: *Ceaușescu și epoca sa...* 255–156.
41. Uo. 262–266. Vö. Uő: *Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizares României*. Fundația Culturală „Ioan Slavici”, Arad, 1995. 172–176. Bővebben lásd Burakowski: i. m. 62–74.
42. Betea: *Ceaușescu și epoca sa...* 279.
43. Novák Csaba Zoltán (összeáll.): *Aranykorszak? A Ceaușescu-korszak magyarságpolitikája. I. 1965–1974*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011. 32–33.
44. Bővebben lásd: *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România...* 509–521. A pártfőtitkár azt szerette volna, ha minden szülő legalább négy gyermeket vállal (Betea: *Ceaușescu și epoca sa...* 339.), holott neki is „csak” három volt.
45. Az 1960-as évek első felében Gheorghiu-Dej a nemzeti szuverenitás és gazdasági modernizációs politikája védelmében fellépett a Szovjetunió azon törekvése ellen, hogy a KGST-t országok feletti szervezetté tegye. 1964 áprilisában kiadtak egy hivatalos nyilatkozatot, amelyben a román pártvezetés megindokolta a szocialista táboron belüli „különutas” politikáját. Lásd Scinteia 1964. április 26. 1–3. Fontos megjegyezni, hogy román kérésre a szovjet csapatok még 1958-ban elhagyták az ország területét.
46. Betea: *Ceaușescu și epoca sa...* 351–352.
47. Valkó Márton párizsi nagykövet jelentése, 1967. július 5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium, XIX-J-1 TÜK-iratok 1967, Románia, 003366. sz., 76. d. Vö. Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 109.
48. Zágor György bukaresti nagykövet jelentése, 1967. június 22. MNL OL Külügyminisztérium, XIX-J-1 TÜK-iratok 1967, Románia, 001648/54. sz., 76. d.
49. Különutas külpolitikájára lásd pl. Lakatos Artúr: *A román külpolitikai nyitás és Románia helyzete a szocialista táboron belül, magyar diplomáciai dokumentumok tükrében, 1965–1968*. Külügyi Szemle 2014. tél, 44–76.; Lavinia Betea – Artur Lakatos: *Frații vitregi în lagărul socialist*. *Percepțiile comuniștilor maghiari despre primii ani ai regimului Ceaușescu*. Revista Transilvaniei 2016/7. 58–66.; Gheorghe: i. m. 60–80.
50. A beszédből részleteket közöl Ioan-Aurel Pop: *Scurtă istorie a Românilor*. Litera, Buc., 2020. 485–486.; Betea: i. m. 396. A központi pártlapban 1968. augusztus 22-én lehozott szöveg nem teljesen egyező az eredetivel, néhány esetben finomítottak rajta.
51. Tito ebbe nem egyezett bele, de megígérte, ha Jugoszláviát is megtámadják, akkor együtt fognak harcolni. A tárgyalás jegyzőkönyvét közli: Mihnea Berindei – Dorin Dobrinu et al.: *Istoria comunismului din România*. II. *Documente Nicolae Ceaușescu (1965–1971)*. Editura Polirom, Iași, 2012. 67. sz. dokumentum.
52. Előre 1971. július 8. 1–2. Sokan Ceaușescu kínai és észak-koreai látogatásai egyeses következményének tekintik az ún. „mini kulturális forradalmat”, holott annak első jelei már 1968 második felében megjelentek.
53. Boia: i. m. 117–118.
54. Deletant: i. m. 181. Ceaușescu egyedül a feleségének szokott teljesen kitérülközni, innen is eredt Elena nagy befolyása a férjére. Betea: i. m. 323.
55. Lásd például: *Színjeles volt Ceaușescu érettségije, igaz, 47 évesen tette le, amikor pártfőtitkárnak választották*. <https://transtelex.ro/kultura/2023/04/02/ceausescu-diktator-erettsegi-bizonyitvany> (Utolsó letöltés ideje: 2023. február 20.)
56. Vö. Adrian Cioroianu: *Doctoratele oamenilor politici – de la Petru Groza la Nicolae și Elena Ceaușescu*. In: Uő: *Nu mai putem evada din Istoria noastră. Cea mai frumoasă poveste*. II. Curtea Veche Publishing, Buc., 2016. 109–111. Hasonló módon, azaz megévesztéssel szerezte meg Elena is a kémiai doktorátusát még 1967-ben, hogy aztán később a propaganda az alábbi állandó jelzőkkel illesse: „mérnök, akadémikus elvtársnő”, „jeles politikus, nemzetközi híru tudós”.
57. Lásd: *Folytatódnak a lelkes népgyűlések az ország megyéiben. Egyöntetű ragaszkodás a párt-hoz, Nicolae Ceaușescu elvtárhoz a haza haladása és függetlensége nevében*. Táviratok a Párt főtitkárához. Előre 1989. április 27. 1–4.
58. Marin: i. m. 128. Vö. Adrian Cioroianu: *Propagandă în străinătate, pe bani din țară (1970–1982)*. In: Uő: *Nu mai putem evada din Istoria noastră...* II. 205–207.
59. Lásd pl. Cristina Petrescu: *Vizitele de lucru, un ritual al „epocii de aur”*. In: Lucian Boia (red.): *Miturile comunismului românesc*. Editura Nemira, Buc., 1998. 229–238.
60. Összefoglalóan, egészen 1977-ig: Vlad Georgescu: *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944–1977*. Editura Humanitas, Buc., 2008².

61. *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România...* 11.
62. Novák Csaba Zoltán (összeáll.): *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1974–1989.* Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2023. 116.
63. Vö. Vlad Georgescu: *Istoria Românilor. De la origini pînă în zilele noastre.* Editura Humanitas, Buc., 1995². 290–296. Magyarul minderről lásd Hunya Gábor: *A Ceaușescu-korszak gazdasága.* In: Hunya Gábor – Réti Tamás et al.: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet.* Atlantisz Kiadó (Mevétánc), Bp., 1990. 49–85.
64. Más termékek esetében is korlátozásokat vezetett be, így például egy személy évente csak 1,9 kg szappant vehetett. Cornel-Constantin Ilie: *România comunistă: aspecte economice și sociale (1948–1989).* In: *Comunismul în România 1945–1989.* Muzeul Național de Istorie a României, Buc., 2007. 74.
65. Novák Csaba Zoltán: *Területrendezés a hetvenes-nyolcvanas évek Romániájában.* In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv.* V. Bp., 2010. 159–160.
66. *Az ország nagy hőstét a párt, az egész nép forró elismerése, tisztelete és hálája övezi.* Táviratok Nicolae Ceaușescu elvtárshoz a municípiumi és városi pártszervezetek beszámoló és választási konferenciáinak részvevőitől. Előre 1989. november 4. 3. A Ceaușescu-diktatúra utolsó éveinek mindennapjait mutatja be vázlatosan, a keleti blokk többi országának helyzetével összehasonlítva: Gabriel-Stelian Constantin: *Viața cotidiană în ultimii ani ai dictaturii lui Nicolae Ceaușescu (1980–1989).* Urbanitas. Revistă de studii urbane integrate. 2020. 1. sz. 320–330.
67. Adrian Cioroianu: *Președintele Ceaușescu și omologii săi americani (1968–1989).* In: *Uő: Nu mai putem evada din Istoria noastră...* II. 197–200.; Nicoleta König: *Politica externă a României, 1947–1989.* In: *Comunismul în România 1945–1989.* 89–91.
68. Sorin Șerb: *Ceaușescu. Ultimul an.* Editura Litera, Buc., 2020. 263–265.; König: i. m. 91.
69. Temes megyében a forradalomnak összesen 124 áldozata volt 1989 decemberében. Toró Tibor – Toró Tamás Zoltán: *A temesvári magyar közösség politikai önszerveződése az 1989-es temesvári események után.* In: Bárdi Nándor – Gidó Attila et al. (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990).* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2014. 26. Egy másik statisztika szerint december 22–27. között országos szinten 942 halottja és több ezer sebesültje volt a forradalomnak. *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România...* 623.
70. Scînteia 1989. december 21. 1. Nem mulasztotta el megemlíteni a Budapesti Rádió Románia ellen irányuló „hazugságait”, azt sugallva ezzel, hogy a magyar kormánynak is köze lenne a temesvári eseményekhez.

VAMOS PÉTER

MAO CE-TUNG, A FORRADALOM POLITIKUSA

■ 1949-ben százmilliók ünnepelték felszabadítóként, a korruprt Kuomintang-rendszer legyőzőjeként.¹ Néhány éven belül azonban kiderült, hogy még kegyetlenebb, mint császári és köztársasági elődjei voltak. Megteremtette a modern Kína alapjait, de rossz döntései következtében több tízmillió kínai ember halt éhen. Élete utolsó évtizedében országát a nemzetközi elismertséig vezette, de közben a társadalom a totális káosz szélére sodródott. Ki volt hát Mao Ce-tung? Zseniális politikus, akit az őszinte lelkesedés hajtott, vagy számító hatalomtechnikus, aki, ha hatalmi érdeke úgy kívánta, hajlandó volt a klasszikus kínai kultúra értékeinek megsemmisítésére és a pozíciójára veszélyes vezetőtársai-val való gátlástalan leszámolásra is? Tanulmányunk ezekre a kérdésekre nem adhat végleges válaszokat. Itt csak arra vállalkozhatunk, hogy a Kína 20. századi történetére talán legnagyobb hatással bíró politikus hatalomhoz való viszonyának és vezetői módszereinek néhány elemét bemutassuk.

A személyiségformálódás éve, 1893–1921

■ Mao Ce-tung 1893. december 26-án született Dél-Kínában, a Hunan tartományi Saosan faluban, jómódú földműves családban. A 19. század végén a vidéken ugyan békésen csordogáltak a hétköznapiak, de a több mint kétezer éves császárság a végnapjait élte. A század közepén

**Az „ég alatti nagy zűrzavarnak”
Mao Ce-tung 1976.
szeptember 9-én
bekövetkezett halála és
a négyek bandájának
októberi letartóztatása
vetett véget.**

az imperialista nagyhatalmak az ópiumháborúk nyomán behatoltak az ország belső területeire, és különleges jogokat szereztek maguknak. Néhány évtizeden belül Sanghaj Kelet-Ázsia legmodernebb metropoliszává nőtte ki magát, de a város központi területei brit, amerikai és francia ellenőrzés alatt álltak. 1894–95-ben Japán rátámadt a Középső Birodalomra, elfoglalta Koreát és az északkelet-kínai Mandzsúria jelentős területeit, valamint gyarmatává tette az addig formálisan mandzsu befolyás alatt álló Tajvant. Néhány évre rá Németország megszállta a Konfuciusz szülőhelyéhez közeli Santung-félszigetet, a britek a Jangce mentén szereztek új területeket, a franciák pedig a Délnyugat-Kína vidékét vonták az ellenőrzésük alá. 1898-ban a fővárosban vezető értelmiségiek császári támogatással átfogó reformokat kívántak bevezetni. Terveik között a hadsereg korszerűsítése, a közigazgatás és a hivatalnokvizsgák rendszerének átszervezése, a konfuciánus klasszikus művek ismeretén alapuló oktatási rendszerrel való leszámolás és modern, gyakorlati tudást nyújtó iskolák létrehozása szerepelt. A mozgalom azonban a császári udvar ellenállása miatt megbukott. A reformkísérlet kudarcát követően sok vezető értelmiségi külföldre (elsősorban Japánba) menekült, és onnan szervezték a mandzsuelleses nemzeti mozgalmukat. A császárságot végül a Szun Jat-szen által vezetett köztársasági mozgalom buktatta meg 1911-ben.

A faluban, ahol Mao Ce-tung felnőtt, mindebből vajmi kevés volt érzékelhető. Legidősebb fiúgyermekként Mao a család földjét művelte, mellette a helyi iskolába járt, ahol a konfuciánus írástudók hagyományos képzését kapta. A magolást unta, a tananyag sem érdekelte, de kitartóan tanult, és szeretett olvasni, elsősorban klasszikus regényeket. Az olvasás szeretete egész életét végigkísérte. A család egyetlen írástudó tagjaként hamarosan részt kellett vállalnia a gazdasági ügyek intézésében és a könyvelésben. Tovább akart tanulni, de szigorú apja nem engedte. Ezekre az évekre később úgy emlékezett vissza, hogy apja rendszeresen megverte, volt, hogy büntetésből megvonta tőle a húst és a tojást, ő pedig anyjával és néhány munkásukkal összefogva megpróbálta megdönteni az „elnyomó hatalmat”.² 16 évesen a szülőfalujához közeli kisvárosban „nyugati” tudományokat is oktató iskolában folytathatta tanulmányait, ahol a természettudományokkal és a Kínán kívüli világ történetével is megismerkedhetett.

1911-ben, alig néhány hónappal a császárság megdöntése előtt a tartományi fővárosba, Csangszába költözött, ahol 1913–1918 között a tanítóképző főiskolán tanult. Itt olvasta először az akkoriban frissen kínaira fordított európai klasszikusokat, többek között Adam Smith, Charles Darwin és Herbert Spencer írásait. Maót kortársaihoz hasonlóan ebben az időben elsősorban az foglalkoztatta, hogy Kína a nagyhatalmak árnyékában hogyan őrizheti meg államiságát, és hogyan szerezheti vissza nemzeti szuverenitását. A reformerekhez hasonlóan úgy gondolta, hogy ehhez a hagyományos kínai kultúra értékeinek megőrzése mellett a „nyugati” tudás és az új eszmék megismerésére és elterjesztésére is szükség van. Ugyanakkor már a kezdetektől azt hangsúlyozta, hogy mindez nem jelentheti a „nyugati” eszmék kritikátlan átvételét. Azt vallotta, hogy csak a kínai viszonyoknak megfelelő elemeket kell átvenni. Az is hamar világossá vált előtte, hogy mindehhez a fennálló állami keretek nem megfelelők. Csangszában írta meg első ismert értekezését, amely Sang Jangról, az egyik legbefolyásosabb ókori legista filozófusról szólt. A legizmus az erényes uralkodót ideálként állító konfuciánus tanítással szemben a törvények erejére és az uralkodóra mint a törvények legfőbb forrására és könyörtelen betartatójára helyezte a hangsúlyt. Sang

Jang államszervezeti reformjai döntő szerepet játszottak abban, hogy a Csin fejedelemség i. e. 221-ben képes volt egyesíteni a birodalmat, és erős, egységes központi hatalmat hozott létre. A kegyetlenségéről ismert Csin Első Császár Mao példaképe maradt egészen élete végéig.

A csangszai tanítóképző főiskola elvégzése után a Pekingi Egyetemen helyezkedett el könyvtárosként. Itt ismerkedett meg a fővárosi progresszív értelmiség legfontosabb folyóirata, az *Új Ifjúság* két szerkesztőjével, Csen Tu-hsziuval és Li Ta-csaóval. Csen és Li fordítói tevékenységet is folytattak, többek között ők fordították kínaira a *Kommunista kiáltványt*. Az egyetem professzoraként mindketten a pekingi ifjúság 1919. május 4-i tüntetésével elinduló reformmozgalom (majd a Kínai Kommunista Párt) vezető ideológusai voltak. (A nacionalista és antiimperialista érzelmektől fűtött diákok tüntetésére azután került sor, hogy a világháborút követő béketárgyaláson a nagyhatalmak a korábban német megszállás alatt álló kínai területeket Japánnak juttatták.) Mao Pekingben ismerkedett meg Marx és Engels írásaival, valamint Lenin forradalmi radikalizmusával és a proletárdiktatúra Lenin tanításaira építő szovjet-orosz modelljével. 1919-ben visszatért Hunanba, ahol az *Új Ifjúság* mintájára saját folyóirat szerkesztésébe kezdett. Az 1920-as évek elejére világossá vált számára, hogy Kína csak gyökeres átalakulás, forradalom révén újulhat meg. Ezért csatlakozott a Komintern támogatásával 1921-ben létrejött Kínai Kommunista Párthoz (KKP), amelynek alakuló kongresszusán Hunan tartomány képviselőjeként vett részt.

A hatalomhoz vezető út, 1921–1949

■ 1911 és 1949 között Kínában folyamatosak voltak a fegyveres harcok. Hol az egyes tartományokat ellenőrzésük alatt tartó hadurak küzdöttek egymással, hol a japán agresszorok ellen folyt a harc, a japán kapitulációt követő évekre pedig a Kuomintang és a KKP közötti polgárháború nyomta rá a bélyegét. Ezekben az évtizedekben Mao a szó szoros értelmében a túlélésért küzdött. Nemcsak Csang Kaj-sek és a japán megszállók ellen harcolt, hanem a kommunista párton belüli ellenzékével is. A folyamatos fenyegetettség és bizonytalanság hatására Mao egyre radikalizálódott, és viszonylag korán a forradalmi erőszak hívévé vált. Már 1927-ben megfogalmazta azt a híres tételét, amelyet azután élete végéig politikája alapelveként tartott, hogy „a hatalom a puska csövéből nő ki”.³

A másik, egész politikusi tevékenységét meghatározó tétele az volt, hogy az ember forradalmi lelkületét nem az befolyásolja elsősorban, hogy melyik társadalmi osztályhoz tartozik, hanem az, hogy mennyire sújtja a kizsákmányolás. A marxista szövegek közül a *Kommunista kiáltvány* állt a legközelebb hozzá. Amikor arról kérdezték, hogy mi volt a legfontosabb lecke, amit a műből megtanult, a válasza csak annyi volt: „osztályharc, osztályharc, osztályharc”.⁴ Mivel látta, hogy Kínában fejlett ipar hiányában nincs számottevő munkásosztály, a lakosság döntő többségét kitevő parasztlakosság viszont elnyomatásban, sanyarú körülmények között élnek, arra a következtetésre jutott, hogy a kínai forradalom bázisául nem a város, hanem a vidék szolgálhat, és vezető ereje nem a marxista-leninista ortodoxia szerinti munkásosztály, hanem a nincstelen parasztság lehet. Abban bízott, hogy megfelelő felvilágosító munkával, ideológiai neveléssel és forradalmi propagandával a paraszti tömegek gondolkodásmódja átalakítható, és a parasztság a forradalom ügyének szolgálatába állítható. 1927-től több helyi parasztfelkelést szerve-

zett, amelyek elbuktak ugyan, de fontos tanulsággal szolgáltak számára további mozgalmi munkájában.

Az 1920-as évek végén a kommunisták a városi központoktól távoli dél-kínai hegyekbe vonultak vissza, ahol tanácsközveteket hoztak létre. A központi kormány erői többször megpróbálták elfoglalni a bázist, de a Mao által szorgalmazott gerillaharcot alkalmazó kommunisták a támadásokat rendre visszaverték. 1934-ben a kormánycsapatok totális támadást indítottak, ami ellen kommunisták már nem tudtak hatékonyan védekezni. Úgy döntöttek, hogy nem vállalják a reménytelennek látszó küzdelmet, hanem inkább elhagyják a bázisukat, és jól védhető északnyugat-kínai területre helyezik át a központjukat. A hosszú menekülésnek nevezett visszavonulás során 1935 elején konferenciát rendeztek, ahol Mao Ce-tung harcos irányvonala elsöprő támogatást kapott. Formálisan ugyan Mao ekkor még nem volt a KKP első számú vezetője, de Jenanban, ahol a kommunisták a nagy menetelés végén letelepedtek, már egyértelműen neki volt a legnagyobb tekintélye.

A Japán-ellenes háború idején a KKP vezetésében kétféle nézet volt jelen. A Moszkva utasításait szorosan követő csoport a Kuomintanggal való szoros együttműködés mellett állt ki, Mao és harcostársai pedig az önálló politizálás mellett kardoskodtak. 1936 végén a két frakció összefogott, és Sztálin támogatásával közösen kényszerítette Csang Kaj-seket a japán agresszió elleni egységfront létrehozására. A Japán-ellenes együttműködés a kommunisták számára egyben azt is jelentette, hogy az általuk felszabadított területek a saját ellenőrzésük alatt maradhattak. Mao ennek ellenére jobboldali elhajlással vádolta meg a kiegészőpárti moszkovita vezetőket, és az 1940-es évek közepére sikerült kiszorítania őket a párt vezetéséből. 1937-től ő volt a KKP Központi Katonai Bizottságának elnöke, 1943-ban pedig a Politikai Bizottság elnökké választotta, amit az 1945 júniusában megtartott VII. kongresszus – amely Mao Ce-tung eszméit már a párt hivatalos ideológiájaként kanonizálta – megerősített. Mao a pártelnöki tisztséget élete végéig betöltötte. Bár a Kínai Népköztársaság első évtizedében először öt évig volt a központi kormány elnöke, majd újabb öt éven át az államfő, de a „Mao elnök” megnevezés mindig a pártban betöltött funkciójára utalt.

A VII. pártkongresszus már Mao előterjesztése alapján támogatta a koalíciós kormányról szóló határozatot. A japán kapitulációt követően néhány hónapon belül nyilvánvalóvá vált, hogy az USA által támogatott és Moszkva által is Kína legitim vezető politikai erejeként elismert Kuomintang és a kommunisták között a polgárháború nem elkerülhető. A polgárháború a KKP teljes sikerét hozta. 1949. október 1-jén Mao Ce-tung vezetésével megalakult a Kínai Népköztársaság központi kormánya, a Kínai Köztársaság Csang Kaj-sek vezette kormánya és hadserege pedig Tajvanra menekült.

A populista politikus

■ Mao Ce-tung vezetőként mindig a nép nevében politizált. Politikai témájú írásainak alapvető jellegzetessége a „tömegvonal” hangsúlyozása. A néptömegeket csupa jó tulajdonsággal ruházta fel, és az országépítés terén elért sikereket nekik tulajdonította. 1945-ben *A koalíciós kormányról* című művében azt írja, hogy „[a] nép, csakis a nép az az erő, amely a világtörténelmet formálja”.⁵ Mao szerint a néptömegek az igazi hősök, akiknek egyrészt „alkotóereje határtalan”, másrészt „a szocialista aktivitás hatalmas tartaléka” rejlik bennük.⁶

Vezetőtársait és általában a politikai vezetőket a tömegekhez való viszonyuk alapján ítélte meg. És mivel a tömegeknek szerinte mindig igazuk volt, a gazdaságot és a társadalmat érintő problémákért a rossz vezetőket hibáztathatta. Sőt politikai ellenfeleivel is a tömegekre hivatkozva igyekezett leszámolni. Véleménye szerint a jó vezető nem tehet mást, mint hogy a parasztok élére áll, és vezeti őket. „Mögöttük kullogjunk-e, hogy kezünkkel hadonászva bíráljuk őket?”, sőt akár „útjukba álljunk, hogy harcoljunk ellenük?”, tette fel a költői kérdést 1927-ben.⁷ Természetesen egyiket sem tartotta elfogadható magatartásnak. Úgy vélte, a vezető politikus akkor jár el helyesen, ha „összeforr a tömegekkel” mindig a tömegek igényeinek megfelelően politizál. Azok az emberek, akik „még egy forradalmi időszakban is mindenben a megszokott rutinhoz igazodnak”, és elszakadnak a tömegektől, a nép lelkesedését lebecsülik, számára nem voltak elfogadható vezetők.⁸

Egy-egy új politika meghirdetésekor is rendre a tömegekre hivatkozott. Ám a tömegek történelmi szerepének kiemelése, a tömegekre való hivatkozás korántsem azt jelentette, hogy a politikai döntéshozatalban valóban a nép akarata érvényesült. A tömegvonal hangsúlyozásának célja elsősorban az emberek hatalomhoz való viszonyának, a hatalomról való gondolkodásának átalakítása volt. Mao nagy jelentőséget tulajdonított a tömegek meggyőzésének, a propaganda-munkának. Azt a látszatot akarta kelteni, hogy a népet bevonja a politikai döntéshozatal folyamatába. A fő célja azonban az volt, hogy az emberek úgy érezzék, a párt és annak vezetője az ő nevükben, értük politizál. Minderről 1944-ben így fogalmazott: „Gyakori eset, hogy bizonyos átalakítások szükséglete objektíve már megvan a tömegekben, de e szükséglet szubjektív tudata még nem érett meg, még nincs meg bennük az elzántság, a vágy ezeknek az átalakításoknak a végrehajtására. Ilyenkor türelmesen várakoznunk kell; az átalakításokat csak akkor kell végrehajtanunk, ha munkánk eredményeképpen a tömegek többségét át-hatja az átalakítások szükségességének tudata, az elhatározás és az óhaj, hogy megvalósítsák ezeket az elhatározásokat. Ellenkező esetben az a veszély fenyeget, hogy elszakadunk a tömegektől.”⁹

A hatalom konszolidálása és a szovjet–kínai viszony, 1949–1959

■ 1949. október 1-jén Mao a pekingi császári palota Tienanmen (Mennyei Béke Kapuja) nevű kapujának erkélyén állva bejelentette a Kínai Népköztársaság központi kormányának megalakulását. Néhány nappal korábban a Kínai Népi Politikai Tanácsadó Testület első teljes ülésén pedig kimondta azt, amire évtizedek óta vágyott, hogy „a kínai nép talpra állt”.¹⁰

A világ legnépesebb országában a KKP tíz év Japán-ellenes küzdelem és közel négy év polgárháború után szinte teljesen saját erőből, jórészt külső segítség nélkül szerezte meg a hatalmat. Az új állam vezetőjeként Mao előtt kettős feladat állt. Egyrészt az országon belül kellett konszolidálnia a párt hatalmát, ami egyben saját hatalmának megerősítését is jelentette, másrészt a nemzetközi politikában vissza akarta szerezni a Kínát megillető központi helyet. Világos volt számára, hogy a hidegháborús szembenállás idején az új Kína csak szovjet segítséggel indulhat el a modernizáció útján, csak Moszkva támogatásával érheti utol és előzheti meg a fejlett „nyugati” világot, és csak a Szovjetunió szövetségeseként nyerheti vissza egykori tekintélyét és befolyását a világban. Ezért még a KNK megalakulása előtt, 1949 nyarán kijelentette, hogy Kína a szocializmus ol-

dalára áll, decemberben pedig Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a Sztálin 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségeken. Életében ekkor járt először külföldön. Az út Kína jövője szempontjából legfontosabb eredménye a KNK és a Szovjetunió között 1950. február 14-én megkötött barátsági, szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződés tető alá hozása volt. A szovjet–kínai szövetség egyben azt is jelentette, hogy Kína a Szovjetunió vezette szocialista tábor részévé vált.

1949-ben megindult a gazdaság szocialista átalakítása. Az első évben földosztást hajtottak végre, amelynek során a termőföldek 40 százalékát osztották szét a lakosság 60 százalékát kitevő szegényparasztok között. 1953-ban szovjet mintára elindult az első öt éves terv. 1954-ben elfogadták a szintén szovjet mintára készült alkotmányt. 1955-ben megindult a mezőgazdaság kollektivizálása. Közben az 1930-as évek sztálini tisztogatásait idéző kampányokat indítottak a forradalom ellenségeivel szemben.

A Szovjetunió döntő részt vállalt a kínai nehézipar megteremtésében. Több száz létesítmény épült szovjet tervek alapján, szovjet szakértők részvételével. A szovjet szövetség azonban újabb kihívás elé állította az önerőre támaszkodás politikájának sikerére büszke Maót. A szovjet politikai és gazdasági segítséget ugyanis csak azzal a feltétellel akarta elfogadni, ha közben nem kerül függő helyzetbe Moszkvától. A gazdaság fejlesztésében a szovjet modellt követte, szovjet politikai tanácsadók és szakértők segítségével igyekezett modernizálni az országot, de a külföldtől való tanulást továbbra is csak úgy látta elképzelhetőnek, ha az a kínai sajátosságoknak megfelelő módon zajlik. Az idegen dolgokhoz való viszonyt még 1940-ben az étkezésből vett hasonlaltal illusztrálta: „mindent, ami külföldről jön, olyasvalaminek kell tekintenünk, mint a táplálékot, ami előbb a szájba, majd a gyomorba és a belekbe kerül, ami átítatódik nyállal, gyomor- és bélnedvvel, azután megoszlik salakra, ami kiürül, és tápnedvre, ami felszívódik; csakis ekkor válik a táplálék hasznossá szervezetünknek.”¹¹ Mao valójában olyan hosszú távú befektetésként tekintett a külföldi technológia és szaktudás megszerzésére, amely hozzásegítette országát az önerőre támaszkodó fejlődéshez.

Abban, hogy a nemzeti szuverenitást oly fontosnak tartó Mao a Szovjetunió szövetségét választotta, ideológiai, stratégiai, gazdasági és személyes megfontolások is szerepet játszottak. Számára a szovjet–kínai szövetség minden vonatkozása – a pártkapcsolatoktól a katonai segítségnyújtáson át a gazdasági és tudománystechnológiai együttműködésig – egyetlen célt szolgált. Azt, hogy az újonnan létrejött Kínai Népköztársaság visszanyerhesse régi fényét, és ismét világhatalommá válhasson. Ehhez a Szovjetunió szövetsége biztonsági garanciát nyújthatott Kínának abban a három térségben, ahol az „amerikai imperialisták” jelenléte Kína felé is közvetlen fenyegetést jelentett: a Koreai-félszigeten, Tajvanon és Vietnámban. A katonai szövetség Moszkva igényei szerinti szorosabbra fűzése viszont Kínának a szovjet–kínai szövetségben betöltött alárendelt szerepét erősítette volna, ami pedig már nem szolgálta Mao nagy hatalmi törekvéseit. Kína ezért nem csatlakozott a Varsói Szerződéshez sem annak 1955-ös létrejöttékor, sem később.

Mao hatalmi ambíciói azonban hamarosan a szovjet–kínai kapcsolatok megromlásához vezettek. A problémák gyökere a két szövetséges partner egyenlőtlen viszonya és a nemzetközi rendszerben elfoglalt helyének különbsége volt. Kína messze elmaradt a Szovjetunió mögött a haditechnikában éppen úgy, mint gazdasági teljesítményét illetően. A viták jellegét, módszereit és kimenetelét az határozta meg, hogy Mao nem fogadta el Kína „kistestvér” státusát. Az egyenlőt-

lenség és a kisebbrendűségi érzés kibékíthetetlen ellentétben állt a központiságon és a kulturális felsőbbrendűségeen alapuló hagyományos kínai világnézettel. A keserű valóság szemben állt Mao vezetői törekvéseivel, de ez nem akadályozta meg abban, hogy helyet követeljen országának a Szovjetunió mellett, sőt inkább előtte, de semmiképpen sem mögötte.

A kommunizmus elérésének kísérlete: a „nagy ugrás”, 1958–1960

■ 1957 novemberében, a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletén Mao Ce-tung – aki életében másodszor és egyben utoljára járt külföldön – amellett kardoskodott, hogy a Szovjetuniót nevezzék meg a szocialista tábor vezetőjeként. A szocialista tábor és az imperialisták közötti összecsapás elkerülhetetlenségét hirdető Mao nem utolsósorban az októberben felbocsátott szovjet szputnyik sikerén felbuzdulva hirdette, hogy az amerikai imperializmus „papírtigris”. Ekkor azonban még úgy érezte, hogy nem lenne célravezető, ha befolyásának erősítése érdekében a szovjetekkel egyenrangú vezető szerepre jelentene be igényt.

Azt azonban már Moszkvában is elmondta, hogy tizenöt éven belül a Szovjetunió ipari termelése utolérhetné az Egyesült Államokét, Kína ipari termelése pedig túlszárnyalhatná Nagy-Britanniáét. Ez a megjegyzés a Mao és Hruscsov közötti versengés megnyilvánulása volt. A szovjet vezető ugyanis 1957 májusában bejelentette, hogy a Szovjetunió mezőgazdasági termelése rövid időn belül meghaladja az Egyesült Államokét. Mao erre júliusban azzal válaszolt, hogy Kína ötven éven belül gazdaságilag felülmúlja Amerikát. Novemberben, a nagy októberi szocialista forradalom 40. évfordulóján Hruscsov arról beszélt, hogy a szovjet gazdaság teljesítménye 15 éven belül megelőzi az amerikaiét. Mao erre válaszul mondta, hogy Kína ugyanennyi idő alatt túlszárnyalja Nagy-Britannia acéltermelését és nehéziparát.

Valójában Mao a Szovjetuniót akarta megelőzni, hogy Kína a világon elsőként érhesse el a kommunizmust.¹² Ehhez a sztálini mintát követve az ugrásszerű fejlődés politikáját követte. A nagy ugrást a párt központi napilapja, a *Zsenmin Zsipao* 1957. november 13-i számának szerkesztőségi vezércikke hirdette meg. A cikk szerint „megvannak a feltételeink és szükségünk is van a termelés területén a nagy előreugrásra”.¹³ 1958 augusztusában a KKP Központi Bizottsága határozatban rögzítette, hogy a kommunizmus megvalósítása Kínában már nem a távoli jövő ügye.¹⁴ Mao úgy gondolta, hogy a mezőgazdaság 1955-ben megindult kollektivizálását nagyobb egységek, népi kommunák létrehozása kell hogy kövesse. A népi kommunák már nemcsak gazdasági, termelési közösségek voltak, hanem komplex társadalmi-gazdasági szervezeti formák, a helyi közigazgatás alapegységei, amelyek Mao szerint megteremtették a kommunizmushoz való eljutás szervezeti feltételeit. Úgy vélte, ha sikeresen végrehajtják a nagy ugrást, a Szovjetunió és szövetségesei el fogják ismerni a KKP-nak a szocialista táborban betöltött vezető szerepét.¹⁵

A nagy ugrás jegyében 1958 második felében Kínában elindult a népi kohók mozgalma. Ennek eredetileg az lett volna a célja, hogy a kitermelt vasércet helyben olvasszák ki, és a nyersvasból helyben állítsanak elő vas- és acéleszközöket. Mao azonban nem volt képzett gazdasági szakember. Nem elég, hogy a népi kohókban készült acél használhatatlan minőségű volt, az acél kisipari módon tör-

ténő előállítás a falusi munkaerő jelentős részét, helyenként 30-40 százalékát lekötötte. Ez pedig súlyos élelmezési problémákhoz vezetett. 1959 tavaszára Mao elhibázott gazdaságpolitikája következtében országszerte éhínség pusztított. A földművelésre kitűnő adottságokkal rendelkező Hunan tartományban, Mao szülőföldjén is éheztek a parasztok. Frank Dikötter holland történész becslése szerint a nagy ugrásnak 45 millió áldozata lehetett.¹⁶

Az iparban és a mezőgazdaságban felszínre került súlyos torzulások egyrészt a sztálini szovjet modell befolyásának hatására álltak elő, másrészt a Mao forradalmi romantikájára visszavezethető hibás döntések eredményeként értékelhetők. A gazdasági nehézségek a kínai vezetésben is nézeteltérésekhez vezettek. A Mao és vezetőitársai – többek között Liu Sao-csi, Csou En-laj, Teng Hsziao-ping és Peng Tö-huaj – közötti konfliktusok hátterében főként a gazdasági problémákra javasolt különböző megoldási módok álltak. Ám Mao nem volt hajlandó meghátrálni, és az év folyamán gazdaságpolitikájának kritikusaival kíméletlenül leszámolt. A leghíresebb eset 1959 őszén történt, amikor az őt kritizáló Peng Tö-huaj honvédelmi minisztert pártellenes csoport vezetésével vádolta meg, és minden tisztségétől megfosztotta.

A hatalom visszaszerzésének éve, 1960–1966

■ A radikális Mao és a legfelső vezetés mérsékeltebb tagjai közötti folyamatos volt a hatalmi harc. Mao a külpolitikát is rendszeresen felhasználta a hatalom megszerzése és megtartása érdekében. Sőt attól sem riadt vissza, hogy belpolitikai céljai elérése érdekében külső válságokat generáljon. Ezt a módszert alkalmazta például a nagy ugrás meghirdetését közvetlenül megelőzően, amikor fegyveres harcot indított néhány tajvani fennhatóság alatt álló part menti sziget elfoglalásáért. A nagy ugrás katasztrófáját követően, amikor 1962 második feléig kénytelen volt háttérbe vonulni, szintén külső válságok provokálása révén igyekezett újra vezető helyzetbe kerülni. Abban az évben került sor a második kínai–indiai határháborúra (az elsőt 1959-ben, a dalai láma Indiába menekülését követően indította), amit erős propagandával megtámogatott szocialista nevelési mozgalom követett. Ugyanebben az évben tömegtüntetéseket tartottak a forradalmi Kuba támogatására és a revizionistának bélyegzett Szovjetunió elítélésére. Ezek az akciók mind Mao azon kísérleteihez tartoztak, hogy a kínai tömegek forradalmi öntudatának erősítésével saját helyzetét konszolidálja.

Mao saját hatalmi érdekeinek érvényre juttatása érdekében hajlandó volt kockára tenni a KNK megalakulását követő években Kína fejlődésének irányát és módszereit alapvetően meghatározó szovjet–kínai szövetséget is. 1956 után kétfrontos (belső és nemzetközi) harcot folytatott, amelynek célja az volt, hogy ideológiai köntösbe bújtatott taktikai lépéseivel biztosítsa a maga számára a vezető szerepet Kínában és a nemzetközi kommunista mozgalomban. A Peking és Moszkva közötti hatalmi vetélkedés az 1960-as években a Szovjetunióval való szakításhoz vezetett. 1962-re Mao már úgy érezte, hogy a partnerség ellenőrzött összeomlása nagyobb haszonnal kecsegtet számára, mint a Moszkvával fenntartott kapcsolat megújítása.

A szovjet legfelső vezetés különleges helyet foglalt el Mao retorikájában. Hruscsovot a nemzetközi kommunista mozgalom vezetésére méltatlannak tartotta, de a szovjet vezető kritikája egyben Mao kínai kritikusi ellen is irányult. A Szovjetunióval kapcsolatban a kínai sajtóban jelentkező hangnemváltások –

egyszer az ellentétek hangsúlyozása, másszor a közös pontok kiemelése – a belső hatalmi egyensúly függvényében alakultak. Maónak a szovjet–kínai kapcsolatok megfontolásában betöltött kulcsszerepét az a tény is bizonyítja, hogy 1961–62-ben, amikor a nagy ugrás katasztrófáját követően az elnök átmenetileg meghátrálásra kényszerült, vezetőtársai felismerték, hogy a belső normalizálás érdekében szükség van a külpolitika radikalizmusának csökkentésére, és sokkal békülékenyebb hangot ütöttek meg Moszkvával is. Mao 1962. nyári visszatérése azonban egyben az ideológiai radikalizmus visszatérését is jelentette. Az új jelszó, a „*fan hsziu fang hsziu*” („Lépünk fel a [külföldi] revizionizmus ellen, és akadályozzuk meg a [hazai] revizionizmus [terjedését]!”) kiadása volt az első alkalom, hogy a kül- és belpolitikát nyíltan és közvetlenül összekapcsolta.¹⁷ Mao tehát politikai és ideológiai eszközként használta a Hruscsovval szembeni elégedetlenségét arra, hogy támadja a reformer vezetőket, elsősorban Liu Sao-csit és Teng Hsziao-pinget. A kínai vezetés reformszárnyának 1962-es veresége döntő fordulatnak bizonyult, ahonnan azután egyenes út vezetett a kulturális forradalomig.

A kultúra forradalma, 1966–1976

■ Mao életének utolsó évtizede a „nagy proletár kulturális forradalom” jegyében telt el. A politikai hatalom megszerzése és a gazdaság szocialista átalakítása után a rendszerépítés harmadik fázisa következett: a tömegek gondolkodásmódjának radikális átalakítása. A hatalmi szempontok a kulturális forradalom meghirdetésében is kiemelt szerepet játszottak. Miközben ugyanis a KNK első évtizedében Mao hatalma megkérdőjelezhetetlen volt, a nagy ugrás katasztrófája jelentősen gyengítette tekintélyét. Az 1960-as évek elején úgy tűnt, hogy a Nagy Kormányos karizmatikus személyiségén alapuló vezetést felváltja egy pragmatikus vezetői gárda. A józan gazdaságpolitika legbefolyásosabb képviselője Liu Sao-csi és Teng Hsziao-ping volt. Mao azonban ellentámadásba lendült. Párton kívüli erők – középiskolás diákokból és egyetemi hallgatókból szerveződött vörösgárdák, majd munkásokból és parasztokból álló kulturális forradalmi csoportok – segítségével igyekezett megtörni és felszámolni pártbeli ellenlábasainak befolyását.

Ennek érdekében ismét forradalmi lendületbe akarta hozni a társadalmat, különösen az 1949 után eszmélő fiatalokat, akik a békés építkezés éveiben, forradalmi tapasztalat nélkül nőttek föl. 1966-ban a középiskolákat és az egyetemeket bezárták, a diákokat vörösgárdákba szervezték, és a forradalom terjesztésével bízták meg. Mao az állami és pártapparátust úgy akarta ismét a saját ellenőrzése alá vonni, hogy a tömegvonalhoz visszanyúlva a revizionistának bélyegzett vezetőket a tömegek kritikájának vetette alá. És nem utolsósorban gondoskodni kívánt utódjáról. A kapitalista úton járóknak bélyegzett Liu Sao-csi államelnök helyett a hadsereg vezetésével megbízott Lin Piaót hozta helyzetbe. A mozgalom a belső rend teljes felborulását és az államapparátus megbénulását eredményezte.

A hétköznapi ember számára a kulturális forradalom eleinte egy volt az addigra már megszokott kampányok közül. 1965 novemberében Vu Han pekingi alpolgármester történelmi drámáját Jao Ven-jüan fiatal sanghaji irodalmár éles hangú cikkben kritizálta, a párt és személyesen Mao elnök elleni támadásként értékelte. A kirohanást további kritikus írások követték. Még ebben sem volt semmi szokatlan. A mozgalom kivételes jellegét akkor nyerte el, amikor Mao a „négy régi” (régizsák, kultúra, szokások és magatartás) elleni harcra szólított fel.

A KKP Központi Bizottsága 1966 augusztusában szentesítette a kulturális forradalmat. Az ülés idején készült el Mao első tacepaója („nagybetűs” faliújságja), a *Bombázzátok a parancsnokságokat!* arra buzdította a fiatalokat, hogy merjenek forradalmat csinálni, ne féljenek a felfordulástól, és ne ismerjenek könyörületet. Még 1927-ben fogalmazta meg, hogy „[a] forradalom nem díszebéd, nem irodalmi alkotás, nem rajzolás vagy hírnzés; nem mehet végbe olyan simán, olyan békésen és finoman, olyan illedelmesen és udvariasan. A forradalom erőszakos tett, egy olyan osztály kíméletlen tette, amely megdönti egy másik osztály hatalmát.”¹⁸ Mao az ifjúságtól az idősebb generációk tekintélyének lerombolását várta. Megengedte, sőt támogatta a tanárok, szülők és pártkáderek meghurcolását. Kegyetlen, de Kínában nem példátlan események következtek.

Vörösgárdista csoportok sora jött létre, amelyek a felléptek a burzsoának bélyegzett régi kultúra és szokások ellen. Házról házra járva összegyűjtötték a régi könyveket, festményeket, porcelánokat, aki pedig rejtegetni próbálta műkincseit, kegyetlenül megbüntették. Templomokat romboltak le, szobrokat zúztak darabokra, könyveket égettek. A középiskolákban és az egyetemeken harci gyűléseket rendeztek, ahol pellengérré állították, sőt fizikailag bántalmazták a kádereket és a tanárokat. Rendszeresen voltak a népítéletnek nevezett több tízezres tömeggyűlések, ahol nem ritkán halálra ítélték és azonnal ki is végezték a „forradalom ellenségeit”. A meghurcolt értelmiségiek közül sokan, köztük a kínai irodalom és művészet nagyjai öngyilkosságba menekültek.

A kulturális forradalom éveiben Mao személyi kultusza vallási fanatizmussá fokozódott. Portréit és a műveiből származó idézetekből Lin Piao által 1964-ben összeállított *Vörös könyvecskét*, a „Mao-bibliát” vallásos tisztelet övezte. Az elnök képei és szobrai nemcsak nyilvános helyeken voltak megtalálhatók, hanem a családi házi oltárokon is. A nyomdák éveken keresztül csak Mao Ce-tung műveit és az őt dicsőítő kiadványokat nyomtatták. A sajtóban mindennap megjelent egy-egy útmutató idézet az elnöktől. A Mao-zubbonyos kínaiak viseletének elmaradhatatlan része volt a Mao-jelvény.

A „nagy kormányos” 1966 őszén többször megjelent a Tienanmen erkélyén, ahol a vörösgárdisták karszalagját viselve integetett az őt éltető tömegnek. Beszédet egyszer sem mondott, némán nézte végig a felvonulásokat, a rajongó szeretet megnyilvánulásait. Ezekre az alkalmakra a fanatizált vörösgárdisták milliói az ország minden részéből ingyenes különvonatokon érkeztek a fővárosba.

1967–68-ban a zűrzavar tovább nőtt. A vörösgárdisták elfoglalták a kormányhivatalokat, ami káoszt eredményezett, de új rendet nem teremtett. Általánossá vált az anarchia. Amikor 1967-ben a külügyminisztérium is a vörösgárdisták ellenőrzése alá került, a külpolitikai apparátus gyakorlatilag felszámolódott. Egyetlen kivétellel (Egyiptom) az összes nagykövetet hazahívták, a célországban maradó diplomatáknak pedig előírták, hogy „Mao elnök vörös diplomata harcosaiként” küzdjenek. A hatóságok a fővárosban dolgozó külföldi diplomaták és külképviseletek biztonságát sem tudták garantálni. 1966 novemberében a pekingi magyar nagykövetség előtti utcát több napon át tüntető vörösgárdisták lepték el. A magyarok azonban még jól jártak. A gárdisták ugyanis a szovjet nagykövetséget hetekre ostrom alá vették, a brit követséget pedig 1967 augusztusában felgyújtották.

Az esztelen pusztításnak a pártvezetés józanabb része igyekezett gátat szabni, de a rombolást a lehető legerősebb politikai erő támogatta: Mao Ce-tung és a propagandát irányító Kulturális Forradalmi Csoport, élén Mao felesége, Csiang

Csing. Az egykori sanghaji színésznő az 1940-es évektől igényt tartott a kultúrpolitika irányítására. Vágya két évtizeddel később teljesült. Irányításával nyolc forradalmi mintaopera készült. A Japán-ellenes háború és a forradalmi polgárháború idején játszódó művek főszereplői a hős kínai nép fiai és lányai, katonák, munkások és parasztok, nem pedig istenek, császárok, tábornokok és ágyasok, mint a klasszikus művekben. Egy évtizeden át e mintadarabok uralták a kínai kulturális életet és a hétköznapokat. Hőseik mindenhol visszaköszöntek: képregényekből, plakátokról és naptárak lapjairól, cigarettásdobozokról, mosdótálakról, étkezésletről és táskákról. A mintaoperákat iskolákban, gyárakban, sőt paraszti közösségekben is színpadra állították. Slágereiket naphosszat sugározták a rádiók és az utcai hangosbeszélők. Szövegekönyvüket a párt elméleti folyóirata, a *Vörös Zászló* is közölte. Az 1970-es évek elején a darabokat filmre vitték. A kópiák az ország legeldugottabb szegleteibe is eljutottak. Egy akkoriban elterjedt mondás szerint „nyolcszázmillió ember néz[ett] nyolc darabot”.¹⁹

Az egyre radikalizálódó, magukat a kulturális forradalom egyedüli igaz képviselőjének tartó vörösgárdista csoportok egymással is vetélkedtek, közöttük is megjelentek a belső ellentétek. Az egyetemeken a konfliktusok olykor fegyveres összecsapásokba torkolltak. Mao belátta, hogy nem képes közvetlenül irányítani a forradalom ifjú katonáit, ezért megfélemezésük és politikai nevelésük érdekében „Mao Ce-tung eszméit propagáló munkás-paraszt csapatok” létrehozását kezdeményezte. Az ámokfutásnak és az anarchikus állapotnak szimbolikus gesztussal vetett véget. 1968. augusztus 5-én (a vörösgárdisták tevékenységét jóváhagyó „Bombázzátok a parancsnokságokat!” tacepao kiadásának második évfordulóján) egy kosár aransárga mangót ajándékozott a Csinghua Egyetemre küldött munkás-paraszt csapatnak. A soha el nem fogyasztott, ereklyeként tisztelt mangókkal (amelyek viaszmásolatait később az egész országban körbehordozták) Mao valójában a vörösgárdistáknak üzent, hogy már nem őket támogatja, hanem rendet akar, és a rendteremtésben a munkásokra, a parasztságra és a hadseregére számít.²⁰ A rendcsinálás során újjászervezték az állami és pártapparátust. Új közigazgatási egységeket, forradalmi bizottságokat hoztak létre, amelyek élén katonák álltak. A vörösgárdisták által meghurcolt kádereket rehabilitálták, a gárdistákat pedig falura küldték fizikai munkára. A vörösgárdák 1978-as hivatalos felszámolásáig 16,5 millió városi fiatal, a teljes városi lakosság tizede vett részt efféle átnevelésen.

1968-ban az európai események hatására Mao nagyhatalmakkal kapcsolatos külpolitikájában is fordulat következett be. A Varsói Szerződés fegyveres erőinek csehszlovákiai bevonulása ugyanis a végletekig megrontotta a szovjet–kínai viszonyt. A prágai tavasz elfojtásával Moszkva 1953 és 1956 után ismét azt bizonyította, hogy bármikor hajlandó a katonai beavatkozásra más szocialista országokban, amennyiben úgy véli, hogy a tábor egységét veszély fenyegeti. Mao nem minden alap nélkül érezhette úgy, hogy a következő a sorban Kína lehet. A kínai propaganda ettől kezdve az ország biztonságát fenyegető legnagyobb veszélynek a „szociálimperialista” címkével ellátott Szovjetunió felől érkező támadást tartotta. A szovjetellenes hisztéria fokozásának egyik eszközeként 1969. március 2-án halálos áldozatokat is követelő kínai határprovokációra került sor az Usszuri folyó egy lakatlan szigetén, amelyre súlyos szovjet ellencsapást volt a válasz.

1969 tavaszán Mao számára világossá vált, hogy képtelen egyszerre harcolni a két szuperhatalom ellen, ezért minden erejét a legfőbb veszélynek tekintett

szovjet szociálimperializmus ellen fordította. Politikájának deklarált célja a Szovjetunió elleni egységfront kialakítása volt, amelyben szerepet szánt az Egyesült Államoknak éppen úgy, mint a nyugat-európai tőkés országoknak, a Szovjetunió érdekszférájába tartozó országoknak és a harmadik világnak is.

A permanens forradalom politikusaként Mao Kínát a Szovjetunió és az Egyesült Államok által dominált nemzetközi rendszerrel szemben álló, az elnyomott fejlődő országok érdekében fellépő harmadik globális erőközpontként akarta látni és láttatni. Úgy gondolta, hogy országa minden elnyomott nemzet számára példakép lehet társadalmi rendszertől és ideológiától függetlenül. Mao nagyhatalmi törekvései ellenére azonban a kulturális forradalom első éveiben Kína külpolitikailag egyre jobban elszigetelődött.

Az elszigetelődéshez az is hozzájárult, hogy az 1960-as években a forradalmi radikalizmust propagáló kínai külpolitika számos kudarcot vallott. A nemzeti függetlenségükért küzdő vagy azt éppen elnyert afrikai és ázsiai országok többsége nem volt vevő Mao elképzeléseire, inkább gazdasági segítséget várt. Ezért a pekingi vezetés igyekezett jó szándékú, együttműködő szövetségesként feltűnni, amely semmilyen formában nem kényszeríti rá akarátát a másik félre. Kína nem donorként, hanem egyenrangú partnerként jelent meg a fejlődő világban, és a helyi igényeknek megfelelő infrastrukturális fejlesztésekben vett részt, lehetőleg olyanokban, amelyekben sem a szovjet tömb országai, sem az USA és szövetségesei nem láttak fantáziát. A legnagyobb kínai vállalkozás a Zambia fővárosát, Lusakát Tanzánia fővárosával, Dar es-Salaammal összekötő vasútvonal megépítése volt, amelyben több tízezer kínai munkás vett részt.

A konszolidációs folyamat fontos állomása volt a KKP 1969 áprilisában megtartott IX. kongresszusa, amely egyben a kulturális forradalom legintenzívebb és legzűrzavarosabb szakaszának végét is jelentette. A kongresszus a kulturális forradalmat hivatalosan befejezettnek nyilvánította, Mao Ce-tung eszméit ismét beemelte a pártalkotmányba, Lin Piaót pedig Mao utódjaként nevezte meg.

A KKP IX. kongresszusa a szovjetellenességet a párt hivatalos politikájának részévé tette. Mao külpolitikai célja a kongresszus összehívásával az volt, hogy Kínát kiszabadítsa önként vállalt elzártságából. A következő hónapokban Kína egy sor országba visszaküldte nagykövetét, és diplomáciai kapcsolatot létesített többek között Olaszországgal, Törökországgal, Ausztriával és Kanadával. Az egykori ősellenség Egyesült Államok elnökének 1972-es kínai látogatását a kínai propaganda sikerként értékelte, és úgy állította be, hogy a pekingi vezetés nagylelkűen hozzájárult Nixon azon kéréséhez, hogy ellátogathasson Kínába.

A formális hatalmi struktúrák felbomlása idején a belső hatalmi konfliktusok tovább erősödtek. Az ideológiai köntösbe bújtatott hatalmi harc a vezetés legfelső szintjét sem kímélte. A párton belüli feszültségek 1971-ben nyílt konfliktusba torkolltak. Az USA felé történő nyitást ellenző Lin Piao puccsot készített elő Mao ellen, de terve lelepleződött. Lin menekülni próbált, de repülőgépe máig tisztázatlan körülmények között lezuhant, és a kijelölt utód szörnyethalt.

A nemzetközi elismertséghez vezető úton fontos lépés volt, hogy 1971 októberében az ENSZ közgyűlése úgy döntött, Kína helyét a Kínai Köztársaság Tajvanon működő kormánya helyett a KNK foglalhatja el. A Peking számára sikeres szavazáshoz az is hozzájárult, hogy a KNK a megelőző évtizedben sorra vette fel a diplomáciai kapcsolatot a harmadik világ országaival. Mao „három világ” elmélete nem egyezett a hidegháborús szembenállás logikájával. Míg a fejlett „Nyugaton” és a szovjet érdekszférába tartozó országokban a „harmadik világ”

kifejezést azon országokra használták, amelyek sem a kapitalista világhoz, sem a szocialista táborhoz nem tartoztak, Mao társadalmi rendszertől függetlenül, fejlettség szerint osztotta három csoportba az országokat. Az első világba a két szuperhatalmat, az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót sorolta, a másodikba a fejlett országokat – ide tartozott a kapitalista Nyugat-Európa, Japán, Kanada és Ausztrália, valamint a szovjetizált Kelet-Európa –, a harmadik világba pedig a nemzeti függetlenségükért küzdő vagy a gyarmati sorból éppen felszabadult fejlődő országokat, élükön Kínával. Mao „három világ” elméletét 1974 elején az ENSZ közgyűlésén Teng Hsziao-ping ismertette.

Mao ekkorra már fizikailag meglehetősen rossz állapotban volt. Életének utolsó éveiben a gazdaság irányítását a pragmatikus Csou En-laj és Teng Hsziao-ping, a propagandát és a kultúrpolitikát pedig Csiang Csing és radikális csoportja, a „négyek bandája” tartotta a kezében. Míg a józanabbak igyekeztek helyreállítani a civil irányítást az állami hivatalokban, és tovább folytatni a modernizációt és a külföld felé való nyitást, a radikálisok az ideológiai tisztaság és a forradalmi lendület megőrzését hajszolták. Az „ég alatti nagy zűrzavarnak” Mao Ce-tung 1976. szeptember 9-én bekövetkezett halála és a négyek bandájának októberi le tartóztatása vetett véget.

Összefoglalás

■ Mao Ce-tung vidéki forradalmárként indult, aki életének utolsó huszonhét évét az új Kína első számú vezetőjeként élte le. Máig ható személyi kultusza a kínai kommunista rendszer legitimációjának egyik központi eleme volt és részben maradt is. Összességében elmondható, hogy Mao sikeresebb volt a hatalom megszerzésében, mint a hatalom gyakorlásában, az ország irányításában és a szocialista gazdaság fejlesztésében. Mielőtt azonban sommás ítéletet mondának a világ legnépesebb, ugyanakkor rendkívül elmaradott országának modernizációját évtizedeken át irányító vezető fölött, azt is meg kell jegyeznünk, hogy 1949 előtt a hegyekben és Jenanban jóval egyszerűbb volt a dolga. A KNK meg alakulása után nemcsak az országépítés objektív nehézségeivel kellett megküzdnie, hanem rossz döntéseinek olykor katasztrofális következményeivel is. Ennek ellenére mániákusan ragaszkodott a hatalomhoz, és minden potenciális politikai ellenfelével kíméletlenül leszámolt.

Mao leghatékonyabb fegyvere a szó volt. Különleges tehetséggel volt képes a propagandát saját céljai érdekében felhasználni. Élvezte a jelszavakkal folytatott harcot, ez volt az a fegyver, amelyhez a legjobban értett. Politikai ellenfeleivel szemben volt, hogy csak pszichológiai hadviselést folytatott, de ha kellett, az erőszaktól sem riadt vissza. A szavak erejével igyekezett megvédeni saját pozícióit és elhallgattatni azokat a vezetőtársait, akik az övétől eltérő véleményt fogalmaztak meg. 1959-ben és 1962-ben kizárólag retorikai eszközökkel támadt ellenzőire. Egyetlen címke megváltoztatásával, a jobboldali opportunizmus helyett a kínai revizionizmus kifejezés bevezetésével minden hazai kritikusat képes volt beszorítani a revizionista kategóriába.

A kínai nyelvben a maoizmus szó nem létezik. A „Mao Ce-tung eszméi” kifejezés azt az ideológiát jelenti, amelynek fő eredménye a marxizmus-leninizmus kínai viszonyokra való alkalmazása. Mao talán legfontosabb ideológiai és politikai újítása az volt, a kínai társadalom sajátosságaiból kiindulva szakított azzal az ortodox marxi-lenini-sztálini dogmával, hogy a forradalom fő ereje a ki-

zsákmányolt városi munkásság. Számottevő gyári munkásság hiányában a lakosság közel 80 százalékát kitevő parasztságra építette a mozgalmát. A parasztságról a marxista ortodoxia azt tanította, hogy mivel tevékenysége a földhöz köti, ezért általában nem könnyen mozgósítható, a saját életét közvetlenül nem befolyásoló országos ügyekben pedig még kevésbé. Mao ennek ellenére a vidéki lakosságra támaszkodva teremtette meg hatalmának tömegbázisát. Politikájának fő elemei közé tartozott a folyamatos mozgósítás, a felülről indított tömegmozgalmak és kampányok alkalmazása, valamint az erőszak kultusza. Először a forradalom osztályellenségeivel számolt le, majd a belső ellenségnek kikiáltott elemeket sem kímélte.

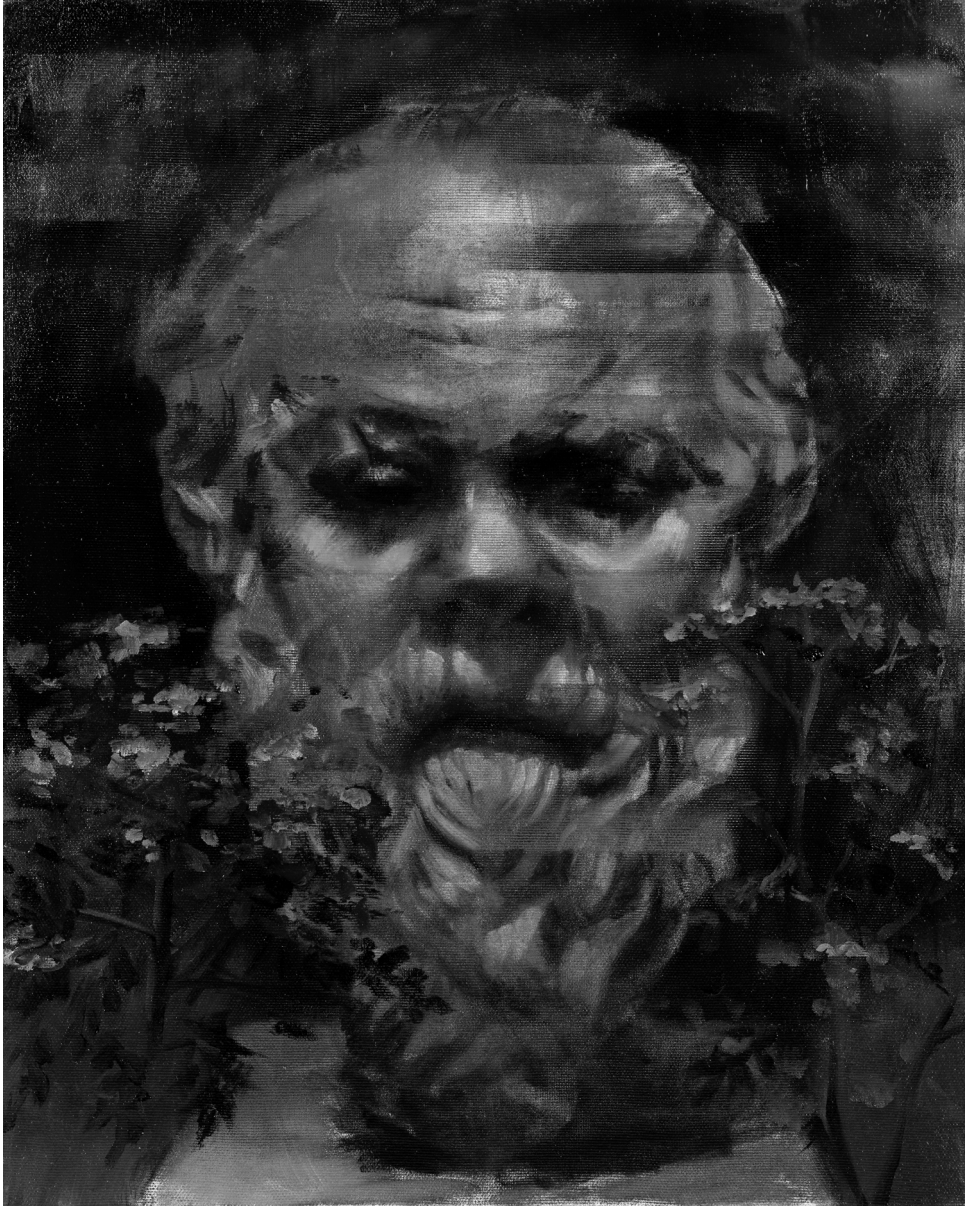
A Mao-korszak megítélése nem lehet fekete-fehér. Az 1960-as években a nemzetközi környezet nem kedvezett Mao vezetői ambícióinak. Kína nem volt az ENSZ tagja, ráadásul gazdasági mélypontra jutott. A „nagy ugrás” katasztrófáját és a szovjet–kínai szakítást követően Mao újraértékelte az ország nemzetközi helyzetét. A következő közel két évtized alatt, amelynek több mint fele a kulturális forradalom jegyében zajlott le, Kína kitesztelt országból a nemzetközi közösség elismert tagjává vált. Miközben azonban az ország integrálódott a nemzetközi közösségbe és a világgazdaságba, a maoista politika egy teljes generáció életét nyomorította meg, a kínai társadalom alapját jelentő családi kapcsolatokat tett tönkre, az ősi kínai kultúrában helyrehozhatatlan károkat okozott. Mao Ce-tung életének utolsó évtizedében a kulturális örökség jelentős része megsérült vagy elpusztult, és a tömegek kiábrándultak a forradalmi ideológiákból. Halála és a négyek bandájának bukása után az új vezető, Teng Hsziao-ping meghirdette a reform és nyitás politikáját, hogy felszabadítsa Kínát a forradalmi radikalizmus béklyója alól. A kínai közélet kulcsszava az 1970-es évek végétől a forradalom helyett a fejlődés lett. A kínai politika fő célja azóta is a KKP egyeduralmának megőrzése mellett a gazdaság fejlesztéséhez és a világhatalmi célok eléréséhez szükséges belső stabilitás és békés nemzetközi környezet biztosítása.

■ JEGYZETEK

1. A tanulmányban a kínai nevek és szavak az úgynevezett népszerű magyar átírásban szerepelnek.
2. Rebecca Karl: *Mao Zedong and China in the Twentieth Century World*. Duke University Press, Durham and London, 2010. 6.
3. Stuart Schram: *The Thought of Mao Tse-tung*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989. 46.
4. Lowell Dittmer: „Mao Zedong a Hundred Years On: The Legacy of a Ruler.” 128. *The China Quarterly* No 137. 1994. március. 125–143.
5. *A koalíciós kormányról (1945. április 24.)*. 498. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. IV. Szikra, Bp., 1954. 493–617.
6. *Szerkesztői megjegyzések a Szocialista fellendülés a kínai falvakban című gyűjteményhez (1955. szeptember, december)*. 260., 238. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. V. (kiadó nélkül, évszám nélkül) 234–266.
7. *Jelentés a Hunan tartományi parasztmozgalommal kapcsolatban megtartott vizsgálatról (1927. március)*. 36. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. I. Szikra, Bp., 1952. 33–102.
8. *Szerkesztői megjegyzések a Szocialista fellendülés a kínai falvakban című gyűjteményhez (1955. szeptember, december)*. 238. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. V. (kiadó nélkül, évszám nélkül) 234–266.
9. *Egységfront a kulturális munkában (1944. október 30.)*. 456. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. IV. Szikra, Bp., 1954. 451–457.
10. *A kínai nép talpra állt (1949. szeptember 21.)*. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. V. (kiadó nélkül, évszám nélkül) 9–12.
11. *Az új demokráciáról (1940. január)*. 287. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. III. Szikra, Bp., 1954. 213–294.
12. Shen, Zhihua – Xia, Yafeng: „The Great Leap Forward, the People’s Commune and the Sino-Soviet Split.” *Journal of Contemporary China* 20. évf. 72. sz. 2011. november. 861–880.

13. Zsenmin Zsipao 1957. november 13., 1.
14. Zsenmin Zsipao 1958. szeptember 10., 1.
15. Shen-Xia: *The Great Leap...* 868.
16. A témáról lásd: Frank Dikötter: *Mao's Great Famine*. Bloomsbury, London, 2010.
17. Lorenz M. Lüthi: *The Sino-Soviet Split*. Princeton University Press, Princeton, 2008. 244.
18. *Jelentés a Hunan tartományi parasztnozgalommal kapcsolatban megtartott vizsgálatról (1927. március)*. 36. In: *Mao Ce-tung válogatott művei*. I. Szikra, Bp., 1952. 33–102.
19. A mintaoperáról lásd: Révész Ágota: „A pekingi opera mint a nemzetépítés eszköze Kínában.” 597–599. *Világtörténet* 10. (42.) évf., 2020. 4. sz. 581–604.
20. Adam Yuet Chau: „*Mao's Travelling Mangoes: Food as Relic in Revolutionary China.*” *Past & Present* Vol. 6, Issue suppl. 5. 2010. 256–275.

KOVÁCS KISS GYÖNGY

A TÖRTÉNÉSZ MESTERSÉGE

■ A cím természetesen kölcsönzött. Marc Blochnak, az Annales-iskola egyik megteremtőjének azonos című, posztumusz kötete a történészi munka gyakorlatával és a történelem elméleti-módszertani kérdéseivel foglalkozik. Hogyan dolgozik a történész? Mi a történelem, és mi a „célja”? Mi a „történelmi valóság”? Hol helyezkedik el a történelem a társadalomtudományok között? – fejtegeti Bloch. Az általa felvetett problematikák azonban nem új keletűek, ezek valójában már hosszú idő óta foglalkoztatták és foglalkoztatják a történetírókat/ történészeket.

A történelem definícióját az évszázadok során különböző civilizációs szinten és égtájakon, különböző eszmerendszerek nyelvezetén megszámlálhatatlanul sokan fogalmazták már meg. Kimondva vagy közvetett formában minden korszak megalkotta a maga történelemmeghatározásait. Marsiglio Ficino reneszánsz filozófus szerint a történelem szórakoztat, könnyedebbé teszi az emberi létet, és megerősíti a letűnt korokra vonatkozó tudásunkat.

A nála több mint négyszáz évvel később élt angol történész, Edward Hallett Carr így fogalmaz: „a »Mi a történelem?« kérdésre az első válaszom az volna, hogy szakadatlan kölcsönhatás a történész és a tények, soha véget nem érő párbeszéd múlt és jelen között”.

De minősíthették a történelmet úgy is, ahogy a második világháborúban a Sorbonne ötvennégy éves professzora, magát akkor a „francia hadsereg legidősebb századosának” nevező, említett Marc Bloch hallotta: „1940 júniusában történt, ha jól emlékszem, éppen azon a napon, amikor a németek bevonultak Párizsba. Abban a normandiai kertben, ahol vezérkarunk csapatok nélkül maradván, tétlenül, tehetetlenül töltötte az időt, a szerencsétlenség okán rágódtunk szüntelen. Azt kell hát hinnünk, hogy megcsalt bennünket a történelem? – szólalt meg egyikünk csendesen.”

A történelem fogalmát végtelenül sokféle (és végletes) minősítés is kíséri: „gazdag tárház”, „hősök csarnoka”, „az élet mestere”. „Dicsőséges” vagy éppen „könyörtelen”. Néha „igazol”, „büntet”, „megver”, „kárpótol”, „igazságot szolgáltat”, „nevel”, „tanít”. Aszerint, hogy vesztesek vagy nyertesek, erőhatalom vagy leigázottak, katasztrófák túlélői vagy a túlélők felett győzedelmeskedők ruházzák fel tulajdonságokkal.

A 21. századra szinte napi szokássá vált a történelemre hivatkozni – inteni, példálózni, fenyegetni, biztatni vagy vigasztalni vele. Gyakran tegnapi tekintélyek szájába adva a szót, vagy az ókor nagyjaitól kölcsönözve minősítéseit. Vajon közben nem kopott-e el, nem vált-e tartalom nélküli, kiürült fogalomká?

Mégis kultúránk mélyen gyökerező vágya a kérdésnek a megválaszolása: mi a történelem? És – nem mellékesen – miben áll a „történész mestersége”? Vajon az utóbbiak milyen válaszokat fogalmaztak és fogalmaznak meg?

A történészek általában mesterségüket úzik, és mert a történelemmegismerés és -elődás (történetírás) talán az egyik leginkább időigényes tudomány, általános elméleti kérdésekre esetenként kevés energia jut. A történelem mi-benlétével azonban naponta szembesülnek. És tudják, hogy nem *csak* az egyéni élmény prizmájának fénytörésében és nem *csak* szerencsés vagy szerencsétlen korszakok nyomaiban, szimbólumaiban kell megérteniük azt. Semmit

nem tudnak kezdeni a napi politika kisajátító sémáival és értéktelennek tekintik a pátoszos külsőben eladott történelemnyomatokat.

Hitelesen próbálják megragadni, mi is a történelem – és miben áll a történelem mestersége.

Utóbbit vélhetően könnyebb gyakorolni, mint világosan és tömören meghatározni. Közkeletű vélekedés szerint a történelem a múlttal foglalkozik. Jelentős gondolkodók azonban úgy vélik, hogy ez csak egyfajta „álca”, amely mögé bújva a történelem valójában a jelenre és jövőre vonatkozó gondolatait mondja el. De még ez a „fedőtevékenység” – a múlttal való foglalkozás – is nagyon különböző lehet. Térben és időben jól körülhatárolható múltbeli eseménysorozatok megismerése és elbeszélése ugyanúgy a történetírók feladatkörébe tartozik, mint az egész emberiség szerteágazó múltjának a felidézése – vagyis a „történelmi valóság” egyes részleteinek és teljességének a feltárása.

A történetírás tárgyára vonatkozó definíciók nagy része egyszerűbb vagy bonyolultabb formában a felé az eszme felé konvergál, miszerint a tárgy maga az ember. „A történelem – mondja Georges Florovsky – az ember múltjának és nem a múltnak általában véve a tanulmányozása.”

A német Rudolf Vierhaus komplexebb meghatározást kínál, amely azonban szintén az embernek mint a történelem abszolút tárgyának a felfogására korlátozódik: „A tárgy, amelyre a történelmi megismerés irányul, a természet, a társadalom és intellektus által motivált, tér-időben feltételezett emberi cselekedet, amennyiben ez a cselekedet, relevanciája szempontjából, valamint okait, momentumait és céljait illetően irányunkban közvetített.”

A történelem meghatározásánál indokolt módon annál az alapállásnál maradva, amely értelmében a történelem emberi cselekedetek univerzuma, felmerül a kérdés, amelyet a történészek sokat vitáltak: az emberi cselekedetekből és tényekből melyek azok, amelyek a kutató imaginárius bonckése alá kerülhetnek?

A „jelentősek, a figyelemre méltóak”, mondhatnánk. Ám hol húzható meg a határ, amelynek egyik oldalán csupa nagybetűs, másik oldalán szerényen meghűződő, „jelentéktelen”, örök feledésre kárhozott tények sorakoznának, amelyek ugyanakkor szintén a „történelmi valóság” részei?

Mindmáig vitattott a kérdés: mi is igazából a „történelmi valóság”, amelynek tetten érhetősége és a történelmi hűség visszaadására irányuló aspirációk a historiográfia legkezdetibb időszakától foglalkoztatják a történetírókat.

A tények tisztelete és az oknyomozás követelményének szem előtt tartása miatt az antik historikusok sorában kitüntetett helyet elfoglaló Polübiosz felhívja a figyelmet arra, miszerint a „tényekre tekintő történetírásnak” feltétlenül a rendelkezésre álló „feljegyzések tanulmányozásán” kell alapulnia. Ugyanakkor elődjéhez, Thuküdidészhez hasonlóan a pártatlanságot a történetírói ethosz elengedhetetlen „járuléknak” véli: „annak, aki vállalja a történetírói magatartást [...] gyakran az ellenséget kell magasztalnia, és a legnagyobb dicsérettel elhalmozni, ha a cselekedetei ezt követelik, és gyakran kell hibáztatnia és elítélően bírálnia a hozzá legközelebb állókat, ha hibás eljárásuk ezt parancsolja. Ahogyan mit sem ér az az élőlény, amely elvesztette a szeme világát, úgy a történetírásból is, ha kiirtjuk belőle az igazságot, haszontalan mesemondás marad vissza. Ezért nem szabad visszariadnunk sem barátaink bírálattól, sem ellenségeink dicséretétől, s attól sem kell félnünk, hogy ugyanazt a személyt egyszer hibáztatjuk, másszor magasztaljuk, mert hiszen lehetetlenség, hogy valaki a politikai tennivalók sodrában mindig helyesen döntsön, de az sem valószínű, hogy állandóan hibázzon. A történetírásban el kell tekinteni a cselekvő személytől, s magát a cselekedetet kell hozzá illő elutasítással vagy helyesléssel minősíteni.”

Lukianosz szerint „a történetírónak az az egyetlen feladata, hogy mindent úgy mondjon el, ahogyan megtörtént”. „Legyen hát a történetíró bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólásszabadság és az igazság barátja – fejtegeti. – A fügét hívja fügének, a tálat tálnak, amint a vígjátékban mondják. Ne adjon se haragra, se barátságra, ne sajnáljon, ne kíméljen, ne szégyelljen semmit, ne alázkodjék meg senki előtt.” Hasonlóképpen vélekedik a Római Birodalom végnapjainak szíriai születésű és görög származású historikusa, Ammianus Marcellinus is, aki majd kétszáz évvel Lukianosz után, a 4. században tör pácát a ferdítő-torzító szándék fölött, mondván: „A történész, aki tudatosan elhallgat eseményeket, ugyanúgy hamisítást követ el, mint az, aki sosem volt tényeket talál ki.”

A 13. században élt Mattheus Paris pedig keserűen fakad ki a céltársak sanyarú sorsa miatt, a történelmi hűség dilemmáján elmélkedve: „Való igaz, néhez a történetíró helyzete: ha igazat mond, magára vonja az emberek haragját, ha valótlan állít, Istent sérti meg vele!”

A „történelmi valóság” tekintetében a válasz, amelynek értelmében ez a tényekkel való megfeleltetés, az *adaequatio rei et intellectus* volna, nem látszik kellőképp eloszlatni a homályt. Hiszen igaz, hogy a történelemnek történelmi tényekkel kell kezdődnie, akkor viszont az előbbi kérdés szükségszerűen továbbgondolandó: mitől is válik valójában egy tény történelmi tényé? Goethe szerint minden tényszerű valóság elméleti valóság hordozója. Voltaire ezzel szemben szkeptikusabban jelenti ki, hogy „minden tény megkérdőjelezhető, amennyiben nem vág egybe az emberi természettel”. Történelem és emberi természet kapcsolatát vizsgálva José Ortega y Gasset megállapítja: „Az embernek nem természete – történelme van.”

Az ortegai megállapítást sokan és sokszor cáfolták azzal, hogy az ember történelme, ennek tudatosítása – éppen természetéből eredeztethető. Így vélekedtek már a reneszánsz kor történetírói, így Machiavelli, s az újabb korokban is többen felkarolták e nézetet azok, akik az időtényező-váltakozások s az emberi élet polimorfizmusa ellenére is hirdették a történelem bizonyos állandó vonásainak jelentőségét. Mert míg James Westfall Thompson szerint a történész fő feladata az interpretáció és a változások bemutatása, Jakob Burckhardt a történész küldetését épp a konstans, visszatérő elemek feltárásában látja, mivel – mint írja – ezek „erős visszhangot keltenek az intellektusban és az érzelmeinkben”.

Valóban, a történelem – pusztán változások függvényében tételezve – nem érthető meg, mint ahogyan nem megközelíthető merev, holt anyagból felépített, egyszer s mindenkorra rögzült történéskomplexumként sem, mely adott kor adott történészeinek elképzeléséhez idomítható. A történelemnek nemcsak alanyai és tárgyai, de írásos formában rögzítői is – történelmileg determinált emberek, és így az emberi dimenzió nemcsak a múlt megismerésének eszköze vagy kalandor *action gratuite*, hanem a jövő esélyei feltárásának lehetősége. A történetírás sosem nélkülözötte a társadalmi-politikai meghatározottságot, ha látszólag jelentéktelen elbeszélés formáját öltötte is. Ellenkezőleg, explicite vagy implicite nyilvánvalóvá tesz társadalmi-politikai determinációt, finalitást. Így Jean Bodin, miközben leírja, hogy a történelem a társadalomban élő emberek cselekedeteinek magyarázata, eljut a végkövetkeztetéshez, miszerint „mindennap új törvények, új szokások, új intézmények, új rítusok születnek”. A példa azonban rögtön a finalitást is felkínálja, a francia társadalom célirányulását – a racionalizmus felé vezető út megnyílását, a következő század történésziskolájának előrevetülését. Jogosan állapítja meg Voltaire e vonatkozásban, hogy „amikor egy történelmet olvasol, a korra kell gondolnod, amelyben a szerző megírta művét”.

Heinrich Rickert szerint a történéznek, hogy meghatározhassa, melyek „releváns”, „történelmi” és melyek „irreleváns”, „történelmietlen” tények, bizonyos formális értékrendszert kell birtokolnia, és ezt szabványszerűen alkalmaznia ezek kiválogatásánál. E szemlélet méltán kelt kételyeket, hiszen – mint sokan vélik – valóban természetesebb (ha nem észszerűbb) volna, ha egy-egy ilyenfajta mérlegelésnél nem a tény önértéke, sokkal inkább következményeinek súlya válna döntő érvvé a rostába való ki- vagy bekerülést illetően.

Másrészt, a történelem tényei a múlt termékei, nem kelthetők életre, nem rekonstruálhatóak a maguk teljességében, hogy „objektíven” vizsgálódás tárgyivá válhassanak. „Csak” emlékezni lehet rájuk, „csak” eszmeileg építhetők fel újra a régmúlt történések. S az első lépés a történelmi megfigyelésben ez az eszmei rekonstrukció – ami nem a valós történelmi folyamat reprodukciója – volna talán, mely alapjául a források szolgálnak. A források pedig nem fizikai tárgyakként, hanem szimbólumokként olvasandók. Egy történelmi tény csupán e szimbólumok megfejtésével kerülhet a ma emberének testközelébe, s csak a szimbólumok elemzésével válik érthetővé-értelmezhetővé. E szimbólumok valójában mind a múlt megnyilvánulásai, melyek – *aere perennius* – az utókornak hirdetik alkotóik nem hiábavaló létét. E szimbólumok vagy jelek, jelzések, ahogyan Lucien Fèbvre mondja, lehetnek szavak, tájak, téglák, ugarok, nyomok, kőzetminták stb., e majdnem végtelen felsorolással részletezve annak a fogalomnak a sokszínűségét, amelyet a filozófus és régész R. G. Collingwood egyszerűen „nyomoknak” nevez. És értelmük csak akkor van, ha az emlékezet nem törli ki magából őket. Ez az emlékezet azonban nem reprodukció, hanem új szintézis, konstruktív aktus. E rekonstrukcióban a szellem az eredeti folyamattal ellentétes irányba halad, miközben étellel tölti meg a halott tárgyakat.

A ráció – véli szintén e vonatkozásban Ernst Cassirer – nem megfelelő eszköz az emberi kultúra gazdagsága és sokszínűsége megértéséhez, mivel ez lépten-nyomon szimbólumokban öltött testet. Ilyeténképpen az ember nem annyira *animal rational*, sokkal inkább az *animal symbolicum* meghatározást tarthatja önmagára érvényesnek szimbólum-központúsága okán, és talán épp e furcsán hangzó definíció nyithatja meg az emberiség újabb útját a civilizáció felé.

A történész pedig, aki e forrásokban – szimbólumokban, nyomokban, jelekben – egy letűnt kor szellemiségének materializálódását keresi, nyelvüket értelemszerűen „lefordítja”, hiszen amennyiben nem képes erre, a történelem csukott könyv marad számára. A múlt e szétszórt darabjait megkísérli összerakni és más konfigurációban modellezni.

Visszatérve azonban a történelmi tény „relevanciájához”, megkockáztatható, hogy ez sosem vonatkozik teljes egészében a tényre magára – amint azt például Carl L. Becker vagy A. J. Gurevics fejtegetik. Bármilyen „relevancia”-fogalom a megismerő szubjektum hiányában értelmetlen volna. Egy tény, eszme, elmélet stb. relevanciája ennek egy értékhez való mellérendelését jelenti egy értékítélet nyomán. És így eljutunk a történelem-valóság és a történelem-megismerés vagy -előadás (történetírás) közti kapcsolatrendszer problematikájához. E viszonyrendszer – különböző nézőpontokból vizsgálva – egyrészt majdnem feloldhatatlan összeolvadásig menő interferenciát tár fel, másrészt egy majdnem leküzdhetetlen távolságot a történelem két alapvető megjelenési módja között. A nézőpontok, amelyek e dichotómiát eredményezik, lereagálhatók a történelmi megismerés területén.

Az objektív, reális történelem és történelemmegismerés és -előadás közti összeolvadás abból a tényből fakad, miszerint egyetlen történelmi aktusról való ismeretünk sem ennek pontos leképzése a tudatunkban. Sosem sikerül

Ranke vágyát teljesítenünk, hogy úgy írjunk történelmet, „*wie es eigentlich gewesen ist*”. A történelemről szóló bármely ismeretünk a történelem tárgya és a megismerő szubjektum – a történész – közti produktum. A történész személye – hangsúlyozza az említett Georges Florovsky – az interpretáció objektív folyamatának része csakúgy, mint az általa interpretált adatok. „A múlt megismerése mindig interpretáció. A múltat csak rekonstruálni lehet.” S még szuggesztívebbnek tűnik Henri-Iréné Marrou állítása: „A történelem igaz mivolta végső soron mindig abban a kifinomult megfeleltetésben keresendő, amely a múlt szerkezete és az ezt rekonstruáló szellemisége között áll fenn.”

Paradoxont képez a tény, hogy miközben egyrészt megvalósul az összeolvasás a történelmi megismerés valódi tárgya és a megismerő alany (a történész) között, másrészt leküzdhetetlen távolság is körvonalazódik közöttük. Ez annak a következménye, hogy a történész más időben és más ritmusban él, mint az általa életre keltett események valós szereplői. A történelmi idő rekonstruált, s e rekonstrukció, e tárgy-alany szintézis a számunkra megjelenő történelmi valóság. De ez a rekonstruált és újramegtalált, újra felfedezett idő – mondja H. I. Marrou – befejezett és visszavonhatatlan idő. „Ez a köztes idő, mely nem légüres intervallum, hanem étellel teli és torzító, s a megfigyelésnek alávett momentum nyomait domborítja ki, s ezáltal a történésznek más ítéleti koordinátákat kínál, mint a múltbeli esemény szereplőié. Mi nem találhatunk rá a múltban azokra a jövőbeli bizonytalanságokra, amelyek azt foglalkoztatták, aki átélte valaha az eseményeket.”

A tárgy-alany közti távolság „azonban nem csupán a megismerési folyamat belső mechanizmusából adódik. Ezt a mi – tudatos vagy öntudatlan – múlt-hoz való viszonyulásunk táplálja.” „A történelem – jegyzi meg Paul Ricoeur – nem egyszerű, nyugtalanító rákérdezés történetiségünkre, életmódunkra és arra, hogyan léteztünk az idők folyamán. A történelem válasz is ezekre a történelmi körülményekre, válasz, mely magában foglalja a történelem választását, egy bizonyos ismeretanyag kiválasztását, egy bizonyos akaratét, hogy racionálisan értelmezzük a dolgokat...”

A történetírás kevesebbet, ugyanakkor többet tartalmaz, mint maga a múlt, melyet bemutat. Kevesebbet, mert mindig nélkülözni kénytelen valamit annak a múltszegmensnek a dokumentációjából, amelyet kutat. Többet, mivel a történész ismeri annak a bizonyos múltszegmensnek a jövőjét is, és nem kerülheti ki, hogy előadásába belefoglalja a múlt jövőjének bizonyos elemeit.

Éppen emiatt állíthatja Georges Florovsky, hogy az „újralfedezett idő” ugyanakkor „elveszett idő” az eredeti valóság szempontjából, „újralfedezése” olyan elemeket tartalmaz, amelyek ama történelmi folyamatok „backgroundjának” a kognitív aktusához tartoznak, amelyek az események megtörténte és ezek vizsgálata között helyezkednek el.

A történész rendszerbe foglalja azt, ami önmagában kaotikusnak tűnik, felismeri és csoportosítja a tények közti kapcsolatokat, és értelmet ad az „értelmetlennek”. A kauzalitás kategóriája jelentős helyet foglal el a történelmi magyarázatban, a múltértelmezésben. Számos történelmi kérdés megválaszolható az okozati összefüggésekkel. Az esetek többségében azonban a történelemmegismerés olyan magyarázatot tartogat, amely csak látszólag kauzális, és pedig olyankor, amikor a történelmi tény – különféle módon és mértékben – emberi termék. „A természetet magyarázzuk, az embert *megértjük*” – hívja fel rá az elsők között a figyelmet Wilhelm Dilthey, aki hisz abban, hogy a „történelem nem képezhető le a természettudományokra”, számolni kell sajátosságaival – éppen „*Geisteswissenschaft*” minősége okán. Mint fejtegeti, a történelem valójában nem a fizikai tények, hanem – lásd az előbbiekben – a jelek, nyomok,

szimbólumok univerzuma. És ezek megfejtése más módszereket kíván, mint pusztán az ok-okozati összefüggések feltárása és magyarázása.

A történetírás az emberi cselekedetek megértésén alapul – folytatja –, annak tudatosításán, mi értelme volt bizonyos cselekedeteknek, illetve, hogy a résztvevők mi értelmet tulajdonítottak ezeknek. A történelem – minden körülmények között – másodfokú megismerés, hiszen nem kerül kapcsolatba a tényszerű valósággal, csupán ennek jeleivel, nyomaival, szimbólumaival: írással, tárggyakkal, gondolatokkal stb.

A múlt újragondolása és rekonstruálása az egyetlen mód annak a küldetésnek a teljesítésére, amelyet a történetírás felvállalt. Ezt Raymond Aron *retrospektív előrelátásnak* nevezi. Ami azt jelenti, hogy míg történelmet ír, a történész megkísérli felvázolni a tények értelmezésének azt a modelljét, amelyet – ha a múlt szereplői ismertek volna – módjukban állt volna felhasználni a jövőbeli események előrelátásához. A történész – mondja Friedrich Schlegel is – „*ein rückwärts gekehrter Prophet*”, e próféta azonban nem jövendő, „csupán” értelmezi a múltat, így válaszol a jelen által megfogalmazott-feltett kérdésekre.

És visszatérve a „történész mesterségéhez”. A cselekedetek mögött rejlő szándékok, az egykor éltek gondolkodásmódjának megismerése, megértése az egyik legnehezebb feladat, amiben a történész módszertani felkészültsége képzelőerejével kölcsönhatásban kell hogy működjék. Vitathatatlan, hogy a történelem tényeit a történész mindig személyisége, képzettsége, szocializációja – sőt Georges Duby nyomán – vágyai szűrőjén át fogja fel. Ami ez után következik, kemény küzdelem, hogy a tényekkel összhangban, a tudományosság követelményei szerint rekonstruálja a múlt egyik vagy másik szegmensét. Mert – ahogyan fogalmazott – „gonddal kidolgozott mondatokat alkottam tehát, de közben tiszteletben tartottam hivatásom szabályait, azokat a parancsoló kötelezettségeket, amelyek megkülönböztetik a történészt a regényírótól vagy a költőtől. A történész ugyanis nem szabad.” Miért nem? Amiatt, amit Ricoeur „történelmi szándékosságnak” nevez. A múlt – elmúlt. Nem érhető el teljes valóságában, csupán az említett nyomain keresztül. Ám mivel a múlt egykor mégis valóságosan létezett, a történész szándékosan megköti a maga fantáziáját, és úgy határoz, hogy csak olyat ír róla, amit a maga korában éppen érvényesnek tekinthető, leghatékonyabb forrásfeltárási szabályok (tudományos paradigma) szerint elmesélhet. És úgy alkotja meg az elbeszélését, hogy abba akarva-akaratlanul belerejti az egykori események okaival kapcsolatos interpretációját is.

Ezeken az önként vállalt korlátokon belül azonban a történész újra szabaddá válik, munkájával hatni, gondolkodásra készíteni szeretne. Életre kelti a múltat, esetleg megrendíti, esetleg szórakoztat. Kiviszi dolgozószobájá falai közül a párbeszédet, a történelmet, és az sem baj, ha kifejezett szándéka a „nagyközönség számára írni”, mint ahogyan azt – mások mellett – a romantika korában élő Augustin Thierry tette.

Eszmefuttatásokon innen és túl, a 21. századra is nyitottak maradnak a kérdések – a történész mesterségéről, a történelemről, ennek megközelíthetőségéről, történelmi nyomokról és szimbólumokról. És akkor még nem is szoltunk az időről időre fejt felütő – némelykor igen parázs – vitáról, miszerint tudomány-e a történelem. Ha a természettudósok többsége szigorú tudománydefinícióját fogadjuk el, akkor – nem az. Foustel de Coulanges azonban ezt másként gondolja: „A történetírás tiszta tudomány, olyan, mint a fizika vagy a geológia.”

DEMETER KATA

A TÖRTÉNELEM ÉS A HATALOM ABSZURD GÉPEZETE – SHAKESPEARE ÉS IONESCO EGY TÉMÁRA

■ „Tragédiának nézed? Nézd legott komédiának, s mulattatni fog” – mondja Lucifer Ádámnak Madách Imre: *Az ember tragédiájának* hetedik színében, és mintha ezt mondaná Ionesco is, mikor 1972-ben megírja a *Makbettet*: Luciferi huncutsággal fordítja ki Shakespeare klasszikusát, és ír a történet apropóján egy abszurd paródiát. Biztos, hogy Ionesco szándéka csak és kizárólag a nevetetés, vagy csupán abszurd mázba csomagolja a (minden)kor emberének tragédiáját? Írói bravúr egy kósza ötlet alapján, vagy már az eredeti történetben is felsejlenek az abszurd és a komédia kézenfekvő motívumai? Honnan vette Ionesco az ötletet, és milyen elemek kiemelésével fordítja át – látszólag – fonákjára az emberi gyarlóságot és a hatalomvágy gyökereit és következményeit tárgyaló tragédiát?

A *Macbeth* Shakespeare négy „nagy tragédiája” közül az utolsó. A drámaíró „a *Hamlet*ben meglátott valamit, az *Othelló*ban és a *Lear király*ban nyomon követte, a *Macbeth*ben megpróbált a végére járni” – véli Géher István elemzésében,¹ hiszen a négy tragédia tematikájában és motívumaiban is összefügg, melyek mélyreható és sokrétű kifejtése a *Macbeth*ben csúcsonyul ki. Bár terjedelmében a *Macbeth* a legrövidebb, a nagy drámaíró legkreatívabb alkotói korszakában, 1603–1606 között született, így atmoszférájában a legmélyebb és legfélelmetesebb, melyben többek közt a hatalomvágy, bűntudat és önpusztítás témáját dolgozza fel. Akárcsak a *Lear király* témáját, a drámaíró a *Macbeth* inspirációját is a Holinshed-krónikából merítette – négy vagy öt egymást követő krónikát gyúrt eggyé –, s bár a dráma a valós történelmi események cselekményét nagyrészt követi, a történelmi személyek kilétén jócskán alakított: Macbeth és Donwald alakját és jellemét összeolvasztotta, ahogyan Lady Donwaldból és Lady Macbethből is egy szereplőt gyúrt, Banquo alakja pedig tettetársból áldozattá vált. A jellemelek megváltoztatásával az egyes cselekedeteknek más-más indítéka lett, így létrejött az a drámai konfliktus, amelyet Shakespeare ábrázolni kívánt. A végeredmény egy történelmi tárgyú, egyedi, ám egyetemessé emelt történet, mely átfogó és általánosan érvényes képet ad a történelem és a mindenkori hatalom gépezetéről, a darab igazi értéke pedig – a történetet valamelyest háttérbe szorítva – az általános emberi természet érzékletes ábrázolása, az emberi lélek sötét oldalának és a hatalommal járó veszélyeknek a szerteágazó kibontása és kézzelfoghatóvá tétele, hiszen a drámában megjelenő karakterek a cselekmény fényében mély belső konfliktusokkal küzdenek.

A shakespeare-i cselekményváz

■ Shakespeare *Macbeth*jének legsűrítettebb cselekményleírását valószínűleg Géher adja: „egyéni hatalomvágyból mint aljas indokból kezdeményezett, különleges kegyetlenséggel, bűnszövetségben végrehajtott politikai gyilkosság,

mely óhatatlanul tömegmészárlásba folytatódik, és természetszerűleg ismételt viszontoldókléssel járó erőszakos hatalomátvételben kulminál”.² Skóciában ugyanis belharc dúl: a király hívei, a nemes Macbeth, Glamis thánja és harcostársa, Banquo győzelmet aratnak Duncan király serege élén a lázadók és a velük szövethető norvég király csapatai felett. A dráma cselekménye akkor indul, amikor bejelentik a király győzelmét, a király pedig hálája jeléül Macbethnek adományozza a legyőzött Cawdor thán címét. Macbeth és tábornoktársa, Banquo három titokzatos boszorkánnyal találkozik, akik próféciákat mondanak nekik, miszerint mindketten fényes jövő elé néznek: a jóslat szerint Macbeth lesz Skócia királya, míg Banquo királyok őse lesz. A jóslatok hatására a hatalom édes íze elragadja Macbethet, és megfertőzi gondolatait, felesége, az ambiciózus és vakmerő Lady Macbeth még inkább vérszemet kap, és arra ösztönzi Macbethet, hogy megszerezze magának a hatalmat. „Király lehet belőle, tehát királlyá kell lennie.”³ A Macbeth birtokán vendégeskedő királyt álmában, az éjszaka leple alatt megölik, és bár Macbethet gyöttri a lelkiismeret-furdalás, nem marad idő a megbánásra: Duncan király megölésével egy véget nem érő vérfürdő veszi kezdetét, amíg a gyilkosok meg nem bűnhődnek, és a jogos örökös vissza nem szerzi a trónt.

Macbeth a merényletet másokra próbálja hárítani, bűnbakok gyanánt rögtön látványosan lemészárolja az ártatlan öröket. Duncan fiai, Malcolm és Donalbain gyanakvóak, titokban elhagyják Macbeth kastélyát. A boszorkányok jóslata hamarosan valóra válik: Macbethet a thánok királlyá emelik, s bár Macbeth látszólag eléri célját, önmagától és másoktól is egyre inkább elszigetelődik, és egyre erősebben gyöttri a bűntudat, és elhatalmasodik rajta a félelem. „Macbeth nem ér rá örülni annak, amit megszerzett, úgy sürgeti, kergeti, amit elveszít, amije nincs.”⁴ Bűntudatát és félelmét további vérontásba fojtja: Macbeth attól fél, hogy Banquo leszármazottai a jóslat szerint tényleges veszélyt jelentenek a trónjára, és bérgyilkosokat fogad, hogy leszámoljanak velük. A terv csak félig sikerül, Banquót megölik, de a fia, Fleance megszökik. Míg az újabb vérontás zajlik, Macbeth díszvacsorát szervez, hogy elnyerje alattvalói rokonszenvét, de a lakoma korántsem úgy sül el, ahogy Macbeth tervezte: szörnyű tettei tudatában az asztalnál látomások kezdik gyötörni, Banquo szelleme kísérti. A nemesek közül a lakomáról csak Macduff marad távol, fél, hogy ő is Macbeth célkeresztjébe kerül, így Duncan fiai és más, Macbeth ellen szegülő nemesek után Angliába menekül. Macbeth haragja Macduff helyett otthon maradt családját sújtja: megöleti őket is. Macbethben egyre nő a bizonytalanság, minden gyilkosság csak fokozza félelmét, ezért felkeresi a boszorkányokat, akik újabb három jóvendöléssel traktálják Macbethet: az első jóslat figyelmezteti, hogy Macduff veszélyt jelent számára, a második kettő viszont valamelyest meggyugtatják, hiszen olyan evidensnek ható dolgokat jóvendölnek, mint hogy senki sem árthat neki, akit nő szült, és addig nem veszíthet csatát, „...míg a birnami erdő Dunsinane dombjára nem vonul”.⁵

Közben Macbeth nemcsak belülről, kívülről is gyengül: hatalma egyre fogy, a skót királyságot a széthullás fenyegeti. Angliából hatalmas sereg érkezik, hogy leszámoljon vele. Lady Macbeth is összeomlik a bűntudat súlya alatt, állandóan a Duncan vérére próbálja lemosni a kezéről, mindhiába. A Lady végül az örületbe hal bele, önkezével vet véget életének. A végső csatában Macbethet is legyőzik, Malcolm, a megölt Duncan király fia vezeti a csapatot, akik ágak közt rejtőzve kerítik be a skót sereget. Az ellenséges csapat közeledtét Macbeth látomászerűen az erdő vonulásoként észleli, mint ahogyan a vészbangyák jóvendölték. Macbettel végül Macduff végez, bosszút állva családjá meggyilkolásán, de a boszorkányok jóslata itt sem téved: Macduffot nem

anya szülte, születése előtt kivágták haldokló anyja testéből, hogy megmentésék. Így éri el a végzet Macbethet a látszólag megnyugtató jóvendölések ellenére, ám ez az első alkalom a drámában, hogy Macbethet nem uralja a félelem: „Végre vállalhatja önmagát, mert megértette, hogy minden választás abszurd, vagy inkább: hogy nincs semmiféle választás.”⁶ A haldokló király fejét Macduff viszi Malcolm elé, aki azonnal átveszi a trónt, és a rend visszaállítása kezd.

Az egyértelmű egyezéseken és utalásokon túl

■ Bár Ionesco a főszereplő nevét, ezáltal pedig a címet is megváltoztatja, hogy ne legyen összetéveszethető Shakespeare klasszikusával,⁷ megoldása mégis szándékosan felszínes, ahogyan a többi szereplő esetében is: helyenként csak egy-két betűt változtat meg a nevekben (Cawdor-Candor, Banquo-Banco, Malcolm-Macol stb.) vagy még annyit sem (például Duncan esetében, ahol a különbség csupán annyi, hogy herceggé teszi a királyt; hercegséggé a skapespeare-i dráma királyságát). Mintha csak hamiskás mosollyal az arcán azt mondaná: *a történet és szereplői kitaláltak, a valósággal (vagy Shakespeare Macbethjével) való bárminemű egyezés a véletlen műve*. Ugyanis ő saját bevallása szerint nem átírni, hanem folytatni akarja Shakespeare művét: „Átírni klasszikus műveket olyan, mint kart ragasztani a milói Vénuszra. Csakhogy én nem átírom, hanem folytatom Shakespeare-t, és nem is torzítom el, mint azok az avangárd vagy ideologikus-militáns vagy egyéb rendezők, akik jól elbánnak vele, mert kiforgatják az eredeti gondolatokat, semmibe veszik az író szándékát.”⁸ És folytatja is Shakespeare művét, noha nem a történet cselekményét a maga linearitásában, viszont a *Makbett* Shakespeare drámájának jelenésbeli hatókörét mindenképp kitérítve, ugyanis a drámában már felsejlő gondolatokat viszi tovább, egy szokatlan elemekkel tűzdelt, groteszk színekkel teli paródiát hozva létre.

Géher már a *Macbeth* kapcsán felveti a műfaji meghatározás kérdését: „Tragédia ez egyáltalán? Ha igen: a tragédia tragédiája.”⁹ – egyértelmű hát, hogy Shakespeare drámájában már fellelhetőek a komikus elemek, a drámai műfajok határmezsgyéjén kötéltnacol. Ruth Morse szerint¹⁰ Ionesco azonban aligha nyúlt volna hozzá a kanonizált shakespeare-i történethez, ha előtte nem tették volna már többen, és nem lett volna hozzá új ötlete; ha nem ismerte volna a lengyel irodalomtörténész, színházelméletész és kritikus, Jan Kott formabontó gondolatait Shakespeare klasszikusai kapcsán. Ionesco maga is bevallja az ősbemutató előtt készült interjúban: „Az ötletet Jan Kott barátomtól, a Kortársunk Shakespeare-szerzőjétől kaptam [...] van egy király, egy zsarnok, egy gonosz és egy bűnöző. Aztán jön egy fiatal herceg, jóvágású, bátor és tiszta, aki megöli a zsarnokot, és átveszi a helyét. Ő maga viszont zsarnokká válik. Egy másik fiatal herceg – jóvágású, bátor és tiszta – megöli a zsarnokot, és királlyá lesz. És így tovább.”¹¹ – mutat rá a *Macbeth*ben háttérből felsejlő, a *Makbett*ben pedig csupaszerkezetése tisztított hatalmi gépezetre.

Ionescóra nagy hatással volt továbbá Alfred Jarry munkássága is, ez ennél a darabjánál is tetten érhető, hiszen Jarry *Übű királya* is a Shakespeare-művet veszi alapul, és azt forgatja ki, alakítja át, parafrázeálja, ugyanakkor Ionesco dialóguskezelése és a szereplők jellembrázolása is sokban hasonlít Jarryéhoz. Heiner Müller átdolgozása azonban aligha volt hatással rá, hiszen alig egy évvel a *Makbett* előtt látott napvilágot, Ionesco valószínűleg nem is ismerte a szöveget.

A történet és a szereplők tehát egyértelműen felismerhetőek, de nem mások, csupán a történelem erői által mozgatott bábuk. Ez a működési elv már Shakespeare művében is jelen van: „A történelmet a Macbeth a legegyszerűbb

formájára redukálja, egyetlen képre és egyetlen határvonalra: itt azok vannak, akik ölnék, ott pedig azok, akiket ölnék.”¹² A történelem ugyanakkor ördögi kör, ahogy Géher fogalmaz: „végben a kezdet, s kezdetben a vég”.¹³ Ionesco egyértelműen a történelem ördögi körének zártságára élezi ki a történet mondanivalóját, nyoma sincs a Shakespeare művében oly értékes emberi lélekben való megmerülésnek, helyébe (ál)arcokkal való játék lép, színpadi helyzeteit az elfedés és felfedés kettőssége mozgatja. Semmi sem az, aminek látszik, hanem egyszerre kevesebb és sokkal több. Kijelent és tagad, felmutat és eltöröl minden értéket, lehetséges tanulságot, közhelyet és következtetést.

Hajlamosak vagyunk a történelmet valami távoli, megfoghatatlan, rajtunk kívül eső jelenségként érzékelni, azonban a történelem a mindennapjaink része, a mindennapjaink (is) alakítják a történelmet. „Ionesco Makbetteje nem egyszerűen a shakespeare-i remekmű parodisztikus kifordítása, hanem az abszurdba hajló, brutalizált közélet átvilágítása és lefelpézése. Kérlelhetetlen humorral mutatja be azt a közéletet, amelyet egyedül a folyamatosan szított ellenségeskedés mozgat és hajszol bele a káoszba”¹⁴ – mondja Visky András, felhívva a figyelmet arra, hogy nem egy távoli jelenséget fest le Ionesco, hanem az általa bemutatott történelmi gépezet az itt-és-most működése is egyben – ezért tud Shakespeare műve majdnem fél évezred után is újra és újra a közönségéhez szólni, és ezért (is) gondolta Ionesco átdolgozásra érdemesnek a történetet. Nem gondolom azt, hogy föltétlenül tanulságokkal akarna szolgálni a történet bemutatása által, általános jelenségeket mutat meg csupán. Hogy ezzel a néző mit kezd, az már rá van bízva. Az viszont kétségtelen, hogy a hatalmi mechanizmus „egyszerű és átlátható, sőt ha megfelelő távolságból szemléli az ember, rettenetesen nevetséges is”.¹⁵ Ionesco pedig pontosan ezt a „megfelelő távolságot” hozza létre az abszurd eszközeivel.

Viszonyrendszerek és összeesküvések

■ A történet kapcsán Ionesco első látásra keveset változtat, ám apró változtatásai fontos következményekkel bírnak: a dráma kezdetekor Makbette például teljesen egyenrangú tábornok Bancóval, mikor legyőzik a két lázadót, Candor és Glamiss grófot, akkor ajándékozza Duncan mindkét címet Makbette-nek. A hatalom megvásárolja alattvalóját, de hibázik, és ez lesz a veszte: ez a gesztus, és a tény, hogy Glamiss címét Duncan előzőleg Bancónak ígérte, megalapozza a két harcostárs közötti konfliktust, és fellobbantja a királygyilkosság szikráját. A gyanakvást Makbette részéről a jóslat, Banco részéről a konkrét történések alapozzák meg: „Makbette fondorkodott volna a háttérben? Hű barátom, kipróbált harcostársam valójában egy áskálódó hitvány alak?”¹⁶ Egy másik fontos változtatás kettejük kapcsolatában, hogy Banco itt Makbette szövetségese a királygyilkosságban. Ionesco (talán tudatosan) tér vissza a már említett, Shakespeare-t ihlető krónika eredeti történetéhez, és bűnrészesként ábrázolja Bancót. Ez a döntés árnyaltabbá és sokszínűvé teszi Banco alakját, a cselekménybe pedig újabb csavart kreál általa: a szövetséges likvidálásának aljasságát is Makbette nyakába varrja. „Macbeth maga a megszemélyesült bűn. Tudata: büntudat.”¹⁷ Makbette bűne ezzel szemben nem kiemelkedő és egyedülálló, története lehetne bárkié. „Shakespeare Macbethje szörnyeteg, egyszersmind persze báb is, és Lady Macbeth is szörnyeteg. Az én Makbettem nem szörnyeteg. Csak ugyanolyan gyáva, gyalázatos és hataloméhes, mint Duncan, Banco, Glamiss vagy Candor. Átlagember.”¹⁸ Ha bűne nem kiemelkedő az összes bűnök közül, lelkiismeretének sem kell különösebb módon megnyilvánulnia, így Ionesco főszereplője semmi megbánást nem tanúsít. Banco meg is fejtja ennek titkát: „...nem tudom elfelejteni. Furdal a lelkiismeret. És nincs meg az a dicsőség és sikerélmény, mint Makbette-nek, hogy elfojtsa.”

Shakespeare-rel ellentétben Ionescónál tehát működik a terv, a lelkiismeret elhalgatható a sikerrel. A félelem azonban kevésbé, Duncan meggyilkolása után mindenki gyanús, mindenki potenciális ellenfél, aki az uralmára akar törni. Mégis Banco az egyetlen, aki halált érdemel.

Ionesco a többi nemest majdnem egyáltalán nem nevesíti, az epizód szereplőket teljesen kihagyja, vagy újakkal cseréli ki őket, ebből is látszik, hogy számára nem a történeti hűség, vagy egyáltalán a konkrét történet a fontos, hanem „a történelem, a hatalom működése érdekli, a »Nagy Mechanizmusé«, mely állandóan újraépíti önmagát, a végső stádium elérése nélkül”.¹⁹ A névtelen nemesek közt kivételt képez a shakespeare-i dráma cselekményének előtörténetében fontos szerepet játszó Cawdor, akinek Ionescónál fontos szerep jut, sőt, mint már említettem, társat is kap a lázadáshoz. A *Makbetch*ben a két lázadó nemes, Candor és Glamiss nyitják a darabot. A kettejük szövetkezése nemcsak Duncan személyiségének körülrajzolása miatt válik a dráma hasznárra, hanem előkészíti Banco és Makbett összeesküvését is. Ionesco ugyanis előszeretettel használja az ismétlést mint abszurd technikát: Makbett túlzásoktól és vértől hemzsegő harctéri monológját a következő jelenetben Banco ismétli vissza mint sajátját, Glamiss és Candor nyitójelenete pedig, melyből kiderül, hogy mit elleneznek az uralkodóban, szinte szó szerint tér vissza később Banco és Makbett párbeszédében. Ugyancsak a tükörijelenetek megoldásával él a boszorkányokkal való találkozások esetében, mikor mind a megszólítás, mind pedig a két férfi reakciói (replikái, gondolataik, ellenvetései) majdnem teljesen azonosak. Ironikus módon a királygyilkosság gondolatáig is látszólag egyszerre jutnak el: „Banco: Meg kell ölni. Makbett: Pont javasolni akarom...”²⁰ – bár Banco mondja ki a színen először, Makbett már kitervelt mindent a Ladyvel.

Shakespeare-nél Duncan király alig jelenik meg, „az áldozatot alig ismerjük, idegen, közömbös, s amilyen ártatlan, abban van valami gyanús”²¹ – írja Géher, Ionesco pedig helyrebillenti ezt a hiányérzetet: Duncan királyt nemcsak a két lázadó szavaiból ismerjük meg a kezdő jelenetben, a színen is többször látjuk a harctól szánalmasan rettegő, impulzívan cselekvő, inkompetens királyt, majd lelkesítőnek szánt beszéde rántja le a leplet hozzá nem értéséről. Megismerjük feleségét is, Lady Duncant, akit Ionesco a férjével ellentétben határozott, erős kiállású, bátor nőnek mutat, még inkább aláásva ezzel Duncan tekintélyét. Jan Kott felcserélődött szerepekről beszél Macbeth és Lady Macbeth kapcsán: „itt, ebben a kapcsolatban [...] az asszony a férfi”,²² a nemi szerepek ilyenfajta megcserélését Péterfy Orsolya Laura tanulmányában már Shakespeare-nél abszurd jegynek nevezi, „Macbeth tévesen hiszi azt, hogy a királygyilkosság férfiasságának bizonyítéka.”²³ Ionescónál ezt a szerepcserét Duncan és Lady Duncan kapcsolatában látjuk még erőteljesebben: például a Lady vágat ki a harctérre, még a csata befejezése előtt, míg férje kerül a csatateret. A közvélemény előtt mégis a Lady az áldozat a kapcsolatban, nem véletlenül: „Nem valami boldog a házassága. Duncan goromba, rosszul bánik vele. Ez nagyon bántja szegényt. Érzékeny lélek.”²⁴ És mi is elhisszük a színjátékát, akárcsak Banco és Makbett, míg ki nem derül (előbb számunkra, majd a szereplők számára is), hogy a Lady valójában a boszorkány. Ionesco ugyanis a darab végére tartogat egy újabb csavart, amivel egy időben menti fel és teszi megkérdőjelezhetetlen felelőssé Lady Makbettet: kiderül ugyanis, hogy az igazi Lady börtönbe zárva tölti a dráma idejének nagy részét, aki helyébe lép, az érdekember, a kétszínű összeesküvő, a vérszbanyák vezére. Ő adja ki magát a mindenkori Ladynek, így manipulálja a szereplőket, és irányítja a cselekményeket a neki tetsző mederbe: a Lady részese Banco és Makbett

összeesküvésének, ő segít megölni Duncant, és lesz a későbbi Lady Makbett, hiszen közte, Duncan és Makbett között háromszögtörténet alakul ki, amelyben a kezdeményező egyértelműen a kettős szerepű nő.

A shakespeare-i drámában Géher szerint²⁵ könnyű volna a Ladyt a három vérszibanya mellé sorolni mint felbújtót, azonban a Ladynek nem természete a kegyetlenség, az erőszak, csupán asszonyi kötelességét teszi, és végül osztozik férje sorsában. Ionesco ezzel szemben a nőt, a boszorkányt teszi a cselekmény mozgatójává és a fő intrikus szerepébe, hiszen a Lady alakjába bújít boszorkány testesíti meg „a női gonoszszágot mint a káosz origóját”.²⁶ Talán így akarja aláaknázni a shakespeare-i szereplő kiemelt szerepét, erejét, tartását. Hiszen Ionesco átiratában a Macbethben felsejlő összes emberi értéket megsemmisíti. Az a tény pedig, hogy Ionescónál a már említett Holinshed krónikájának alakjai, Downald és Makbett, illetve Lady Downald és Lady Makbett – azaz Duncan, Makbett, Lady Duncan és Lady Makbett – külön-külön és összegyűrtan is megjelenik, felerősíti a krónika és a shakespeare-i mű karaktereinek releváns jellemvonásait, „mely alapjául szolgál egy teljesen új, a huszadik századi ember gonoszságát szimbolizáló figura megformálásának”.²⁷

Külső nézőpontok és önreflexió

■ Ionesco a lényegire csupaszított szereplőgárdát pár epizód szereplővel egészíti ki, akik lazán kapcsolódnak a cselekmény fő vonalához. Ezek közül a legfontosabb talán a sebesült katona, aki valamelyest reflektál a cselekményre, talán épp Ionesco saját véleményének szócsöve. A Duncan király elé keveredett katonát a csata kimeneteléről faggatják: „Duncan: Ha a csatából jössz, halljam, mi van! Ki győz? Sebesült katona: Nem mindegy?”²⁸ A párbeszéd további részéből az is kiderül, hogy a katona nincs is tisztában a háború okával, csak a körülmények áldozata, azt sem tudja pontosan, kinek az oldalán is harcolt: „Duncan: A mieink közül vagy egyáltalán? Sebesült katona: Kik a »mieink«?”²⁹ A másik szereplő, aki valamelyest tisztán lát a háborúskodással és a történelem gépezetével kapcsolatban, az Candor. Kivégzése előtti monológjában a történelmi igazságról és annak megcáfolhatatlanságáról beszél, holott tisztában van vele, hogy az erőviszonyok a véletlenül múltak: „Ha erősebb lettem volna, most én volnék a ti szent uralkodótok. Legyőzve csak egy gyáva áruló vagyok.”³⁰ Ez a két szereplő reflektál elfogulatlanul és érdekek nélkül a történésekre, ironikus módon mindketten meghalnak „tisztá” megszólalásaik után. Az epizód szereplők közül a betegek rendelkeznek még valamiféle külső nézőponttal, ám ők is a hatalmat szolgálják, készségesen „gyógyulnak” az uralkodó csodatevő jogára alatt.

Ionesco a lakomajelenetet is alakítja: A *Macbeth*ben Banquo szellemét csak Macbeth látja, Ionescónál az összes asztalnál ülő nemes látja Bancót, sőt megjelenik Duncan szelleme is. „Hát ezek itt adtak egymásnak találkozót?”³¹ – kérdi Makbett ironikusan, s hangjában nyoma sincs félelemnek vagy megbánásnak. Banco és Duncan szelleme is beszél a lakomán, felfedik a gyilkosságokat és az indítékokat, Makbettnek szeme sem rebben, sőt legitimálja tetteit. Az alkohollal átítatott lakomán kerülünk közel egy fél pillanatra Makbetthez is, a darabban először halljuk nyíltan és őszintén beszélni, szavai ugyanabban a pillanatban el is vesztik jelentésüket: „Szeretnénk bizonyos dolgokat megtenni, és mégse tesszük meg. Más dolgokat pedig megteszünk, pedig nem is szeretnénk megtenni. Ravasz a történelem. Kicsúszik az ember kezei közül. Nem vagyunk urai annak, amit cselekedetünkkel elindítunk. Ellenünk fordulnak a dolgok [...] az események uralkodnak rajtunk, és nem mi uralkodunk az eseményeken.”³² Monológja egyszerre vallomás, és tűnik üres frázisok halmozásának. Ionesco ismét állít valamit, és azon nyomban meg is semmisíti azt.

Ezt követően felgyorsulnak az események, minden álarc lehull, és megjelenik Macol, hogy bosszút álljon a zsarnokon, és átvegye a trónt. Előbb egy lehetetlen mesei elemekben gazdag történettel bizonyítja, hogy ő valójában Banco leszármazottja – tehát beteljesül a boszorkányok utolsó jóslata is, hiába hitte azt Makbett, hogy Banco megölésével elejét veheti ennek –, majd Macol trónfoglaló monológja zárja a drámát. Az új király monológiájában Malcolm feltételes módban elhangzó szavait kezdi visszacsengeni Shakespeare drámájából, amit ott Malcolm azonnal vissza is von. Macol esetében azonban nincs helyesbítés, nincs felülírás, kendőzetlenül vetíti előre a szomorú jövőt. Míg Makbett megkoronázása után még azt bizonygatta, mennyivel rátermettebb uralkodó, mint Duncan volt, Macol meg sem próbál ebben a szerepben tetszelegni: „annyi különleges bűn oltódott belém, hogyha ez kihajt, a fekete Makbett hófehérnek látszik majd”.³³

Vér és (ön)gyilkosok

■ „Shakespeare tudja, hogy a politika kenőanyaga mindig is a vér volt”³⁴ – alapítja meg lényegretörően Almási Miklós, a *Macbeth*ben a vér pedig nem csak metafora, hanem fizikai valóság is egyben: „rátapad a kezekre és az arcokra, a törökre és a kardokra.”³⁵ Ionescónál ez tovább fokozódik, már „hektoliterszámra fröccsen a vér”.³⁶ Főhősünk a boszorkányok jóslata után már egyértelműen vágyik a hatalomra, hiszen a *Macbeth-jóslatnak* épp ez a lényege: olyan jövendölések, amelyek szándékosan vagy öntudatlanul előidézik azt, amit megjövendölnek: gyakorlatilag tehát nem valódi jóslatok, hanem szuggesztiók, melyek „a legsóvárabb vágyunkat csiklandozó, tehát leghatásosabb inger, a jövőbe látás álrühájában férföznek közel akaratunkhoz, hogy befolyásolják, idegen akarattelemeiket csempésszenek belé, idegen akarat szolgálatába hajtásák”.³⁷ A tett tehát ettől a ponttól elkerülhetetlen, de a vérontást – amelyről első perctől fogva tudjuk, hogy a hatalom ára – Macbethnek nehezebbre esik vállalni. Már rögtön a történet elejétől „beszari gyilkosjelölt”³⁸ – mondja kegyetlenül Almási, és itt jön a képbe Lady Macbeth, aki a cselekmény fő mozgatórugója: míg Macbeth a sorsra bízna felemelkedésének kérdését, a Lady kimondja, hogy férje fél. „Hát félsz az lenni tettben s akaratban, ami vágyban vagy?”³⁹ – szorítja sarokba férjét, ettől a pillanattól kezdve pedig ő az, aki irányítja a terv kidolgozását, manipulálja és zsarolja férjét, míg az „kötélnek áll”. „A *Macbeth*ben, úgy tűnik, olcsó az élet. Aki nem öl, megölik. [...] Önvédelemből vagy önös érdekből, önkifejezésként vagy az önmegismerés feltételeként: ölni kell.”⁴⁰ Macbeth azonban rögtön meg is bánja tettét, hiszen „... megölte a királyt, mert nem tudta vállalni azt a *Macbethet*, aki fél megölni a királyt. De az a *Macbeth*, aki ölt, azt a *Macbethet* sem tudja vállalni, aki ölt.”⁴¹

Macbeth és a Lady karaktere teljesen más utakat jár be, a végkifejlet azonban előbb vagy utóbb majdnem ugyanaz mindkét karakter számára. Péterfy tanulmányában⁴² például már nem is különíti el a két szereplőt, egyben tárgyalja kettejük karakterábrázolásának abszurd jellemvonásait. *Macbethet* tehát gyakorlatilag belekényszerítik, belezsarolják a gyilkosságba, és nincs visszaút: már konkrét ok és cél nélkül ontja a vért, félelme és paranoiája újabb és újabb gyilkosságokba sodorják. Lady Macbeth pedig összetörik tettük súlya alatt, és megőrül. Hogy ez lelkiismeret-furdalás-e vagy csak a vérengzés látványa borzasztja, kérdéses. A tettet ugyanis nem ő hajtja végre, vér konkrétan nem tapad kezéhez, mégis látomások gyötrik: Duncan vérért látja a kezén folyamatosan, és nem tudja lemosni. Látomásai végül öngyilkosságba kergetik. Az, hogy végül a Lady is megtörik a gyilkosság súlya alatt, bizonyítja, hogy az ő tettei sem egyeztethetőek össze vágyaival, ahogyan *Macbeth* eseté-

ben sem, ez pedig csak még inkább aláhúzza, hogy alapvetően mindketten komikus figurák és általuk az egész történet fekete komédiává válik.

Az abszurd világ rendje

■ Ionesco a már említett interjúban fogalmazza meg Kott Shakespeare-rel kapcsolatos elméletének esszenciáját is: „Shakespeare volt az abszurd színház atyja”,⁴³ erre pedig nem más a legjobb bizonyíték, mint a Macbeth, hiszen a főhős az abszurd definícióját adja a dráma utolsó felvonásában: „Az élet csak egy tűnő árny, csak egy szegény ripacs, aki egy óra hosszat dül-fül, és elnémul: egy félkegyelmű meséje, zengő tombolás, de semmi értelme nincs”⁴⁴ – az életet tehát Shakespeare szegény ripacsnak nevezi (más fordításban komédiás, nyavalyás színész), a színházhoz hasonlat beemelésével pedig visszatérünk az *Ahogy tetszik* című drámából közismertté vált shakespeare-i gondolatokhoz: *Színház az egész világ*. A dráma második felvonásában már felsejlett a színházhoz hasonlat, amely Macbeth lelkiismeretéhez kapcsolódik: „Nézd, öreg, a földi drámáktól undorodva, hogy komorlik az ég az ember színpadára.”⁴⁵ George Banu szerint a nyüzsgő földi világ mint színház, és az égi nézőtér – melynek egyetlen nézője van csupán, a mindent tudó és látó, aki „a megszábotott forgatókönyv ismeretével és annak betartása alapján beavatkozik, hogy jutalmazza vagy büntesse az »előadókat«”⁴⁶ – a gyilkosság előtt megnyugtató volt, garantálta a hibátlan működést egy olyan gépezetben, ahol minden fogaskerek ellátta ráruházott feladatát. Most, mint egy elromlott gép, pánikot kelt, az őrülethez hasonló irányvonalak mentén működik. Kizökkent hát az idő, mondhatnánk Hamlet szavaival élve, ezt jelzi a vészbangyák jelenléte is: „az értelmezhetetlen világ- és tudatállapot elementáris veszedelmét jeleníti meg”,⁴⁷ ahol a világ színpadának legfontosabb nézője, az Egy Néző hiányával megszűnik a rend, a biztonság, a támpontok, a zavart színész pedig csak céltalanul bolyong. „Az üres színtéren az ember eltörpül, lötyög rajta az abszurd világ.”⁴⁸

„Tör az, amit ott látok?”⁴⁹ – kezdi Macbeth monológját a gyilkosság előtt, Kállay Géza⁵⁰ Wittgenstein filozófiájára alapozva hosszas eszme-futtatásban fejt ki ennek az egy mondatnak a lehetséges jelentéseit a konkrét drámai helyzetre, Macbeth válságban lévő lelkiállapotára és önazonosságára, valamint a cselekmény teljes egészére vonatkozóan. Kétségtelen, hogy Macbeth válságban van, hisz kétségek györtik. „Részeg volt a remény, amibe öltöztél?”⁵¹ – kérdi Lady Macbeth provokálóan Macbeth tétovázását látva, ismét a színházhoz hasonlatot segítségül hívva. Banu szerint ez a jelmez, amely nem illik viselőjére, metafora, és egyértelmű előrevetítése a cselekménynek: Macbeth a hatalom szemében egy olyan feladattal van megbízva, amellyel nem tud azonosulni, és elkerülhetetlen, hogy szembeforduljon azzal. „Macbeth, úgy tűnik, egy olyan színész, aki túlhaladta rábízott szerepét, ami egyáltalán nem illik hozzá. A jelmez kiemeli a tehetetlenségét, a félelemmel átítatott életét.”⁵² A jelmez azonban kötelez, nem átruházható.

„Ha tetszik, nevethetünk is, hiszen Macbethből, ha sorsát levedli, árulóan kitűnik a pucér átlagember. Tetszik, nem tetszik: végig kell néznünk, ahogy az emberség kivetkőzik magából.”⁵³ Ennek az emberségnek – ha akarjuk, emberiségnek – a kivetkőzését példázza Ionesco drámája, ez az önmagunkból kifordulás pedig mindig és mindenkor fenyeget, hiszen „minden politikus magában hordja a zsarnokká válás lehetőségét, másképp hogyan magyarázható, hogy derék forradalmárok kényúrrá lesznek? Minden hivatali jelöltnek elme-gyógyintézetben a helye – többé-kevésbé mind paranoiás”⁵⁴ – vallja Ionesco.

■ JEGYZETEK

1. Géher István: *Shakespeare olvasókönyv. Tükörcépünk 37 darabban*. Cserépfalvi és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991. 230–243.
2. Géher: i. m. 230.
3. Jan Kott: „*Macbeth*” vagy a halál fertőzöttjei. In: *Uő: Kortársunk, Shakespeare*. Gondolat Kiadó, Bp., 1970. 99.
4. Géher: i. m. 236.
5. William Shakespeare: *Macbeth*. (ford. Szabó Lőrinc) In: Kéry László (szerk.): *Shakespeare összes drámái*. III. *Tragédiák*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Buk., 1955. 826.
6. Kott: i. m. 113.
7. John L. Hess: *Ionesco Talks of His Latest, ‘Macbeth’*. The New York Times 1971. jan. 18. 22.
8. Ionesco: *Makbett – részletek*. (ford. Bognár Róbert) *Mozgó Világ* 2011. 37. évf. 2. sz. <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00124/>
9. Géher: i. m. 230.
10. Ruth Morse: *Monsieur Macbeth: from Jarry to Ionesco*. In: *Shakespeare Survey An Annual Survey of Shakespeare Studies and Production*. Cambridge University Press, 2004. 112–125.
11. Hess: i. m. 22.
12. Kott: i. m. 102.
13. Géher: i. m. 243.
14. Visky András: *Az abszurd visszatért, és a szereplői mi vagyunk. Dramaturgjegyzetek*. Játéktér online, 2021. október 19., <https://www.jatekter.ro/?p=37248>
15. Visky: i. m. uo.
16. Eugène Ionesco: *Makbett*. (ford. Bognár Róbert) Kézirat. Kolozsvári Állami Magyar Színház. 2021. 37.
17. Géher: i. m. 230.
18. Ionesco 2011.
19. Péterfy Orsolya Laura: *A női szubjektum Macbeth árnyékában*. In: *Uő: Abszurd Shakespeare – A karakterbrázolás változása*. Publio Kiadó, Bp., 2021. 145.
20. Ionesco 2021. 58.
21. Géher: i. m. 231.
22. Kott: i. m. 108.
23. Péterfy: i. m. 152.
24. Ionesco 2021. 54.
25. Géher: i. m. 240.
26. Péterfy: i. m. 145.
27. Péterfy: i. m. uo.
28. Ionesco 2021. 16.
29. Ionesco 2021. 17.
30. Ionesco 2021. 26.
31. Ionesco 2021. 77.
32. Ionesco 2021. 74.
33. Ionesco 2021. 87.
34. Almási Miklós: *Az abszurd Shakespeare. Rendhagyó olvasópróbák*. Park Könyvkiadó, Bp., 2020. 76.
35. Kott: i. m. 101.
36. Ionesco 2021. 11.
37. Karinthy Frigyes: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához. Első kötet: A Macbeth-jóslat lélektana*. <https://mek.oszk.hu/07300/07367/html/01.htm#6>
38. Almási: i. m. 77.
39. Shakespeare: i. m. 784.
40. Géher: i. m. 237.
41. Kott: i. m. 109.
42. Péterfy: i. m. 142–174.
43. Hess: i. m. 22.
44. Shakespeare: i. m. 852.
45. Shakespeare: i. m. 800.
46. George Banu: *Shakespeare, lumea-i un teatru*. Nemira Kiadó, Buk., 2010. 295–296.
47. Géher: i. m. 236.
48. Géher: i. m. 241.

49. Shakespeare: i. m. 789.

50. Kállay Géza: *A nyelv határai. Shakespeare-tanulmányok*. Liget Műhely Alapítvány, 2014. 238–399.

51. Shakespeare: i. m. 784.

52. Banu: i. m. 105.

53. Géher: i. m. 241.

54. Hess: i. m. 22.

SEBESTYÉN KINGA

EGY RENDHAGYÓ KÖTET EZER ARCA

Székelyföld ezer arca. Erdővidék

■ Rendhagyó sorozat első darabját képezi a *Székelyföld ezer arca* elnevezésű projekt keretén belül, annak sajátos eredményeként megszületett *Erdővidék* című kötet. A projekt elsősorban talán a Facebook-használók körében ismert, hiszen a Deák András és Szócs Szilárd által elindított Emlékgár projekt alapvetően a 2020 májusa és 2021 áprilisa között erdővidéki idős emberekkel készített kisfilm formátumú kötetlen interjúk felvevésében és közösségi médiába való posztolásában merült ki, mígnem ezekből az interjúkból papíralapú kötet is született. Ez utóbbi Demeter Lászlónak, a Tortoma Kiadó igazgatójának az ajánlására és buzdítására készült el, aki maga is segítette a könyvkiadás folyamatában. A kötet fülszövegét és ajánlóját is helyi emberek fogalmazták meg, előzőt Demeter László, utóbbit Benkő Levente magyarvistai történész, s a kötet ismertetéséből is látszik a személyes kapcsolódási pontok adta érzelmi kötődés. Olyasfajta elköteleződésnek, ragaszkodásnak érezheti az olvasó a lenyomatát a szerkesztők megszólalásában, ami azt a fajta életérzést hordozza, ami például Tompa László *Lófiüröszítés* című versének híres mondatából ismeretes legtöbbször számára, s amelyet nem véletlenül idéz maga a fülszöveg is, „itt fognak állni örök-ké, hogy Imre szorítja, Áron pedig, Áron nem hagyja magát”.

Ahogy azt a cím is egyértelműsíti, a kötet Erdővidék különböző fal-

vainak öregjeit szólaltatja meg, ugyanakkor egy ilyesfajta kötet nemcsak az adott vidéken élők szívéhez kerülhet közel, hanem mindenkire, akinek idős rokonai, ismerősei meséltek az elmúlt korokról, amelyet a legtöbbször érdeklődéssel és egyfajta sajátos empátiával, sajátos érzelmi kapcsolódással hallgatunk, főleg akkor, ha az elmeséltek világképileg lassan egyre beláthatatlanabb távolságokra kerülnek a rendre fiatalabb olvasóktól, hallgatóktól, miközben azok, akik elmesélik, karnyújtásnyira vannak. Éppen ezért ennek „a szívet-lelket melengető, egyben otthonérzetet sugárzó és erősítő” (7.) kötetnek a létrejöttében szerepet játszó gondolatok között találhatjuk az ötletgazdák helyi idősök iránti főhajtásának szándékát, egy olyan platform biztosítási szándékát, ahol nagy élettapasztalattal rendelkező idősök adhatnak át valamit emlékeikből, tapasztalataikból, világnézetükből. Demeter László szavával élve, olyan muníció összeválogatását jelenti a kötet, ami határozó motiváció lehet kortól függetlenül bárkinek az itthon maradásra, a szülőföldhöz való kitartó ragaszkodásra.

Mindezen érzelmi kapcsolódási pontok mellett és azokon túl természetesen ennek a vállaltan didaktikus célzatú kötetnek vannak más olvasati, megközelítési lehetőségei is, amelyek közül az ajánló szövegében Benkő Levente ki is emeli a kötet emlékmű funkciója mellett azt,

hogy ezt a könyvet egyfajta néprajzi lenyomatnak is tekinthetjük. Noha a történész nem részletezi, hogy ez alatt mit ért pontosabban, éppen úgy, ahogy a néprajz tudományának számos kutatási vonulata, érdeklődési köre van, úgy a szóban forgó könyvet is számos különböző megközelítéssel vehetjük kézbe néprajzi szempontból is, legyünk szakmabeliek vagy laikusok.

A legkézenfekvőbb talán az interjúk szövegében fellelhető helyi szokásoknak való utánajárás lehet, és nem véletlen itt az utánajárás szó, hiszen egy ilyen típusú kötet inkább csak felvillantani tud a néprajzi kisegységhez tartozó sajátosságot, amelynek az érdeklődő, jó szemű olvasó vagy kutató utánajárhat. Természetesen ilyen esetben az is kérdés, hogy az, amit helyi sajátosságnak feltételezünk, az valóban csak a vizsgált területre vonatkozik-e, vagy esetleg egy ismertebb dologról van szó, ami más tájegységeket is jellemez. Ilyen lehet például a kendertermesztés, amelyről rögtön a kötet legelső interjújában olvashatunk, amelyben a kisaconi, hetvenöt éves Keresztes Etelka szólal meg. Megtudjuk tőle, hogy a környéken szokás volt, s nála a mai napig szokás kendert vetni, hogy abból fonalat készítsen. Persze az interjú szövegéből kiderül, s ez talán meg is mosolyogtatja az olvasót, hogy az idős asszony milyen engedélykérési hercehurcát kellett végigjárjon, hogy természetesse a ma főként pszichoaktív hatású hatóanyagairól híres növényt. Hasonló példát találhatunk a Marucza Vilmával készített beszélgetésben is, aki a cukorrépából kifőzött cukorka készítését meséli el. A legszembeütőbb s talán legemblematikusabb példát a helyi sajátosságok megmutatására viszont kétségkívül a felsőrákosi Pál Annával készített interjújában találjuk. Pál Anna ugyanis egy adott ponton a házi szótteseiről és varrottasairól kezd beszélni, s elmondja, hogy melyik mintának mi az arrafelé haszná-

latos megnevezése, amilyen például az úgynevezett macskanyomos minta. Sőt azt is megtudjuk, hogy az egyes ruhadarabokat hogyan szokták összekombinálni, így például a kék rózsás kötényt fekete szoknyához szokták kötni, a kék virágost az apró kockához, a piros kötényt pedig újév napján a kék szóttes szoknyához. A kötetben van néhány olyan interjú – s azok sorába tartozik a Pál Annával készített is –, amelyek esetében szükség van az eredeti videóanyagok megtekintésére is a megértéshez. A szerkesztők leleménye, hogy az egyes interjúszövegek mellé nemcsak illusztratív képek kerültek be, hanem QR-kódok is, amelyeket beszikkelve rögtön elérhetjük az adott interjút videóformátumban. A szóttések esetében egyértelmű szükség van a felvétel megtekintésére, hiszen ahogy a deiktikus elemek is mutatják a szöveges átírásban, Pál Anna sorra meg is mutatja mindazt, amiről beszél, s így például láthatjuk, hogy mit is takar éppen az a macskanyomminta, vagy hogy hogyan is néz ki az apró kockás szoknya az egyszerű kockás szoknyához képest. Egy utolsó példát említenék még itt, ami egyúttal át is vezet a kötet néprajzi lenyomatként való értelmezésének másik lehetőségéhez. Ez pedig nem más, mint az elnevezése annak a madár alakú kenyértésztából készült pékterméknek, amelyet mindig a dagasztóteknő aljában megmaradt tésztából formáltak és sütöttek meg a kenyerek mellett, s amit rendszerint a gyermekek kaptak meg kenyérsütés napján. Barabás Györgytől tudjuk meg – akinek ez egyik kedvenc csemegéje volt gyermekkorában –, hogy ezt a környéken, vagy legalábbis Miskolc várára, vakarúnak nevezik.

Ezzel a fenti példával pedig át is térnék a kötetnek mint dialektológiai lenyomatnak a rövid vizsgálatára. A kötet maga is reflektív egy ponton ennek a kérdésére, hiszen az ajánlóban Benkő Levente megjegyzi, hogy

a hasonló interjúk esetében az egyik legfogósabb kérdés mindig az ő szavával élve az irodalmiasítás, azaz a köznyelvre való átformálás vagy az eredetiben hagyás dilemmája. A szerkesztők ez utóbbi mellett döntöttek, ugyanakkor a kötet nem mondható dialektológiai szempontból valódi lenyomatnak, aminek rögtön két okát is felfedezhetjük. Az első természetesen, hogy sem az interjú készítői, sem a szerkesztők (akik az ötletgazdákon kívül ketten magyartanárok, egyikük pedig tanítónő) nem dialektológusok, nem szakemberek a dialektológiai lejegyzés bonyolult területén. Második okként – és ez valószínűleg sokkal többet nyomott a latban – kiemelhetjük, hogy egy olyan kötetnek, ami céljaként azt fogalmazza meg, hogy megőrizze a múlt értékeit, emlékeit, az idősek élettapasztalatát, s ezt minél szélesebb közönség számára tudja elérhetővé tenni, nem is lehetett célja a dialektológiai szempontból szakmai átírása a szóbeli interjúknak, hiszen azzal a potenciális olvasóközönség töredékére csökkent volna. Ennek értelmében azt mondhatjuk tehát, hogy az idősek nyelvhasználatának hallás utáni átírása a laikus olvasó számára elsősorban hangulati szempontból fontos, ugyanakkor nem lehetetleníti el a nyelvjárástani szempontból közelítő tudományos érdeklődést sem, hiszen a szakavatott szem megláthatja ezekben a sajátos átírásokban is azokat a mintázatokat, amelyeknek aztán épp úgy mehet utána, ahogyan azt fentebb már említettem a néprajzi érdeklődés esetében. Így például feltűnhetnek az olyan valódi tájszavak, mint monyator, bérokultam, budákoltunk vagy épp a ródlizni, a ragok igen variatív használatáról nem is beszélve, amelyben viszont a szakmabeli érdeklődő bizonyosan hamar felfigyel a sajátos mintázatokra. Igen érdekes megfigyelni továbbá a népetimológia mindennapi működésének eredményeit az egyes

interjúkban. A nyolcvanéves Uzoni Istvánnal készült interjú végén, amikor arra terelődik a szó, hogy mit gondol Uzoni István a mai fiatalság életéről, az öregember a következőket mondja: „A mostani fiatalság úgy el van ragadtatva ezzel a felbúkkal s lebúkkal, tudja, hogy egyébben nem törődik”. Egyértelmű, hogy a felbúk az a Facebook hangzás utáni magyarázata, a lebúk szó pedig arra világít rá, hogy a hangzás utáni átformálás aztán szerkezetében ígékötös ígékötös él tovább, ezért, ha létezik lebúk, akkor létezhet felbúk is. Szintén érdekes lehet dialektológiai s egyben szociolingvisztikai szempontból az, ahogyan egyes esetekben megmutatkozik az interjúalanyok reflexiója a nyelvhasználat kérdésére, ami szintén egy visszatérő problémája a szóbeli anyagokat készítő és azon dolgozó nyelvjáráskutatóknak, egyben azonban termékeny kiindulópontja lehet szociolingvisztikai és interjú-előkészítési megfigyeléseknek. Erre példát az apácai Simon Gyulával készült beszélgetés végén szolgáltat a kötet, ahol is az idős interjúalany a veteményeskertje bemutatása közben, miután megmutatja, hogy hova volt pityóka ültetve, szükségét érzi hozzátenni, hogy: „Krumpli, mi úgy mondjuk pityóka.” (109.)

A néprajzi lenyomatként való vizsgálat lehetséges tudományos megközelítésmódjainak, azon belül is a nyelvi kérdéseknek a felvillantása után joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért született könyvformátumú gyűjtemény ezekből a videókból, ha látszik, hogy a szabad szóbeli megnyilatkozások egyszerű, hallás utáni átírása sok esetben okoz megértési nehézséget (deiktikus elemek jelentéstelenül maradnak, a páros interjúkban nehéz eldönteni, mikor ki beszél). A kérdés megválaszolására ismét vissza kell térnünk az ötletgazdáknak és a szerkesztők elsődleges szándékához, akik emlékeket és értékeket akartak megőrizni és átmenteni ezzel a kötetrel, s

könyvként feltételezhető, hogy olyan közönséghez is el tud jutni ez a tartalom, amihez közösségi médiában létező médiafájlként nem. Ugyanakkor, ha egy kicsit megtükrözött perspektívából tesszük fel ugyanezt a kérdést, akkor megláthatjuk a lehetőséget is ebben a kettősségben, s a kötet irodalomszociológiai kérdések felől is érdekessé válik, hiszen egy olyan műről van szó, ami egyszerre két közegben létezik, s így különböző „utóéletekkel” rendelkezik, amelyek izgalmas módon tudnak összekapcsolódni. Szembetűnő példa lehet erre a projekt hivatalos Facebook-oldalán, 2023. június 8-án posztolt fénykép, ami azt mutatja be, ahogy az Erdővidéken járó III. Károly brit királynak bemutatják az *Erdővidék* című kötetet, s aki – a leírás szerint – arra biztatta a szerkesztőket, hogy folytassák a megkezdett munkát, hiszen neki is szívügye a székely kultúra széles körű terjesztése. Persze az kérdés, hogy ez a széles körű terjesztés hogyan konkretizálódik a következőkben, de ami egyfelől viszont biztos, az az, hogy ha ez az interjúgyűjtemény nem létezik kötetként, akkor egy ilyen bemutatás sem jöhetett volna létre. Másfelől azt is meg kell jegyeznünk, hogy a nem mindennapi reklámnak sem jutott volna el a híre annyi emberhez¹, ha a projektnek nem szerves létezőmódja a közösségi média is, hiszen az oldal népszerűségét, a közönség részéről érkező állandó visszajelzéseket s így a kommunikációt létrehozó és befogadó felek között, a videóinterjúknak köszönheti. Ha az oldal csak a könyv reklámozására szolgálna, va-

lószerűleg hamar eltűnne a többi pár száz követős oldal között.

A fentiekben nem tértem ki részletesen a könyv tartalmára, de az ajánló és a fülszöveg ismertetése után úgy gondolom, erre nem is volt szükség. Az *Erdővidék* egyébként is egy olyan kötet, amelynek nem lehet a tartalmáról beszélni, esetleg csak a visszatérő motívumokat lehet kiemelni, úgy mint múlt és jelen viszonya, a hit kérdése az időseknél, az egészség, a halál, a család, a gazdálkodás és földművelés és természetesen a közelmúlt történelmi eseményei. A kötet kétségkívül sajátosan értékes alkotás, éppen ezért bizonyos rétegekben és bizonyos olvasatokban kiemelkedő helyet foglal el az olvasók életében, ahogy azt a könyv megvásárlása után jelzik is az olvasók a projekt Facebook-oldalán. Írásomban inkább egy olyan oldalról próbáltam megmutatni a könyv nyújtotta lehetőségeket, amelyek egy kicsit talán túl is mutatnak a kötet elsődleges céljain, megmutatván azt, hogy egy ilyen típusú interjúkötet hogyan válhat tudományos szempontból is érdekessé a néprajzi, nyelvészeti vagy tágabb értelemben irodalmi, irodalomszociológiai megközelítéssel dolgozó kutató számára is. Sokoldalú könyvről van szó tehát, amely méltán érdemli meg azt a népszerűséget, aminek örvend, és sajátos kettős létezőmódjában számos olyan lehetőséget rejteget, ami képes átmenni tudományos kontextusokba is a róla való beszédet, így tehát ha ezer nincs is, de legalább kétféle arca mindenképp van ennek a könyvnek.

■ JEGYZET

1. A posztnak 354 lájkja és 40 megosztása volt 2023. 07. 12-én, de feltételezhetjük, hogy ennél jóval több ember látta azt, hiszen az oldalnak 95 000 követője van.

HETVEN ÉV KÉT KÖTETBEN

Romsics Ignác: *Hetven év. Egotörténelem* 1951–2021

■ A memoárok mindig kedvelt olvasmányok közé tartoztak. Kiváltképp olyan történelmi személyiségeké, akik egy-egy ország vagy akár az egész emberiség szempontjából meghatározó jelentőségű események kulcsszereplői voltak. Ezért lehetett például – nem csak Magyarországon – hatalmas könyvsiker Winston Churchill¹ és Charles de Gaulle² önéletírása. Nem kisebb érdeklődéssel fogadták magyar honban Horthy Miklós,³ Mindszenty József,⁴ vagy Kállay Miklós⁵ és Nagy Ferenc⁶ miniszterelnökök, illetve további jeles politikai szereplők visszaemlékezését.

A hasonló közlemények sokaságát történetkutatók generációi használták, használják fontos forrásként, mert olyan személyiségek véleményét, sokszor hivatalos iratokban nem rögzített eseményekkel kapcsolatos személyes emlékeit rögzítik, akik saját országuk vagy annál is nagyobb térségek sorsát meghatározó folyamatokat befolyásoltak, sőt generálták. De a szakember pontosan ismeri a subjektív műfaj sajátosságából fakadó korlátokat. Azt, hogy – a korszak általános viszonyain túl – a szerzőnek az események és az emlékezés idején elfoglalt pozícióinak és tetteinek, abból fakadó érdekeinek, valamint habitusának ismeretében kell kritikával kezelni információit, állításait. Kövér György megállapítása szerint az emlékező „önmagának írja meg önmagát”, melyben „összeszűszik” a szerző élete és az általa megírt történet, s ezáltal a „személyes és narratív identitás”. Ezért nélkülözhetetlen a forrásban a szerző „önazonossága”, habitusa, világlátá-

sa változásának vagy stabilitásának vizsgálata.⁷

E szempontok ismerete bizonyára jelentős szerepet játszik abban, hogy jóval kevesebb történetíró vett/vesz kezébe tollat (manapság nyúl klavírtúra után) hasonló céllal. Magyar vonatkozásban jószerével csak Degré Alajos,⁸ Marczali Henrik,⁹ Mályusz Elemér¹⁰ és Ormos Mária¹¹ memoárját említhetjük. Addig, amíg meg nem jelent Romsics Ignác most ismertett könyve. A történelem emlékeinek megírásakor is kötik a szakmai és etikai normák, ám azokat sokkal nehezebb betartani, ha a munka tárgya önnön élete – azaz önmaga. Romsicsnak is ezzel kellett számolnia, amikor pályájának bemutatására szánta el magát.

Romsics *Egotörténelme* szokatlan módon nem egyszerre, hanem majd egy év eltéréssel jelent meg. Akármilyen volt az eredeti ok, a döntés akár funkcionálisan is igazolható. A két kötet ugyanis az egyébként töretlen életpálya jellegében elkülönülő két szakaszát tárgyalja. Az első, az 1985-ig terjedő időszakot bemutató részből a szerző szocializációjának, szakmai felkészülésének folyamatát ismerhetjük meg, ami javarészt a Kádár-kori Magyarországon, relatíve tartós viszonyok között történt. 1985 után viszont már egy befutott, mind ismertebbé és elismertté váló, a szakmai ranglétra legmagasabb fokára jutó tudóst. Ekkor már nem az őt ért hatásokon, hanem tevékenységének a társadalom történelemszemlélete formálásában betöltött egyre jelentősebb szerepén van a hangsúly, melyet tudományos munkái, oktatói és

tudomány-népszerűsítő tevékenysége révén, illetve közíróként is érvényesített. Olyan korszakban, melyet – az előző évtizedektől eltérően – dinamikus változások, politikai fordulatok és küzdelmek jellemeztek/jellemeznek, s amelynek „lenyomata” jól követhető a társadalom állapotán. Ezeket veszi számba memoárja második kötetében Romsics, s ad egyben képet a korabeli magyar közéletéről, a történelemszakma jelenségeiről – azaz könyve egyszerre *leltár* és *láttelel*.

Ha történész ír memoárt, az más, mint amit bármely egyéb értelmiségi szakmát művelő tesz közzé. Több annál: kortörténet is. Ha pedig alapos és felkészült historikus veti papírra, egyenértékű lehet a korszakot bemutató szakmunkákkal. Sőt több azoknál, mert olyan színekkel, ízekkel gazdagíthatja az időszakról alkotott képet, amelyeket egy tudományos értekezés szerzője ritkán enged meg magának. A kortörténetbe ágyazott memoár viszont – jellegének és funkciójának megfelelően – szubjektív műfaj, melyben elvileg nem kötelező érvényesíteni az ősi történetírói elvet: „Sine ira et studio!”. Ám ha a szubjektív megközelítés haraggal és elfogultsággal párosul, könnyen hitelet veszítheti a mű és szerzője egyaránt. Minden történelemkutató tudja, hogy senki sem mentesíti magát könnyen olyan élmények, korábbi szocializációs hatások befolyása alól, melyek nyomán egy-egy történeti eseményt, személyiséget elfogultan értékel, s ha őt vagy családját súlyos atrocitások érték korábbi hatalomgyakorlók részéről – emberileg érthető módon –, harag, sőt gyűlölet is vezetheti tollát. Számos példát láthatunk erre nap mint nap – még tudományos munkának szánt dolgozatokban is. Még inkább visszaemlékezéseiben.

Romsics Ignác memoárjáról bizony állítható, hogy szerzője elkerülte ezeket a csapdákat, ahogy tette és teszi szakmai és publicisztikai jellegű

írásai sokaságában is. Mert tudatosan és következetesen azt a történetírói módszert követi, mely teljességre törekvő forrásfeltárással alapozva tárgyyszerűen mutat be eseményeket, személyeket, folyamatokat, s „csak” értékeli azokat – ítékezés nélkül. Az teszi képessé erre, hogy – a mai Magyarországon sajnos egyre ritkábban tapasztalható módon – felül tud emelkedni érzelmeiken, s nemcsak tőle független történeti jelenségeket képes „kívülről nézni”, hanem önmagát is.

Már a könyv első kötetében, szocializációjának bemutatása során nyilvánvalóvá válik, hogy nem csak egotörténelem – a legjobb értelemben vett kortörténet is. Több mint személyes történet – szülőfalujának, későbbi tanulmányai színtereinek, lakó- és munkahelyeinek története is. Ezekből az egész országra érvényes kép alakul ki. Olyan hely-, intézmény- és országtörténet, amelyben nem vész el az egyén, hanem annak szerves része – abba születik bele, az formálja fizikai és szellemi értelemben, annak hatásai befolyásolják érzéseit, világlátását, vágyait, sikereit és kudarcait.

A településeket, intézményeket nem korabeli, statikus állapotukban, hanem történetükkel együtt és funkcionális működésükben ismerhetjük meg. A bennük tevékenykedő, Romsiccsal kapcsolatba kerülő személyek múltjáról, habitusának alakulásáról is képet kapunk. Az első kötet lapjain megjelennek a korszak jellegzetes típusai. Az 1945 előtti világ értékeit a lehetőségekhez képest őrizni igyekvő tanárok. Olyan vezetők (a kollégium igazgatója, katonai alakulatának parancsnoka, főiskolai tanszékvezetője, a pártvezetéssel is szembe forduló főiskolai KISZ-titkár – a jó barát, Sipos Jóska), akik a rendszer normáit betartva is megértéssel, komoly szankciók nélkül tolerálták a lázongó ifjú megnyilvánulásait. Azok, akiket ma sokan – a korabeli általános és az illetők személyes helyzetének ismerete vagy vizsgálata nélkül – politikai

indíttatásból sommásan a rendszer kiszolgálóiként ítélnék el. Mellettük persze a rendszert – meggyőződésből vagy kényszerből – valóban kiszolgáló „vonalas” vezetők és besúgók is láthatóvá válnak. Későbbi munkahelyei közül az MTA Történettudományi Intézetének „szociometriájáról” kapjuk a legteljesebb képet. De Romsics, személyes tapasztalatai alapján megismerhetjük a Magyarorságotató Intézet, az ELTE Történeti Intézete, az egri Eszterházy Károly Egyetem munkatársi gárdáját, ma már a szakma élvonalához tartozó tanítványait, s beszámol személyes benyomásairól, melyeket külföldi kollégákról, befolyásos közéleti személyiségekről és politikusokról szerzett a velük kialakult kapcsolat során. Egyesek mentalitását a szerző munkásságának, műveinek értékeléséből, azok nyomán kialakult vitákból is megismerhetjük.

Mindezek alapján mondhatjuk: Romsics memoárja országtörténet „alulnézetből”. Azért, mert az egyén, a mindenkori önmaga szemével látja a világot, ahogy ő különböző időszakokban látta – fokozatosan, mind nagyobb sugarú koncentrikus körökben. A kisgyermek számára a cseppnyi falu a világ, a gimnazista már a kisvárost, Kalocsát és annak egész térségét ismeri, de az érdeklődő ifjú egyre gazdagabb tematikájú olvasmányai révén az országban és a nagyvilágban zajló eseményekről is véleményt formál. Az utóbbi két dimenzió tágul tovább a katonaságnál, a főiskolán, majd a munkahelyeken, főként az MTA Történettudományi Intézetében, a Magyarorságotató Intézetben és az egyetemeken, ahonnan már külföldi tanulmányutakat is tehet, konferenciákon vehet részt Európa országainak többségében és a tengerentúl is. A külföldi utak sorában különösen fontos helyet foglalnak el azok, melyek keretében tanított is: az USA-ban több évben (Bloomington), rövidebb kurzusokat tartott francia, német, finn és dél-koreai

egyetemeken. A hetedik évtizedben a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetemen oktat, s ezzel együtt aktívan segíti a *Korunk* szerkesztőségét. Az ezek során szerzett tapasztalatokkal, nyugati kollégák véleményével szembesítve hazai viszonyokról alkotott véleményét, addigi olvasmányából szerzett ismereteit, fiatal korától tudatosan szélesítette világgképét.

Ezek alapján fest pasztikus képet önnön szellemi fejlődéséről – hitelen bemutatva, hogyan emelkedett a legrangosabb magyar historikusok sorába. A gyerekkorától sokat olvasó szerző, az eleinte csak szépirodalmi, majd politikai, elméleti, végül történeti könyvek tömegéről írja le korabeli véleményét. Azt, miként befolyásolták őt az emberi magatartásformák, majd a különböző – mindenekelőtt a korabeli magyarországi – politikai rendszerek működésének megítélése tekintetében és szakmai hitvallásának kialakulásában. Közben mind újabb és egyre bővülő tematikájú benyomásait rendre ütközteti a korábbiakkal. Azért teheti pontosan és megbízhatóan, mert akkurátus emberként megőrizte feljegyzéseit, leveleit. Könyvtárában a mai napig megvan a legelső vásárolt könyvei is, melyeket láthatóan fellapozott a memoár írása közben. Rendre kitér arra, miként befolyásolták a könyvekből megismert elméletek értelmezését és saját gyakorlatában történő hasznosítását azok a viszonyok, melyeket a mindenkori környezetében tapasztalt meg. Mindezek révén ismerhetjük és érthetjük meg, miként vált a piciny falu szegényes kulturális környezetéből induló gyermek előbb gondolkodásával, hangoztatott nézeteivel és szakállas-farmeros megjelenésével is a korabeli hatalmi struktúra és „erkölcsi normák” ellen lázongó, majd főiskolásként Guevara, Marcuse és az eurokommunisták elveit követő – mindezek miatt a politikai rendőrség „látókörébe került” – politikai aktivistából a politikától

elforduló, annak befolyásától magát függetleníteni akaró, népi indíttatásához s ezért a népi írók hagyományaihoz mindvégig hű, szellemi és szakmai integritását következetesen őrző történész kutatóvá. Ennek megfelelően igyekezett tudományos és baráti kapcsolatokat is teremteni, szuverenitását biztosító munkaelyet keresni.

Az „alulnézet” azt is jelenti, hogy nem a 70 évesen, sok évtizedes kutatómunka során felhalmozott ismeretekbe applikálja saját történetét. Fordítva jár el. Kezdetről önmagáról mesél, és a sorsát meghatározó, befolyásoló körülményeket „csak” saját élettörténete keretként ismerteti. Akkor is ő van a középpontban, az ő személyes életének alakulásán van a hangsúly, amikor terjedelmesebben ír a háttérrel, mint önmagáról. Ezek a szövegrészek mindenkor szerves egységet képeznek a személyes elemekkel. Romsics azok tükrében teszi mérlegre egyes események, jelenségek mindenkori életkori sajátosságainak megfelelő korabeli észleléseit, értelmezéseit és értékítéleteit – s ennek megfelelően önkritikusan ír róluk. De sohasem tagadja el, vagy módosítja azokat.

Romsics a memoár megírása során is következetesen érvényesítette a sarkalatos történetírói elvet: egy forrás nem forrás. Nem elégedett meg a memóriájában megőrzött emlékekkel és személyes dokumentumaival. A visszaemlékezésekben nem megszokott sok lábjegyzet tanúskodik arról, hogy különböző tárgyú szakmunkák ismereteinek hasznosításán túl, jogszabályok sorát vizsgálta, számos levéltárban, intézményi irattárban és múzeumban kutatott fel az adott kérdésre vonatkozó dokumentumokat, kiegészítve mindezt országos és helyi lapok tudósításaival. Különösen fontos e módszer alkalmazása a munkái, egyes előadásai nyomán kibontakozó viták ismertetése során, melyek közül kettőt részletesen ismertet.

Előbb azt a polémia, melyet főként Gerő András vádja indukált azal, hogy akadémiai székfoglaló előadásának egy részlete (zsidó származású történészeknek a Teleki Intézet felszámolásában játszott szerepét is megemlítette) alapján „a baloldal egyik antiszemitáját”-nak nevezte Romsicsot. A Horthy-korszakról írt árnyalt értékeléseit pedig a korban elkövetett bűnök relativizálásaként, a „magyar antiszemita intellektuális hagyomány rehabilitálásaként” értelmezte.¹² A hosszan elnyúló vita tartalma és hangneme ékes bizonyítéka annak, hogy milyen súlyos károkat okozhat a társadalomnak az, ha nem elemezzük sokoldalúan és mélyrehatóan múltunk minden elemét és aspektusát, mégpedig könyörtelenül őszinte szembenézéssel.

Másfajta tanulságokkal szolgált a Romsics Trianonról írt könyve, illetve ennek kapcsán tett nyilatkozatait követő vita. A Trianonhoz vezető okok sokoldalú elemzésével és bemutatásával, illetve a történeti és jelenkori realitások mérlegelésére építő állásfoglalásai miatt heves támadások sora érte a korabeli és mai viszonyokat nem ismerő vagy figyelmen kívül hagyó, revíziós vágyálmodokat kergető személyek részéről. Romsics interjúi tartalmának meghamisítására, valótlan adatokra alapozott kritikájuk, melyek irredenta radikálisok által is követett sajtóorgánumban, internetes fórumokon jelentek meg, alpári hangú kommentek özönét zúdították a szerzőre: hazaárulónak minősítve az Akadémiáról való eltávolítását, sőt halálát is kívánatosnak tartották. Mindez a kormányzat felelősségét is felveti. A Trianont hamisan értelmező – részben korábbi, illetve mai kormánytagok által is hangoztatott – vélemények, a határmódosítás igényét is megfogalmazó lapok a kormány támogatásával működnek, s az illetékes minisztériumok semmit sem tettek a román–magyar viszonyt és ezzel az erdélyi magyarság helyzetét veszélyeztető jelen-

ségek leállítására érdekében. Mindezzel s a téveszmék legfőbb hirdetőinek stallumokkal és kitüntetésekkel történő honorálásával szabad utat engedtek a káros nézetek terjedésének.

Romsics nyers őszinteséggel ír minderről – de következetes tárgyilagossággal, minden fél véleményét ismertetve. Nem oktrojál, csupán azt jelzi, mit fogadott el észrevételeikből, s mi volt az ő álláspontja az adott kérdésben. Kivételt csak azok a reflexiói képeznek, amelyekben egyértelműen megállapítja, hogy egy-egy könyvről, megnyilatkozásáról – illetve azok alapján róla – konkrét érvek nélkül vagy szövegkörnyezetükből kiragadott mondatok, nyilatkozatait eltorzító önkényes módosítások alapján mondanak sommás ítéletet. Teszi mindezt az eredeti szövegek idézésével, azok pontos forrását lábjegyzetekben is megadva. Ezzel – ítékezés helyett – az olvasó számára teszi lehetővé, hogy az eredeti szövegeket ellenőrizve alakítsa ki véleményét, ha úgy tetszik, „ítélkezzen” a vitás kérdésben. Az emlékező történetíró tehát e téren is tartotta magát az önmagával és a pályatársakkal szemben támasztott szakmai, etikai követelményekhez.

Ezek az esetek szimptomatikusan jelzik, milyen hatása lett azoknak a politikai változásoknak, melyek a rendszerváltás utáni évtizedeket jellemezték. A társadalom helyzete és a politika azt befolyásoló hatása iránt mindig érdeklődő történész ezekre is reflektált, sőt – a maga értékrendje szerint – részt is akart vállalni az ország fejlődését szolgáló folyamatokban. Ezzel kapcsolatos megnyilvánulásai alapján a felületes olvasóban olyan kép is kialakulhatott a szerzőről, hogy a fordulatokkal teli évtizedekben karrieristák módjára közeledett az éppen hatalomra kerülő politikai erőkhöz. A korabeli kényszerek hatására vállalt MSZMP-tagság automatikus megszűnését követően, 1990-ben az MDF-fel „kacérkodott”, az első Orbán-kormány megalakulá-

sát üdvözölte, és szakértőként is segítette, 2004 után pedig többször találkozott Gyurcsánnyal. Az alapos, részletes és őszinte ismertetésekből azonban az „értő olvasó” számára egyértelmű: Romsics minden esetben csak akkor és addig szimpatizált egy politikussal vagy politikai párttal, illetve az általuk alkotott kormánnyal, amíg azok hirdetett elvei és politikai gyakorlata konvergált az ő – következetesen képviselt – össznépi és nemzeti indíttatású demokratikus nézeteivel. Romsics „váltásait” nem saját álláspontjának, hanem az adott politikai tényező, politikus nézeteinek, gyakorlatának változásai idézték elő. Azaz: nem ő távolodott el az eredendően szimpatikusnak talált politikai aktoroktól, hanem azok tőle. Ezt igazolja, hogy soha nem a regnálók veresége és ellenfelek győzelme után „váltott”, hanem már azt megelőzően: látva, hogy lekanyarodtak arról az útról, melyen ő vállalta (vonna), hogy „társutasuk” legyen, szakértői tevékenységet is végezve. És az is, hogy az 1998-ban még támogatására méltónak tartott Orbán Viktor 2010 utáni kormánypolitikáját több szempontból károsnak tartotta, és következetesen bírálta. Ezt követően már egyetlen párttal sem akart együttműködni.

Mindez Romsics következetes értékrendjét bizonyítja. Miként az is, hogy fontos történeti, emlékezetpolitikai, illetve politikai-közéleti kérdésekben vallott álláspontja miatt mindkét oldalról érték – gyakran nemtelen eszközök is alkalmazó – támadások. E következetesen vallott értékrendnek a lényege: a partikuláris (hatalmi) érdekeken felülemelkedő, a társadalom egészének valós és hosszú távú érdekeit képviselő-megvalósító politika, mely csak demokratikus keretek között, konszenzusra törekedve valósítható meg. Ennek pedig feltétele múltunk valamennyi elemének az egész összefüggésében történő, valóságghű értékelése, az ezt szolgáló tudományos kutatómunka

szabadságának biztosítása és támogatása, illetve a múltat valóságként, sokoldalúan és árnyaltan értelmező emlékezetpolitika.

Ennek érvényesítését segíti az a leltár és látélet, melyet Romsics készített saját munkásságáról, illetve a három és fél évtized politikai változásainak a szakmai közéletre és a társadalomra gyakorolt hatásáról. Memoárja egyben arra is példa, miként lehet és kell egy emlékezőnek saját múltját is a fentiek szellemében ismertetni.

Mindezeknek köszönhetően a *Hetven év. Egotörténelem* nemcsak memoáriródmunknak lesz különösen értékes darabja, hanem a történeti szakirodalmat is gazdagítja. De közel sem csak történészek és a történelem iránt érdeklődők számára hasznos olvasmányként. Azok, akik átél-

ték ezeket az évtizedeket, összevethetik saját élményeikkel, tapasztalataikkal. Az új korosztályokhoz tartozók pedig a száraz történeti szakmunkáknál meggyőzőbb ismereteket szerezhetnek szüleik korának viszonyairól. Azért meggyőzőbbeket mert egy, a történettudományt a legmagasabb szinten művelő tudós, konkrét esetek, érdekes sztorik sorát felvonultató, „megélt történelmeként” találkoznak velük. És nem csak a történetet személyes – a szöveg hangvétele is. Ez pedig az igényes, választékos, egyben gördülékeny stílussal párosulva – ha tartalma miatt nem is minden részében könnyed, mégis – szórakoztató olvasmánnyá teszi a könyvet. Számos részlete olyan élményt nyújt, mintha életregényt olvasna az ember.

Vonyó József

■ JEGYZETEK

1. Winston S. Churchill: *A második világháború*. 1–2. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989.
2. Charles de Gaulle: *Háborús emlékiratok*. Gondolat, Bp., 1973.
3. Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa–História, Bp., 1990.
4. Mindszenty József: *Emlékirataim*. Helikon, Bp., 2015. (Ez már a könyv sokadik kiadása volt.)
5. Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. 1–2. Európa–História, Bp., 1991.
6. Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. 1–2. Európa–História, Bp., 1990.
7. Kövér György: *Énazonosság az egodokumentumokban*. In: *Uő: Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Bp., 2014. 101–102.
8. Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Szerk.: Ugrin Aranka. Szépirodalmi, Bp., 1985.
9. Marczaki Henrik: *Emlékeim*. Múlt és Jövő, Bp., 2000.
10. Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk.: Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2021.
11. Ormos Mária: *Remények és csalódások*. Kossuth, Bp., 2017.
12. Romsics 2023. 398.

A VILÁG BENNÜNK, MI A VILÁGBAN

Csapody Miklós: *A világ mibennünk*

Tanulmányok, esszék

■ Hiába kelti Csapody Miklós új, három ciklusra tagolt tanulmány-, esszé- és cikkgyűjteménye a felületes szemlélőben azt a látszatot (különösen abban, aki legalább címszerűen tudja, milyen könyveket adott ki a szerző az elmúlt, mondjuk, tíz évben), hogy maradványanyagokból, egymáshoz még lazán sem kapcsolódó, a szerző más munkái mellékszálain tovább induló szövegcsoportokból áll. Magam már a tartalomjegyzékből arra következtettem, hogy a három ciklusba foglalt 21 írás szervezősülni fog, egységgé áll össze, s ezt már az első tanulmány (*Radó Antal, a Magyar Pen Club alapítója [1862–1944]*) megerősítette. A kötet első, három félmonográfiányi, a magyar PEN Club vezetőiről, működtetőiről, éltetőiről (az alapító Radóról, Kosztolányi Dezsőről, aki egy időben az elnöki tisztelet töltötte be, és Mohácsi Jenő alelnökről) szóló ciklusát olvasva természetesen rögtön eszünkbe juthat, hogy az nyilvánvalóan Csapody monumentális PEN-monográfiája és -dokumentumtára (*A Magyar PEN Club története, 1926–2016*. 1–2. Magyar PEN Club Kiadó, 2016. Bp. [a második kötet tartalmazza a dokumentumokat és az adattárat]) „mellékterméke” lehetne, illetve utómunkálataihoz tartozna (mindhárom írás e kötetben jelenik meg először), a második ciklus (*Száz év Erdély*) gróf Bánffy Miklósról írt, illetve vele kapcsolatos kérdésekre válaszoló dolgozatai pedig Csapody két Bánffy-könyvéé (*A Bánffy-misszió. Bukarest, 1943*. Nemzeti Közszerzői Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, Bp., 2014, *Bánffy Miklós kettős küldetése. Bukarest 1943. Politika és diplomácia*. Polis, Kvár, 2015). A Gáll Ernőről írott (*Gáll Ernő és a megszakított folyamatosság újratemetése*), valamint az egykori Korunk-szerkesztő és „provinciában” rekedt tanítványa kapcsolatát taglaló (*Polgártársak a peremvidéken. Fábíán Ernő és Gáll Ernő*) terjedelmes dolgozat valamiképpen annak a jelentős filológiai munkának a származéka (lehet), amelynek konkrét produktuma Gáll Ernő *Beszélgetések (1982–1999)* című könyve (Korunk – Komp-Press, Kvár, 2017), melynek anyagát szintén Csapody válogatta és szerkesztette, s bár abba a kötetbe csak a legfontosabb néhány, e műfajba tartozó szöveget sorolhatta bele, köztük a Hegedűs B. András és Szabó Máténé Dér Ilona által készített életútinterjút, a kimaradt több tucatról is példás jegyzetapparátust állított össze. Olvasatomban a három ciklus, a PEN-nel kapcsolatos, a közvetlenül erdélyi tárgyú és Csapodynak a budapesti Művelődési Minisztérium-beli, a 80-as években folytatott tevékenységét érintő és szegedi egyetemi éveit is idéző szövegei mégis egybesimulnak, s akkor is ezt tennék, ha a könyvet szerzője nem Szócs Géza emlékének ajánlotta volna. Csapody Miklós fő érdeklődési köre, kutatási területe már negyven évvel ezelőtt is a romániai magyar kisebbség irodalma, tágabb értelemben vett kultúrája, társadalma, „kultúrpolitikája” volt, legfontosabb létélménye pedig romániai (erdélyi és Bukarestben élő) magyar alkotókkal szövődött, lassan öt évtizedes kapcsolata. Korosztálya számos fontos tagjának, beleértve sok,

szintén Szegeden diplomát szerző barátját, szintúgy Erdély volt a nagy élménye, a diktatúra elleni állóharc központi argumentuma, lobogója (ő is azok közé tartozik, aki halálukig őrzi azt a szellemi-etikai örökséget, amit a könyvben többször megjelenített és idézett Ilia Mihály bízott rájuk a szegedi bölcsészkaron). Nos, a PEN Club vezetőinek történetébe Csapody természetesen beleszötte a szervezet akkori erdélyi kapcsolatait, néhány vissza-visszatérő hivatkozási alapja e tanulmányokban is egy-egy korabeli erdélyi munka, például Ligeti Ernő *Súly alatt a pálmája*. Nem állíthatom, de kizártnak sem tartom, hogy maga a PEN Club eleve azért vált számára egykor fontossá, mert ifjúkori s jóval mogorvábban máig őrzött eszményünk, a magyar kultúra egysége öltött benne testet.

Miért láthatom egységesnek ezt a több műfajú, egyes tematikájú könyvet? Föltehetően ugyanazért, amit Rákos Péter, a prágai Károly Egyetem magyar tanszékének kassai születésű tanára írt le egykor (saját korábbi írásából idézve) *Az irodalom igaza* című könyvének (Madách, Pozsony, 1987) első mondataként: „A tanulmánykötet a filozófus lírája.” A nem egységes művek köteté szerkesztése során a címadás, sorrend, szerkezet, ciklusba rendezés (s a részek közötti kapcsolat megteremtése), mondja ugyanott, egyfajta plusz, olyan, mint a lírai kötetek „darabjait összetapasztó láthatatlan, de mindig lényegi természetű kötőanyag”. Az utóbbi időben a társadalomtudományokban, de az irodalomtörténet-írásban, sőt az irodalomkritikában is szinte büntetendő cselekedté vált az intuíció, az asszociációk és disszociációk alkalmazása, sőt az emberi nyelven való fogalmazás is, nem is beszélve a szerző „érdekeltségének”, személyességének érzékeltetéséről. Csapodynál lépcsőzetesen követik egymást a „csak” filológiai, adatokból, idézetekből és utalásokból építkező, aztán a köztes, tudomá-

nyos, de saját elvi állásfoglalásokat beépítő, élményeket, benyomásokat is megjelenítő szövegek, szintén dokumentumokra épülő vallomások.

A PEN-vezetőkéről szóló írások közül a Kosztolányi-tanulmány egy fontos periódust, „epizódot” állít a középpontba, ezt talán „progresszió” és „regresszió” a magyar irodalmi életben az 1930-as években vívott lefojtott harcának megjelenítéseként olvashatnánk, a másik kettő részletes és igen informatív, kutatói aprómunkára épülő pályakép Radóról és Mohácsiról. A recenzius a ciklus végére érve ébredt rá, hogy nem olvasás után félreteendő, alkalomadtán, illetve szükség esetén előkeresendő mikrofilológiai mintadolgozatokról van szó; a háromban együtt ott a duplacsavar: az utóbbi két alkotó úgy áldozta egész életét a magyar irodalom külföldi népszerűsítésére, hogy – zsidók lévén – korábbi elismertségük és tekintélyük dacára senki nem akadt, aki a német megszállás, illetve a Sztójay-kormány idején megmentse őket a holokauszt következményeitől, más-más módon mindketten áldozattá váltak. Miközben ugyanők a hivatalos magyar politikával meg a magát konzervativizmusnak álcázó dilettantizmussal szemben, szintén a magyar kultúra működtetése, illetve külföldi népszerűsítése érdekében kevésbé voltak intranszigensek, mint Kosztolányi, aki származásából és a proletárdiktatúra utáni világképéből következően védettebb volt, azaz a PEN megmentése érdekében inkább alkalmazkodtak. Csapody részletesen, minden adat számbavételével taglalja kettejük a magyar szépirodalom nyugat-európai megismertetésének érdekében kifejtett monumentális (fordítói-szervezői-szerkesztői) munkásságát. Hogy a kép bővítéséhez egy utalással magam is hozzájárulhassak, arra hívnám föl a figyelmet, hogy Mohácsi esetében némi utólagos korrekció kedvéért érdemes volna részletesebben taglalni a zsidósághoz, illetve a cionizmushoz való viszo-

nyát. A tanulmányban utalásszerűen szerepel, hogy Mohácsi Jenő lefordította Jehuda Halévi, a majd ezer éve alkotó klasszikus hispániai héber költő-filozófus verseit, továbbá kiadott egy kis kötetet a Budapesten született Max Nordaunak a cionizmusról szóló írásaiból. Ő vitathatatlanul, megingathatatlanul öntudatos magyar, de az e könyvecskéhez írt előszavából nyilvánvalóvá válik, hogy *ugyanakkor* híve volt a cionizmusnak is. Amint írja, Herzl és Nordau eszméinek életükben Magyarországon nem volt különösebb hatása, de azóta eldőlt, hogy „a zsidó Cion olyan erkölcsi erőket sugárzik ki magából, melyek a világ minden zsidó emberének legértékesebb energiáit fokozzák”. Mohácsi az utalt előszóban a magyar nemzet és a zsidó felekezet tagjának vallotta magát, s ebben nem látott ellentmondást; példaként idézte a cionizmus megteremtőinek általa nem okadatolt téziséit: „Ha a katolikusoknak Róma, akkor a zsidóknak Cion!” (Mohácsi Jenő: *Nordau*. In: Max Nordau: *Írások a cionizmusról*. Fordította és bevezette: Mohácsi Jenő. A Népszerű zsidó Könyvtár kiadása, 3.) S egyszer érdemes volna föltárni, hogy éppen a felekezeti elkötelezett zsidók, így a legendás nagyváradi rabbi, Kecskeméti Lipót számára miért s miképpen volt ellen-szenves a cionizmus: az ő meggyőződése szerint ellentétben állt a *küldetés* teljesítésének parancsával... Ez a tematika nyilvánvalóan erdélyi magyar szempontból is kutatásra érdemes.

Csapodyt érdeklődése, úgy látom, e kötetben művek, életművek és életpályák párhuzamos vizsgálatára irányul; ahogy ez a PEN-tanulmányoknál ciklusszinten nyilvánul meg, az erdélyi tárgyúaknál egyazon íráson belül is dokumentálódik. Radó, Kosztolányi és Mohácsi portréja tehát kiegészítik egymást, a második ciklusban pedig az egyik szöveg gyakran a másikkal válaszol, máshol az irodalomtörténész parallel vizsgál

műveket, mint a Lesznai Anna, Bánffy Miklós és Méliusz József klasszikus főműveit egymás után szemlélő és citáló tanulmányában (*Az összeomlás előérzetei. Három pre-trianoni nagyregény*), melyben három eltérő származású, a társadalmi hierarchia különböző szintjein álló alkotó *utólagos* (az első világháború előtti évekre visszavetített) „*jóslatát*” helyezi egymás mellé a korabeli állapotok, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia gyászos, bizonyos szempontból komikus végétéről, amelynek bekövetkeztét mindhárman törvényszerűnek tartották. (Ezzel kapcsolatban azt hiányolom, hogy az írás szerkezetéből következően, minthogy a szövegek belső, a magyar viszonyokat célzó kritikájára koncentrálnak, Csapody nem emlékeztet rá, amit pedig már 1918-ban is lehetett okadatolni, például a Dachauban politikai fogolyként meghalt Bendő Jenő *Az uszítók. A világháború kullisszái mögül* című könyvéből: az első világháborút nem egyszerűen a központi hatalmak közállapotai, például a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldatlansága idézték elő; a véres leszámolásra évtizedek óta készülődött a szemben álló felek külügyi diplomáciája, katonapolitikája, sajtója...) Csapody párhuzamos pályaképet rajzol más-más nemzedékek azonos elkötelezettségű képviselői, Jakabffy Elemér és Mikó Imre ekvivalens teljesítményének mérlegelésével (*Húsz év – huszonkét év. Jakabffy Elemér és Mikó Imre*), vagy amikor együtt vizsgálja a nem azonos évjáratú, de egyazon periódusban szocializálódott Bánffy és Jakabffy nemzet- és Erdély-képét (*Párhuzamos életrajzok. [gróf Bánffy Miklós és Jakabffy Elemér]*); a „párhuzam”, mint látszik, már a címben is ott van). Ez utóbbi tanulmány kiindulópontja, hogy Bánffy már az első világháború előtti Országgyűlésben is az önálló erdélyi cselekvés szükségessége mellett tört lándzsát, a két világháború között pedig otthon, Erdélyben a kultúra-

építést tartotta a nemzet megőrzése zálogának, a vele a Tisza-időkben ellentétes táborba tartozó Jakabffy pedig a politikát eleve a nemzeti kultúra megőrzése eszközének gondolta, s a nemzetet kultúraként határozta meg.

Fontosnak tartom a Bánffy Ferenc és az Erdélyi Fiatalok közötti kapcsolatot föltáró írást (*Az Erdélyi Fiatalok és a Bánffyak*) azért is, mert ismét egy közösségéért áldozatot hozó arisztokrata példáját idézi; ebből a „kasztból” rendszerszerűen csak egy-egy kimagasló alakot szoktunk emlegetni, valójában azonban az arisztokrácia számos területen vállalt igen pozitív szerepet a 20. század történetében is. 1944–1945-ben például lélekszámát, arányait tekintve ez az „osztály” vagy csoport „termelte ki” a legtöbb náciellenes ellenállót vagy „ellenérzőt” Magyarországon.

Úgy vélem, a magyar banda- és szekértáborharcok egykor általa politikusként is megtapasztalt állandósága, könyörtelensége, sokszor üzleti jellege, s *döntően* kontraproduktív volta készítette Csapodyt az egykori szellemi csoportok elvi ellentéteinek vizsgálatára. Talált is a két világháború közötti korszak viszonyaiban értelmetlenséget, értetlenséget, könyörtelenséget eleget, de sok jel mutat arra, hogy ezek nemegyszer személyközi konfliktusokból váltak úgynevezett elvé, másrészt sokszor nem voltak földolgozhatatlanok. Földolgozta könyvében a *Helikon* és *Korunk* viszonyát (*Vendégek a szomszédvárból. Filoszesszé az erdélyi Helikonról és a Korunkról [1926–1940]*), a kötet egyik számomra legélvezetesebb tanulmánya pedig a zömében csak adatokból, minieletrajzokból álló, a kolozsvári Duma-postáról szóló tanulmány (*A Dumaposta asztaltársaság*), amely nyilvánvalóvá teszi a frontok lehetséges átjárhatóságát, a csoportközi kapcsolatok létét, illetve az ellentétek (nemegyszer) látszólagos voltát.

Nem titok, hogy Csapodyt, míg aktív politikus volt, a *jobbaldalhoz*

sorolták. Gondolom, többek között a(z ott is) megtapasztalt sok értetlenség játszhatott szerepet abban, hogy részletesen foglalkozik az erdélyi *baloldali* hagyománnyal. Bár jobb- és baloldal viszonyfogalmak, s a szélsőséges ideológiák, így a náciizmus és a bolsevizmus szerintem nem sorolhatók közéjük, a magyar kisebbségek történetéből az egykori kommunista örökséget is értelmeznünk kell, s egész életpályákat és életműveket nem ítélnünk meg egy kínos periódusuk alapján. Nagyon is értem hát Csapody Gáll Ernő és Méliusz iránti tiszteletét és szeretetét, de egy kérdésben most sem mondhatok mást, mint amit Főcze János monográfiájáról szólva éppen Méliusz József korabeli polgárelenessége kapcsán írtam: nem igaz, hogy a kommunista elvek és gyakorlat iránti rokonszenv a náciizmus visszaszorítását szolgálta, amit Méliusz mondott utólag, ellenkezőleg, az európai polgári életforma és a kapitalizmus iránti bírálattal, sőt gyűlölettel Hitler hatalomra jutását segítette elő. (Mint ahogy az sem igaz, hogy Panait Istrati vasgárdistává vált volna, Szovjetunió-kritikája viszont, szemben Méliusz álláspontjával, megalapozott volt.) S hogy a bolsevizmus hová vezet, azt már a korabeli erdélyi sajtóból is lehetett volna tudni; olvassuk csak újra Szenczei László vagy éppen Ligeti ezzel kapcsolatos cikkeit. Mindenesetre tény s talán a sokat emlegetett erdélyi tolerancia származéka is lehet, hogy a sokat szajkózott világnézeti ellentétek dacára Méliusz egy időben egyszerre lehetett református teológus, az Erdélyi Fiatalok tagja – és szalonkommunista.

Érdemes talán rámutatnom Csapody egyik tanulmánytípusának szövetségességi elvére. Hősei leveleit, naplójegyzeteit, publikálásra szánt és meg is jelentetett műveik vonatkozó passzusait párhuzamba állítja, olykor konfrontálja, s így alakítja, rekonstruálja a lélekrajzot és a történelmi képet is egyben. Ez a szövegeket

gyakran izgalmas breviáriummal változtatja. A Gáll Ernő és Fábian Ernő kapcsolatát tárgyaló, szinte kisebb kötetnyi tanulmány olvasása közben érzékelhető, hogyan bővül a kontextus ismert dokumentumok mellett talán kevésbé súlyos forrásokból vett akár apró adalékok beiktatásával.

Csapody számos tanulmányára érvényes, hogy a filológiai pontosság érdekében rengeteg adatot tár föl, és néha rendkívül hosszan citál. Mint-hogy magam is sokat szoktam idézni tanulmányaimban, olvasás közben el kellett gondolkoznom azon: nincs-e más megoldás? A tanulmányíró gyakran érzi úgy, hogy talán helyesebb volna saját szavaival elmondani, saját nyelvén megszerkeszteni az idézett forrásban foglaltakat. Csak-hogy én is számtalanszor rájöttem, milyen fölösleges olykor a saját gyarló, pontatlan kifejezéseimmel leírni azt, ami az eredeti nyelven oly hiteles. Idézés és nyelvi interpretáció arányára nyilván nincs jó sablon, de néha így is az a benyomásom, hogy a könyvben néha túl sok tehát az idézet; igaz, ez tudatosan választott módszer lehet, hiszen sokszor éppen a citált szövegek szembeállításából születik meg az olvasó által levonható következtetés.

Vannak a kötetben bevallottan alkalmi jellegű (évfordulóra, emlékkönyvbe írt) tanulmányok, ilyen a Balázs Sándor életművét tömören összefoglaló, a Dávid Gyula Bánffy Miklós reneszánszát előidéző tevékenységét taglaló szöveg; természetesen ezek is informatívak, alaposak, s „noha” érződik rajtuk a megidézettek iránti személyes elkötelezettség, akár a „tárgyukról” szóló kibővített lexikonszócikkek is minősíthetők. Ezekben többnyire arányosan és fokozatosan ott vannak a fontosabb utalt személyes vonatkozások; említettem már, hogy eléggé el nem ítéltető módon ezek számomra rokonszenvesek, és megerősítik a szövegegyüttes anyagát. A PEN-ciklust még a elsődleges és másodlagos forrásokból való ada-

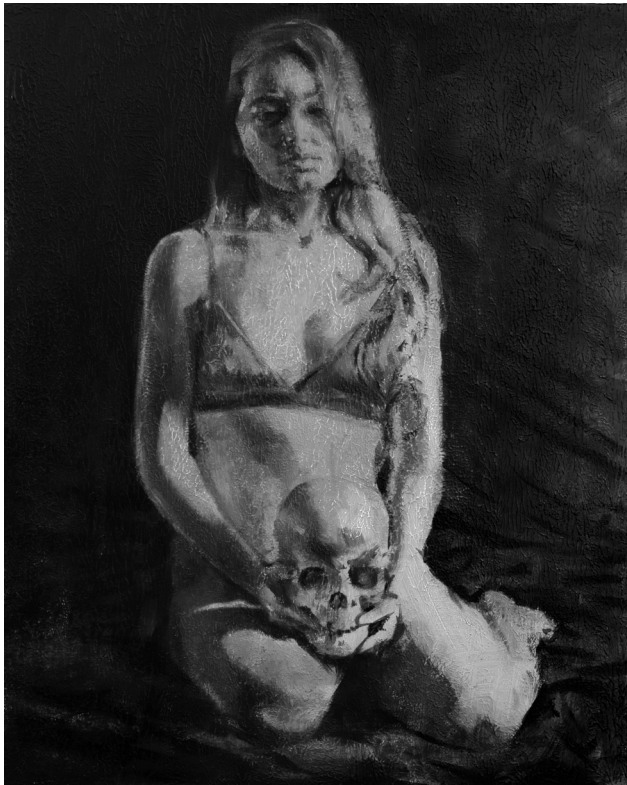
tok és citátumok tömkelege jellemzi. A másodikban egymást váltják a filológiai munkák és a vizsgált szerző személyiségét, valamint a kutató egyéniségét hitelesítő vallomásos szövegek, a harmadikban pedig már a szerző saját sorsán átszűrt tapasztalatok strukturálódnak. (A változás a középső ciklusban még az adott írássok címében is megjelenhet: a Balázs Sándor eszmetörténeti teljesítményét összefoglaló írás főcíme például ez: *A múlt személyessége*.) A harmadik ciklus két rövidebb írása is emlékekből szerveződő szöveg a magyar irodalom egyik legjelentősebb román műfordítójáról, „Gyaluról”, azaz Gelu Păteanuról, és a régi (és régen, fiatalon elhunyt) szegedi barátáról és jelentős költőről, Baka Istvánról. A történész számára e ciklus legizgalmasabb darabja az a más, fölhasznált források és feldolgozások mellett saját személyes dokumentumokkal is alátámasztott, okadatolt, Csapody minisztériumi korszakával kapcsolatos három „Tiszatáj-történet”, a *Bepiszkítunk a szocializmusba*. Nem tudhatom, az ugyanezt az időszakot átélte mindegyik kortárs így van-e vele, bennem ennek az írásnak az olvasásakor egyszerre támadt nosztalgia korabeli, szolid, majd egyre nyíltabb, s akkoriban az életünknek értelmet adó ellenállásunk iránt, valamint a megidézett, úgynevezett szocialista kultúrpolitikával szembeni undor. Az egymást erősítő, egymásra épülő történetek a *Tiszatáj* 1981-es lengyel száma, az 1982-es, ugyanott megjelenő Köteles Pál-cikk, illetve a szegedi folyóirat 1986-os átmeneti beszüntetése, illetve átszervezése körül bonyolódnak. Az utóbbi idején Csapody már nem volt a Minisztérium munkatársa, ahová, amint leírja, a szegedi egyetemet elvégezve Ilia ajánlására került, s ahonnan éppen azért távolították el, mert a *Tiszatáj* minisztériumi referenseként *nem hívta föl a figyelmet arra*, hogy a folyóirat (megelőzve a pártközpont által engedélyezett válasz megjelené-

sét) bírálatot közöl Köteles Pál tollából Ion Lăncrănjan magyarelleses pamfletjéről. Noha a román könyv már a budapesti ideológiagyártóknál is kiverte a biztosítékot, Csapodynak mennie kellett.

Így szépen idézi vissza a könyv zárata ifjúkorunkat, amelyet érzéketlenül jellemez az az intonáció, amellyel Tóth Dezső irodalomtörténész, miniszterhelyettes és pártideológus Csapody kirúgását bevezette: „Minisztériumi munkámat – a szöveget és az írásosat egyaránt – politikai fedőszövegek, elkenések gyártása, az önmagáért való esszéizálás jellemezte, és az irodalompolitikai érdekű, politikai természetű kérdések következetes elkenése. Mindez – természetesen nem feltételezhető a rosszhiszeműség – arra mutat, hogy

vagy nem akarom, vagy nem tudom az itteni kívánalmak szerint végezni munkámat. Annyiszor kért ő is, más is, hiába, mindig valami makacsság, ellenszegülés vezetett. [...] Általában az elhangzottak jellemezték minden folyóiratszemplémet, különösen a *Tiszatáj* 1981. márciusi lapértékelésén képviselt álláspontomat, amikor elvtelen és hamis beállítással próbáltam felmentést adni, megkísérelve olyan törekvések legalizálását, amelyek ellentétesek kulturális politikánkkal.” Kicsit emlékeztet ez a korszak romániai hivatalos megnyilatkozásainak némelyikére, nemde? Igaz, nem annyira veszélyes, mint azok. De majdnem annyira visolyogtató.

Filep Tamás Gusztáv

ABSTRACTS

Béni L. Balogh

■ ***In the Service of the People? Nicolae Ceaușescu, the “Wise Leader”***

Keywords: *Nicolae Ceaușescu, Romania, neo-Stalinist regime*

Nicolae Ceaușescu was Romania's primary leader for almost a quarter century. He established a dictatorial, neo-Stalinist regime, striving for total control over society. He built an excessive cult of personality around himself and aimed to implement a “dynastic” communism akin to that of North Korea. He staunchly rejected all internal reform efforts while pursuing a “separate path” in foreign policy within the Eastern Bloc. During the 1989 anti-communist revolution in Romania, he was stripped of his power and subsequently executed. How did the former shoemaker's apprentice become a communist revolutionary? To what extent was his life path determined by his inherent, childhood, and adolescent personality traits, what was his family background, and how did he undergo the process of socialization? How did he ascend to the pinnacle of power? What do we know about his long reign and subsequent ignominious downfall? In my study, I primarily seek to answer these questions.

Kata Demeter

■ ***The Absurd Machinery of History and Power – Shakespeare and Ionesco on a Common Theme***

Keywords: *Macbeth, Macbett, Shakespeare, Ionesco, absurd theatre*

In the play *Macbett*, written in 1972, Ionesco mischievously turns Shakespeare's classic work, the canonised story of Macbeth inside out and creates an absurd parody. According to Shakespeare the mechanisms of history and power are simple and transparent, and even terribly ridiculous if viewed from the right distance. Ionesco achieves this

“right distance” using the instruments of the theatre of the absurd.

The paper aims to analyse the two plays in comparison to determine if the elements of absurdity and comedy already emerge in the original play and seeks answers to the following question: is Ionesco's intention solely to amuse or does he wrap the tragedy of humankind in an absurd appearance to more precisely highlight the story's message? Where did Ionesco get the idea, and which themes and aspects does he emphasize from the Shakespearean play? Furthermore, what additional colours does Ionesco introduce to the same storyline in order to transform the tragedy of human frailty into an absurd comedy?

Balázs Juhász

■ ***Benito Mussolini – Old and New Approaches to a Biography***

Keywords: *Benito Mussolini, Italy, fascism, Duce*

During his stay in Switzerland, Benito Mussolini became a staunch supporter of socialist ideas and then an increasingly well-known public figure. His promising political and journalistic career was disrupted by the upheavals of the First World War, leading him to embark on new paths. This gave birth to fascism, which even Mussolini himself could not precisely define at first. The later Duce always reacted and practiced politics pragmatically. It was not a predetermined course but rather adapting to opportunities that helped him rise to power. Mussolini's dual role as both Prime Minister and leader of fascism shaped his politics. His agenda included expanding the boundaries of the monarchical state and restricting the influence of the Catholic Church on society. While addressing the concentration of power, the result was a system that claimed to be totalitarian by the late 1930s. Despite various conflicts, the societal consensus supporting Mus-

solini remained unbroken until the Second World War. However, his downfall eventually came.

Attila Kolontári

■ ***Stalin – Enchanted by Power***

Keywords: *Joseph Vissarionovich Stalin, Soviet Union, political purges, personality cult*

If the measure of success in politics is the acquisition and retention of power, leaving aside all moral considerations, Stalin undoubtedly was one of the most successful politicians of the last century. Neither his social background, education and intellectual preparation, nor even his early revolutionary activities predestined him to become the creator and leader of a superpower, one of the most ill-famed historical figures of the 20th century. By the end of the 1930s, not holding any official governmental position, Stalin managed to establish strict control over the party apparatus and state security organs and he built up unrestricted dictatorship that allowed him not only to defeat his rivals, but also to make his own allies and creatures obey him unconditionally. Stalin's exercise of power was a unique combination of modern and archaic elements. Among his "teachers" we find, alongside Marx and Lenin, Niccolò Machiavelli, the author of the modern political manual of the exercise of power, and Gustave Le Bon, an expert in the psychology of the masses.

Gyöngy Kovács Kiss

■ ***The Historian's Craft***

Keywords: *definitions of history, the practice of the historian's work, theoretical-methodological questions of historiography*

In his posthumously published work, Marc Bloch, one of the founders of the Annales School, extensively discusses questions such as: how does the historian work? What is history, and what is its "purpose"?

What is "historical reality"? Where does history fit among the social sciences? The issues he raised, however, are not new; they have long occupied and continue to engage historians. Throughout history, countless individuals, belonging to various civilizations, regions, and intellectual frameworks, have formulated the definition of history from ancient times to the present day. This essay presents a selection of the above-mentioned questions, definitions, and discussions that have been raised and explored over centuries.

Ignác Romsics

■ ***Franco and His Regime***

Keywords: *Francisco Franco, Spain, general and leader of the Nationalist forces, civil war*

Francisco Franco (1892-1975) was general and leader of the Nationalist forces that overthrew the Spanish democratic republic in a bloody civil war (1936-39); thereafter until his death he was the head of government of Spain. He ruled his country as dictator – called El Caudillo (the Leader) – for 36 years. In his essay, Ignác Romsics deals with the military career of the would-be dictator, the Civil War as an arena of social change where different political ideas and programs were forged, and finally the main characteristics and functioning of the Francoist authoritarian regime. The most difficult period of Franco's regime began in the aftermath of World War II, when his government was ostracized by the newly formed United Nations. This period of ostracism came to an end with the worsening of relations between the Soviet world and the West at the height of the Cold War. His international rehabilitation was advanced further in 1953, when Spain signed a military pact with the United States. Later his domestic policies became somewhat more liberal, as well. Due to all these and

the economic development during the 1960s, Franco's image gradually changed from that of the rigorous generalissimo to a more benign civilian elder statesman. In spite of that, his legacy deeply divides the Spanish society even today. The essay is based on the available literature written in English, French and Hungarian.

Péter Vámos

■ ***Mao Zedong, a Politician of the Revolution***

Keywords: *Mao Zedong, China, politician of the revolution*

In 1949, Mao Zedong was celebrated by hundreds of millions as a liberator, a victor over the corrupt Guomindang regime. Within a few years, however, it became evident that he was even more ruthless than many of his imperial and republican predecessors. He laid the foundations of modern China, but due to his wrong decisions tens of millions of Chinese people starved to death. In the last decade of his life, he led his country to international recognition, but the society was on the brink of total chaos. So who was Mao Zedong? Was he a brilliant politician driven by sincere enthusiasm, or a calculating technician of power politics who was ready to destroy Chinese cultural heritage and to unscrupulously attack his fellow leaders who threatened his position? This study cannot provide definitive

answers to these questions. Here we can only attempt to present some elements of Mao's relationship to power and the leadership methods of the politician who had perhaps the most significant impact on China's 20th-century history.

Zsolt Vitári

■ ***Hitler and Power***

Keywords: *Adolf Hitler, Germany, Nazism, World War II*

Adolf Hitler's rule between 1933 and 1945 is still seen by many as the embodiment of total, all-encompassing, unrestrained, yet madly pursued power. This paper examines the factors that underpinned Hitler's power. Among them, his own abilities, his will to power, his rhetorical talents, his program-making habits, his organizational skills, his ability to restrain his subordinates and his cult. It becomes evident how the Nazi party efficiently structured itself into one of the most organized and distinguishable political entities in Germany, offering a credible alternative in a time of economic crisis, and, amid the intrigues of the Weimar elite, finally seizing power in 1933, consolidating and securing it through well thought-out measures implemented in stages. Hitler's power thus became unchallengeable and rested on a foundation so solid that, though eroded, it remained firm to the end.

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

alapítási év:

1926

A *Kárpát-medence* egyik legrégebb alapítású magyar nyelvű folyóirata
értelmiségi fórum – kisebbségi szemle – nemzetiségi intézmény
az erdélyi és európai hagyományok ötvözete
híd az erdélyi és egyetemes magyar tudománypublikálás,
irodalom és művészet között

**KORUNK – KORUNK AKADEÉMIA
KOMP-PRESS – KORUNK STÚDIÓGALÉRIA**

**TÁMOGASSA A KORUNK FOLYÓIRATOT
ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉT**

Anyagi támogatása lehetséges módozatairól a korunk@gmail.com email címen,
a **(0040) 264-375-035** és **(0040) 742-061-613** telefonszámokon, konkrét felvilágosítást nyújtunk.

www.korunk.org
<http://epa.oszk.hu/00400/00458>

*Segítségével a KORUNK
és intézményrendszere
életben maradásához járul
hozzá. Köszönjük!*

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

- Bába István** (1992) – festőművész, Kolozsvár
- L. Balogh Béni** (1961) – történész, PhD, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- Demeter Kata** (1989) – teatrológus, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
- Filep Tamás Gusztáv** (1961) – történész, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- Juhász Balázs** (1984) – történész, PhD, habil. adjunktus, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Budapest
- Kolontári Áttila** (1968) – történész, PhD, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, Budapest
- Kovács Kiss Gyöngy** (1960) – történész, PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár
- Romsics Ignác** (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger
- Sebestyén Kinga** (1998) – irodalomtörténész, tanár, Talentum Református Iskola, Kolozsvár
- Vámos Péter** (1969) – sinológus-történész, DSc, tudományos tanácsadó, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest; habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Kínai Tanszék, Budapest
- Vitári Zsolt** (1975) – történész, dr. habil., intézetvezető egyetemi docens, PTE BTK Történettudományi Intézet Modernkori Történelmi Tanszék, Pécs
- Vonyó József** (1945) – történész, az MTA doktora, c. egyetemi tanár, PTK Modernkori Történelmi Tanszék, Pécs

TÁMOGATÓK

„Adolf Hitler 1933 és 1945 közötti hatalomgyakorlását még sokan a totális, mindenre kiterjedő, korlátlan, ugyanakkor az örültség hajhászott uralom megtestesítésének tekintik, s – több más társával egyetemben – a történelmi emlékezet is így őrizte meg az alakját. Ha ez így volt, joggal merül fel a kérdés, hogy mi volt az, ami Hitlert erre a szörrepre predesztinálta, milyen tulajdonságokkal és képességgel bírt, amelyek ehhez a korlátlan hatalomhoz hozzásegítették, mennyire járt el tudatosan, tervezetten hatalma megeremésében. Min alapult egyáltalán hatalma, melynek egy szinte teljes nép behódolt, s még a pusztulásba is hajlandó volt őt követni? Kérdések sora, melyekre a történettudomány az utóbbi évtizedekben kimerítő válaszokat adott.”

(Vitári Zsolt)

ISSN 1222 8338

10 LEJ
800 FT

OBSEDAȚI DE PUTERE
OBSESSED WITH POWER